

cd. le. nief. /K.

744613

HORIZON

U N I W E R S Y T E T J A G I E L L O Ń S K I

ROZPRAWY HABILITACYJNE NR 228

KRZYSZTOF ZAMORSKI

**TRANSFORMACJA DEMOGRAFICZNA
W GALICJI NA TLE PRZEMIAN
LUDNOŚCIOWYCH INNYCH OBSZARÓW
EUROPY ŚRODKOWEJ W DRUGIEJ
POŁOWIE XIX I NA POCZĄTKU XX W.**

NAKŁADEM UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO

BNF. LAM
80.0

REDAKTOR TOMU

Krzysztof Baczkowski

RECENZENCI

Jan M. Malecki

Kazimierz Zajac

Nr og. 1676

ISBN 83-233-0526-9

ISSN 0239-782X

Wykonano z gotowych dostarczonych oryginałów
w Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, ul. Czapskich 4

Wydanie I. Nakład 180 + 16 egz.

Zam. 409/91

Oddano do produkcji w listopadzie 1991 r.

Ark. wyd. 10,50

Ark. druk. 10⁴/₁₆

Produkcję ukończono w grudniu 1991 r.

Bibl. UAM
92 E062

Spis treści

R o z d z i a ł I. PRZEDMIOT, PODSTAWA ŹRÓDŁOWA I KONSTRUKCJA PRACY	5
Przedmiot pracy (5). Ocena podstawy źródłowej pracy (9). Założenia konstrukcji pracy (12). Przypisy do rozdziału I (14).	
R o z d z i a ł II. LICZBA LUDNOŚCI i GĘSTOŚĆ ZALUDNIENIA ...	19
Liczba ludności Galicji (19). Liczba ludności Galicji na tle innych krajów Cislitawii (25). Liczba ludności Galicji na tle Wielkopolski, Królestwa Polskiego oraz Śląska austriac- kiego i pruskiego (30). Gęstość zaludnienia Galicji (33). Gęstość zaludnienia Galicji na tle Cislitawii (40). Gęstość zaludnienia Galicji na tle Wielkopolski, Królestwa Polskiego i Śląska pruskiego (41). Przypisy do rozdziału II (43).	
R o z d z i a ł III. STRUKTURA WIEKU	47
Struktura wieku ludności Galicji (47). Struktura wieku lud- ności Galicji na tle innych krajów Cislitawii (57). Struktura wieku ludności Galicji na tle Wielkopolski i Królestwa Pol- skiego (62). Przypisy do rozdziału III (65).	
R o z d z i a ł IV. RUCH NATURALNY	69
A. Małżeństwa (69). Zmiany w liczbie i stopie małżeństw w Galicji (70). Zagadnienie homogeniczności i egzogenicznoś- ci małżeństw w Galicji (72). Przeciętny wiek zawierania mał- żeństw w Galicji (79). Małżeństwa w Galicji na tle Cislita- wii (81).	
B. Urodzenia (84). Stopa urodzeń w Galicji (84) Liczba i stopa urodzeń w Galicji na tle Cislitawii (92). Stopa urodzeń w Galicji na tle Wielkopolski, Królestwa Polskiego i innych ziem Europy Środkowej (95). Płodność w Galicji w	

drugiej połowie XIX i na początku XX w. na tle porównawczym (98).

C. Zgony (101). Liczba i stopa zgonów w Galicji (102). Liczba i stopa zgonów ludności Galicji na tle Cislitawii i innych krajów Europy Środkowej (106). Przypisy do rozdziału IV (115).

R o z d z i a ł V. RUCH WĘDRÓWKOWY	123
Potencjalne kierunki zmian ruchu wędrownego ludności w świetle teorii transformacji demograficznej (123). Migracje wewnętrzne ludności Galicji w latach 1880 - 1910 (124). Migracje wewnętrzne Galicji na tle Cislitawii (133). Migracje zewnętrzne ludności Galicji w obrębie Monarchii Austro-Węgierskiej (135). Migracje zewnętrzne ludności Galicji w obrębie Monarchii Austro-Węgierskiej na tle migracji zewnętrznych ludności Wielkopolski, Pomorza i Śląska pruskiego (137). Ogólny bilans ruchów migracyjnych ludności Galicji na tle Cislitawii w drugiej połowie XIX i na początku XX w. (138). Przypisy do rozdziału V (141).	
Zakończenie	145
Wykaz tabel statystycznych	151
Wykaz map i wykresów	155
Bibliografia	157

Rozdział I

PRZEDMIOT, PODSTAWA ŹRÓDŁOWA I KONSTRUKCJA PRACY

1. PRZEDMIOT PRACY

Praca niniejsza jest próbą odczytania fragmentu dziejów człowieka zamieszkującego tereny Europy Środkowej¹ w drugiej połowie XIX i na początku XX w. Jest to fragment przeszłości biospołecznej, bo taka jest naturalna wymowa faktów demograficznych, niezależnie od roli czynników kulturowych, gospodarczych czy choćby klimatycznych, które wpływają na ich kształt. Nie pretendujemy tym samym do znalezienia pełnego wyjaśnienia obserwowanych zjawisk, pozostając konsekwentnie na gruncie demografii historycznej. Pełne wyjaśnienie będzie bowiem możliwe jedynie wówczas, gdy analizie czynnikowej poddamy całość dziejów gospodarczych oraz serie zasadniczych zjawisk ze sfery historii społecznej i historii kultury². Na to jednak musimy jeszcze poczekać.

Mówiąc o fragmencie minionej rzeczywistości demograficznej mamy jednocześnie na myśli całościowy zespół zjawisk. Przedmiotem naszej analizy są bowiem ogólne problemy demograficzne, takie jak: liczba ludności i gęstość zaludnienia, struktura demograficzna ludności oraz jej ruch naturalny i wędrowny. Całościowość ujęcia, do którego świadomie zmierzamy, nie polega z kolei wyłącznie na zakresie dokonanych badań. Jej istotą jest, w naszym przekonaniu, ukazanie wzajemnych związków zachodzących między wyszczególnionymi powyżej elementami. Zdajemy sobie sprawę, że tym samym nie byliśmy w stanie przedstawić czytelnikowi wszystkich aspektów przemian podstawowych zjawisk demograficznych. Preferowaliśmy zjawiska bardziej ogólne, umożliwiające przeprowadzenie analizy porównawczej zarówno w wymiarze rzeczowym, jak i przestrzennym.

Funkcję klamry spinającej badane zjawiska pełni w tej pracy teoria transformacji demograficznej³. Od wielu już lat stanowi ona przedmiot

szczególne zainteresowania demografów. Stała się przedmiotem rozlicznych badań empirycznych, których pokąsną część stanowią prace z zakresu demografii historycznej⁴.

Teoria ta narodziła się w pierwszych dziesiątkach lat obecnego stulecia. Za jej twórców należy uznać, wymieniając w kolejności chronologicznej publikacji podstawowych prac: A. Landry'ego, W. Thompsona, K. Davisa i F.W. Notensteina⁵. W swych zasadniczych zrębach teoria transformacji demograficznej zakłada, że w dłuższej przestrzeni czasowej efektem procesu modernizacji cywilizacyjnej życia człowieka (związanej najczęściej z tym, co historycy nazywają procesem industrializacji) jest gruntowne przekształcenie związków zachodzących między zjawiskami demograficznymi. Rozróżnia ona w swych zasadniczych wersjach trzy lub pięć faz przemian.

W wersji trójfazowej mówimy o: (1) stadium przedtranszitoryjnym, wyrażającym się silnym oddziaływaniem prostych mechanizmów stabilizujących rozwój populacji (wysokiej śmiertelności odpowiada wysoka rodność), (2) stadium transzitoryjnym, cechującym się destabilizacją uprzednich stabilizatorów rozwoju populacji (następuje szybki spadek stopy zgonów, a potem rodności), (3) stadium postranszitoryjnym, w którym powraca równowaga między śmiertelnością a rodnością, z tym że niskiej śmiertelności odpowiada niska rodność⁶.

W wersji pięciofazowej zaproponowanej przez C.P. Blackera⁷ faza transzitoryjna dzieli się na dwa etapy. Pierwszy (2.A) polega na utrzymywaniu się stopy rodności na niezmiennym, wysokim poziomie charakterystycznym dla fazy (1) oraz równoległym w czasie spadku stopy zgonów, która jednak nadal osiąga wysokie wartości. Drugi etap (2.B) według Blackera wypełnia spadek zarówno stopy zgonów, jak i urodzeń, przy czym ten ostatni jest szybszy. Etap trzeci podzielił Blacker na dwa stadia. Pierwsze stadium (3.A) odpowiada w zupełności fazie (3) według klasyfikacji trójfazowej, drugie zaś (3.B) charakteryzuje się przewagą stopy zgonów nad stopą urodzin⁸.

Przedstawiliśmy powyżej ogólnie zasadnicze twierdzenia teorii transformacji demograficznej. Spróbujmy teraz przyjrzeć się jej bliżej, mając na uwadze temat naszej pracy oraz przedstawione powyżej założenia badawcze. Zagadnienie to rozpatrzmy w trzech płaszczyznach: (A) przestrzennej, (B) czasowej, (C) przedmiotowej.

Ad A. Jednym z najczęściej podnoszonych elementów krytyki tej teorii jest twierdzenie, że jest ona opisem historycznego rozwoju demograficznego populacji kilku krajów wysokoprzemysłowionych i w tym sensie nie zawsze i niedokładnie odnosi się do wszystkich pozostałych⁹. Czeski de-

mograf Z. Pavlik wyróżnia nawet z tego względu trzy typy transformacji demograficznej. Mówi o klasycznym (nazywa go angielskim) modelu transformacji, o modelu francuskim charakteryzującym się przyspieszonym spadkiem rodności oraz o modelu japońsko-meksykańskim, w którym obserwujemy nawet przejściowy wzrost rodności¹⁰. Nie jest naszym zadaniem sprawdzanie tutaj prawdziwości tego rodzaju klasyfikacji. Występowanie odmienności rozwojowych uznajemy za zjawisko naturalne i nie pozostające w sprzeczności do ogólnych założeń teoretycznych. Ich istnienie prowadzi nas jedynie do pytania o różnice zachodzące w procesie transformacji demograficznej pomiędzy ludnością zamieszkującą dany obszar. W tym sensie wybrane przez nas do analizy terytorium prezentuje się ciekawie. Badamy bowiem przede wszystkim ludność zamieszkującą Galicję, część Austro-Węgier zróżnicowaną wewnątrznie pod wieloma względami. Zetknijemy się tutaj z ludnością regionów górskich i podgórszych. Analizować będziemy regiony o różnym stopniu uprzemysłowienia i urbanizacji. Tam, gdzie to możliwe, doszukując się będziemy podobieństw i różnic w rozwoju demograficznym populacji znacznie zróżnicowanej narodowościowo i wyznaniowo. Przy tak dużym zróżnicowaniu omawianego obszaru powstaje niebezpieczeństwo zbyt ograniczonej reprezentatywności wyników badań. Aby tego uniknąć, zdecydowaliśmy się przedstawić badane zjawiska demograficzne ludności Galicji na szerszym tle porównawczym. W tym aspekcie rozpatrujemy Galicję, która przez prawie półtora wieku była przecież częścią Monarchii Habsburgów, na tle Cislitawii. Obszar Cislitawii stanowi dla nas zatem pierwszy, istotny punkt odniesienia. Z drugiej strony, mając na uwadze historyczne zmiany terytorium państwa polskiego, operujemy drugim - równie istotnym w naszym przekonaniu - polem porównań, w którym znajdują się Wielkopolska i Królestwo Polskie oraz pruski Śląsk i Pomorze. Tak przyjęty terytorialny zakres analizy składa się na pewną całość, która zgodnie ze strukturalistyczną koncepcją zjawisk nie zakłada identyczności i nie jest tożsama z jednolitością poszczególnych swych części składowych. Całość ta mieści się w pojęciu Europy Środkowej.

Prezentowana praca pretenduje zatem do tego, aby po raz pierwszy w polskiej demografii historycznej podjąć próbę tak kompleksowego potraktowania zmian demograficznych ludności ziem, których zmienne, lecz o dużym znaczeniu związku historyczne kształtowały wiele procesów społecznych oraz demograficznych.

Zarówno bowiem w stosunku do starszych badań S. Szulca, jak i nowszych S. Borowskiego idziemy znacznie dalej i w większym zakresie oraz bardziej szczegółowo analizujemy sytuację demograficzną ludności Europy Środkowej¹¹.

Ad B. Teoria transformacji demograficznej jest teorią braudelowskiego długiego trwania. Granice chronologiczne naszych badań przypadają na okres drugiej połowy XIX i pierwszego dziesięciolecia XX w. Nie jest i nie może być zatem naszym zadaniem w tej pracy zbadanie całości procesu transformacji. Chcemy tu zająć się samym jego początkiem, w szczególności zaś naszym podstawowym celem jest określenie momentu i okoliczności, w których dochodzi do transformacji w różnych częściach Europy Środkowej. Sprawa ta nabiera tym większego znaczenia, że na przykład jeśli chodzi o ziemie polskie pozostające pod zaborami, w polskiej literaturze demograficzno-historycznej nie ma w tej kwestii jasności.

Wybitny znawca naszej przeszłości demograficznej S. Borowski, dokonując periodyzacji rozwoju demograficznego populacji Wielkopolski, Śląska i Pomorza pruskiego, w toku całego XIX w. wyróżnia trzy okresy: (1) 1807 - 1840, który nazywa "poprzedzającym rewolucję demograficzną", (2) 1840 - 1871, zwany przez niego "okresem przejściowym", (3) 1871 - 1914, który określa z kolei jako "okres demograficznej rewolucji i kontrrewolucji"¹². W świetle jego ustaleń proces transformacji zacząłby się na tych ziemiach w latach 1871 - 1914. Ze stanowiskiem S. Borowskiego polemizował T. Ładogórski pisząc: "/.../ przyglądając się uważnie zamieszczonym w opracowaniu /Borowskiego - przyp. K.Z./ wykresom ruchu naturalnego łatwo spostrzegamy, że trwały spadek stopy zgonów nie zaczął się od początku lat siedemdziesiątych, lecz nieco później, a mianowicie we wszystkich trzech badanych populacjach równocześnie od 1886 r."¹³ Obie te hipotezy różnią się od konstatacji S. Szulca, który skłonny jest upatrywać zasadniczych zmian w zakresie zgonów i urodzeń na ziemiach polskich dopiero na przełomie XIX i XX w.¹⁴

Jak zatem widzimy, ustalenie dokładnej chronologii wejścia w proces transformacji staje się kwestią nie cierpiącą zwłoki. Potrzebę badań nad ludnością Galicji widzimy zarówno w przedstawionym tu kontekście, jak i w szerszym otoczeniu europejskim. W dotychczasowej dyskusji na temat przemian demograficznych w drugiej połowie XIX i na początku XX w. kwestia przemian jej populacji pojawia się fragmentarycznie, a zatem wymaga dodatkowych szczegółowych badań.

Ad C. W ujęciu przedmiotowym najpoważniejszym zarzutem jaki może być postawiony - nie tyle wobec samej teorii transformacji, ile wobec większości dotychczasowych badań z tego zakresu - jest nadmierna koncentracja uwagi uczonych wyłącznie na problematyce ruchu naturalnego. Dotyczy to w równej mierze polskich, jak i obcych opracowań z tego zakresu. W dzisiejszym swym kształcie teoria transformacji demograficznej nie jest jeszcze w stanie opisać i wyjaśnić funkcji ruchu wędrownego w procesie

transformacji, jeśli nie liczyć poważnych osiągnięć na tym polu J.-C. Chesnaisa¹⁵.

Skłania to nas do szerokiego ujęcia zagadnienia i połączenia w prezentowanej pracy tradycyjnego podejścia do teorii transformacji, wyrażającego się w szczegółowej analizie ruchu naturalnego, z podejściem nowoczesnym, zaproponowanym przez J.-C. Chesnaisa. Tak więc zdając sobie sprawę, że ani liczba ludności, ani gęstość zaludnienia nie stanowią w literaturze fachowej zasadniczych punktów analizy procesu transformacji demograficznej, poświęcamy im tutaj sporo uwagi. Wychodzimy bowiem z założenia, że w tych zjawiskach koncentrują się efekty zmian zachodzących zarówno w ruchu naturalnym, jak i wędrownym. Idziemy w tym punkcie dalej, aniżeli czyni to Chesnais. W zakresie problematyki struktury demograficznej z kolei, podobnie jak Chesnais, przywiązujemy dużą wagę do obserwacji procesu starzenia się i odmładzania badanej populacji. Mamy zresztą w tym punkcie w polskiej literaturze demograficznej dość dobry punkt wyjścia dzięki pracy E. Rosseta¹⁶.

Przedstawiona tu analiza ruchu naturalnego, szczególnie w zakresie małżeństw i płodności odbiega od tego, co dotychczas prezentowano w polskiej literaturze demograficzno-historycznej, a nawiązuje (w takim zakresie, jak zezwalały na to źródła) od metod stosowanych dziś powszechnie w świecie. W szczególności staramy się odpowiedzieć na pytanie, gdzie należałoby usytuować typ rozwojowy galicyjskich małżeństw w świetle klasyfikacji Matrasa i Hajnala¹⁷. W przypadku analizy rodności, niezależnie od klasycznych współczynników demograficznych, wprowadzamy standaryzowane współczynniki płodności I_g i I_f , co zezwala na dokonywanie porównań z najnowszymi wynikami badań węgierskiego demografa P. Demenyego, dotyczącymi Austro-Węgier¹⁸.

2. OCENA PODSTAWY ŹRÓDŁOWEJ PRACY

Wszystkie, zaprezentowane powyżej w punktach A, B, C aspekty analizy wczesnych faz transformacji demograficznej ludności Galicji korespondują z możliwościami, jakie stwarzają istniejące źródła statystyczne. W niniejszej pracy posługujemy się źródłami typowymi dla pełnej epoki statystycznej, a więc dla czasów, w których przeprowadzano nie tylko powszechne, imienne spisy ludności, lecz również spisy te - podobnie jak i cała działalność statystyczna administracji państwowej - podlegały kontroli urzędu statystycznego. Zwiększa to w sposób istotny, choć niezupełny, wiarygodność źródeł. Te właśnie aspekty źródłotwórcze zdecydowały o przyjętych tu granicach chronologicznych. Generalnie bowiem naszą analizę wyznaczają daty przeprowadzenia pierwszego i ostatniego

powszechnego spisu ludności na obszarze Austro-Węgier, czyli lata 1857 - 1910. W zależności jednak od stopnia uszczegółowienia informacji źródłowych, naszą analizę miejscami (jak np. w przypadku liczby ludności) przesuwamy w epokę wcześniejszą lub późniejszą, jak to ma miejsce w analizie niektórych aspektów ruchu naturalnego, struktury demograficznej oraz ruchu wędrownego.

Materiał źródłowy, na którym opieramy nasze rozważania, stanowią więc publikowane materiały demograficzne austriackich spisów powszechnych oraz bieżących statystyk ludnościowych prezentowanych w austriackich (państwowych) i galicyjskich (krajowych) wydawnictwach statystycznych¹⁹. Jest to materiał bogaty i obszerny. Jego ogrom uczynił niezbędnym wstępne opracowanie materiału liczbowego w formie odrębnej publikacji poświęconej wyłącznie problematyce ludnościowej Galicji. Praca ta licząca w sumie nieco ponad 200 stron i 113 tabel statystycznych ukazała się w serii "Informatorów statystycznych do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji"²⁰. We wstępie do niej zawarliśmy szereg uwag dotyczących wewnętrznej krytyki źródła. Nie tracą one na swej aktualności.

Pragniemy natomiast w tym miejscu przyjrzeć się bliżej wartości danych liczbowych austriackich i krajowych danych ludnościowych pod kątem ich wykorzystania w niniejszej pracy. Zaznaczmy przy okazji, że wobec ogromu zaniedbań w zakresie pełnego ich wykorzystania do dziejów społecznych i gospodarczych Polski porozbiorowej dopiero szczegółowa analiza konkretnego problemu wykazuje nam ukryte w nich błędy czy pułapki kategoryzacyjne. Ich wykrycie, zbadanie i przedstawienie czytelnikowi należy w naszym przekonaniu traktować jako kolejne zadanie poznawcze tej pracy. Piszemy o tym wiele w momentach, w których natrafiamy na ślady takich właśnie niedoskonałości źródeł.

Zacznijmy od stwierdzenia, że - niezależnie od prezentowanych poniżej krytycznych uwag - austriackie i krajowe (galicyjskie) statystyki ludnościowe, będące wynikiem przetworzenia zarówno stałej rejestracji metrykalnej jak, i przeprowadzanych *grosso modo*, co dziesięć lat spisów powszechnych, są źródłem historycznym wielkiej wartości. Dzieje się tak szczególnie dlatego, że w przypadku Galicji dotyczą one społeczeństwa pozostającego w swej masie na relatywnie niskim poziomie rozwoju cywilizacyjnego. Posunąć się nawet można do stwierdzenia, że rzadko zdarza się historykowi okazja do analizy społeczeństwa pozostającego na takim właśnie stopniu rozwoju cywilizacyjnego, w oparciu o źródła tak wysokiej jakości. Szansa badawcza, jaką stwarzają, polega też na czym innym. Oto bowiem, według takich samych kategorii, austriackie oraz węgierskie (a w ślad za nim i krajowe galicyjskie) biuro statys-

tyczne dokonywało obserwacji zjawisk demograficznych całej grupy krajów Europy Środkowej. Biorąc pod uwagę stopień rozwoju pruskiej statystyki ludnościowej zyskujemy możliwość dokonywania daleko idących porównań z sytuacją demograficzną panującą w Wielkopolsce, na pruskim Pomorzu i na Śląsku. Nie mamy niestety takiej szansy w odniesieniu do Królestwa Polskiego.

Wartość poznawcza wykorzystanych tu austriackich i krajowych statystyk ludnościowych jest zróżnicowana w zależności od kierunku i zakresu podejmowanych badań demograficznych. Z punktu widzenia potrzeb naszej analizy za ich zasadniczy mankament należy uznać statystykę spisów powszechnych dotyczącą struktury wieku ludności. Skrzyżowanie struktury wieku i płci ludności Galicji (o czym piszemy bliżej w rozdziale III) wykazało istotne nieprawidłowości w strukturze wieku mężczyzn. Błąd jest poważny i ogranicza pełne wykorzystanie bardzo bogatego materiału szczegółowego dla potrzeb analizy struktury wieku ludności męskiej oraz praktycznie uniemożliwia przeprowadzenie poprawnej, szczegółowej analizy zgonów mężczyzn szczególnie według wieku.

Kolejnym mankamentem o istotnym znaczeniu jest niekonsekwencja kategoryzacyjna grup etnicznych. Narodowości, tak liczne przecież na obszarze Austro-Węgier, możemy obserwować, jeśli w toku analizy skrzyżujemy dwie kategorie spisowe: wyznania i języka. Ta ostatnia jest na dodatek niekompletna i nie obejmuje języka jidisz, co w przypadku Galicji, gdzie ludność żydowska stanowiła poważną część populacji, jest brakiem dotkliwym. Piszemy o tym szerzej w "Informatorze"²¹. Z punktu widzenia potrzeb naszej pracy sytuacja powyższa istotnie ogranicza możliwości bezpośredniej analizy dyferencjalnej.

Równie ważnym co poprzednie niedostatkiem wykorzystywanych tu źródeł są słabości rejestracji ruchu migracyjnego ludności, w szczególności emigracji poza granice Austro-Węgier. Statystyka emigracji jest prowadzona dopiero od początku lat siedemdziesiątych XIX w. Jej dokładność może nas satysfakcjonować dopiero począwszy od lat dziewięćdziesiątych tego stulecia, przy czym do końca analizowanego przez nas okresu, wobec kłopotów z rejestracją ukrytej emigracji, jak też sposobu działalności organizacji zajmujących się rekrutacją taniej siły roboczej dla potrzeb zagranicy, nie jest ona statystyką pełną. W tej sytuacji bezpieczniej jest - w naszym przekonaniu - oprzeć swoje rozważania na fachowych analizach problemu emigracji pochodzących z omawianej epoki²². Tak też tu postępujemy.

Zastrzeżenia powyższe nie dezawuuują w naszym przekonaniu wartości austriackich i galicyjskich statystyk ludnościowych. Stanowią one w su-

mie wystarczającą podstawę do analizy porównawczej nie tylko w skali Cislitawii. Pozwalają przyjrzeć się procesom demograficznym nawet w skali kontynentu, które to procesy w wielu wypadkach ocenia się na podstawie tego samego typu źródła. Jest przy tym oczywiste, że dokonane przez nas ustalenia muszą zostać w przyszłości zweryfikowane badaniami opartymi na materiale szczegółowym, w tym również w oparciu o szczegółowy materiał statystyczny krajowych biur statystycznych i Centralnej Komisji Statystycznej w Wiedniu. Naszym zadaniem jest takie przetworzenie danych źródłowych, by stworzyć zasadnicze punkty odniesienia do weryfikacji. Tłumaczy to w naszym przekonaniu, dlaczego posługujemy się tu wyłącznie ogólnymi wynikami spisów powszechnych oraz generalnymi danymi ze statystyk bieżących.

3. ZAŁOŻENIA KONSTRUKCJI PRACY

Prezentowana praca składa się z pięciu rozdziałów i zakończenia. Po obecnym, pierwszym rozdziale wstępnym kolejne dotyczą problemów przemian liczby ludności i gęstości zaludnienia Galicji (rozdział II), struktury ludności według wieku i płci (rozdział III), ruchu naturalnego ludności (rozdział IV), a w nim: struktury małżeństw (punkt A), urodzeń (punkt B), zgonów (punkt C), oraz ruchu wędrownego ludności (rozdział V).

Przyjęto przy tym zasadę przedstawiania problematyki rozwoju demograficznego Galicji na pierwszym planie, w drugim podając kolejno kontekst przemian w skali Cislitawii oraz populacji Wielkopolski, Królestwa Polskiego oraz Pomorza i Śląska pruskiego. W trzecim planie dokonujemy zestawienia z trendami zaznaczającymi się w skali całej Europy Środkowej oraz w koniecznych przypadkach - w skali całej Europy.

Wyłomaczenia wymaga w naszym przekonaniu rozpoczęcie części analitycznej pracy od problematyki liczby ludności i gęstości zaludnienia zawierającej w sobie tyle elementów syntetyzujących proces transformacji demograficznej. Czynimy to w pełni świadomie, mając na uwadze zasadniczy rozpatrywany tu problem. Dzięki takiemu właśnie zabiegowi konstrukcyjnemu jesteśmy w stanie już na wstępie stwierdzić przedmiotowość naszych rozważań, tzn. ustalić, czy problem transformacji w ogóle występuje w Galicji drugiej połowy XIX i początków XX w. oraz sformułować szereg hipotez, które poddajemy weryfikacji w dalszym toku naszych rozważań.

Kolejność następnych rozdziałów ułożono w taki sposób, by możliwie najlepiej zaprezentować czytelnikowi problem transformacji demograficznej. Tak więc niezgodnie z tradycją prezentacji materiału demograficznej

go wysuwamy problematykę małżeństw przed zagadnienie urodzeń. Dążymy bowiem do tego, by przez bezpośrednie skonstrastowanie przemian w zakresie urodzeń i zgonów uwypuklić kwestie transformacji.

Zasadniczym założeniem przyświecającym nam w trakcie pisania niniejszej pracy było konsekwentne i w miarę możliwości staranne rozwijanie wątku interpretacyjnego w stosunku do dotychczasowych wyników naszych badań oraz badań innych autorów w poszczególnych omawianych zagadnieniach. Stanęliśmy tu w sytuacji o tyle nietypowej w stosunku do innych opracowań tego typu, że wyniki wstępnej analizy liczbowej dotyczącej problemów ludnościowych Galicji zawarliśmy we wspomnianym "Informato-rze". Stanowi on zatem ważną podstawę materiałową pracy.

Natomiast przedmiot niniejszej rozprawy, jakim jest poznanie wczesnych faz procesu transformacji demograficznej Galicji na tle wybranych krajów Europy Środkowej, w oparciu ponadto o wyniki badań zawarte w najnowszej fachowej literaturze europejskiej, stanowi o jej autonomicznym charakterze. Czytelnik znajdzie tu wyłącznie dane przetworzone i zsyntetyzowane. Szeroko posługujemy się graficzną prezentacją dat i informacji statystycznych. Zarówno zestawienia tabelaryczne, jak i grafiki włączyliśmy do tekstu poszczególnych rozdziałów. Stanowią z nimi nierozdzielną całość.

Kolejnym bardzo ważnym dla nas problemem konstrukcyjnym było takie usytuowanie twierdzeń teorii transformacji demograficznej, by stanowiąc istotny element wprowadzenia do zagadnień merytorycznych, nie rozbijały koherentności tekstu i nie przeszkadzały w jasności wyводу. Stąd powo-łujemy się na nie w trakcie interpretacji konkretnych danych, weryfikując je jednocześnie w oparciu o nasz materiał.

Prezentowana praca jest wynikiem kilkuletnich intensywnych badań prowadzonych przez nas w Zakładzie Historii Społeczno-Gospodarczej i Statystyki Instytutu Historii UJ. Bardziej niż kiedykolwiek przedtem widzimy potrzebę ich kontynuacji, zdajemy sobie bowiem sprawę z wielu niedomogów obecnej publikacji. Stąd też będziemy szczerze wdzięczni za wszelkie uwagi krytyczne.

Autor czuje się również w obowiązku złożyć serdeczne podziękowania wszystkim, którzy pomogli w jej powstaniu. W szczególności zaś dziękuję Prof. H. Madurowicz-Urbańskiej i kolegom z zakładu za możliwość szerokiej wymiany opinii na tematy w niej poruszane, profesorom Janowi Małeckiemu i Kazimierzowi Zajączowi - za wnikliwe i rzetelne recenzje wydawnicze. Ich krytyczne uwagi zostały uwzględnione w ostatecznej redakcji pracy. Osobne podziękowania należą się studentom Instytutu Historii UJ, uczestnikom zajęć z demografii historycznej i prowadzonych przez nas proseminariów. Ich krytycyzm i zapał w rozwiązywaniu wielu problemów przedstawionych w niniejszej publikacji były dla mnie zawsze źródłem bezcennej inspiracji.

Przypisy

1. Nie podejmujemy rozważań nad pojęciem "Europy Środkowej". W tej kwestii nasz pogląd zgodny jest w pełni z tym, co na temat ten pisał ostatnio A. Podraza: "Meiner Meinung nach bedeutet das Wort "Mitteleuropa" vor allem den Teil Europas, der sich in der Zeit vom 16. bis zum 18. Jahrhundert zwischen zwei europäischen Grenzen erstreckt, zwischen den Grenzen der kulturellen und der sozio-oekonomischen Sphaere von Ost- und West-Europa. Es ist das Territorium zwischen Elbe und Bug. Auf diesem Territorium liegt /.../ Polen /.../, Ostdeutschland und südlich der Karpaten Boehmen, Oesterreich und Ungarn". Por. A. Podraza, *Polens Platz in Europa* [w:] *Studia Polono-Helvetica*, H. Madurowicz-Urbańska i M. Mattmüller (red.), *Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft*, Bd. 157, Basel und Frankfurt am Main 1989, s. 11. Porównań dokonujemy tu z wybranymi obszarami tego regionu, a o ich zakresie decydują w równej mierze zasób i jakość zachowanych informacji źródłowych oraz przyjęte kryteria (zob. s. 5).

2. Mówiąc o analizie czynnikowej mamy tu na myśli ten typ analizy zjawisk historycznych, jaki na przykład w zakresie historii gospodarczej zaproponował S. Kuznetz i J. Marczewski - por. S. Kuznetz, *Wzrost gospodarczy narodów*, Warszawa 1976; J. Marczewski, *Histoire quantitative. Buts et Méthodes*, Paris 1961; tegoż, *Introduction à l'histoire quantitative*, Genève, Droz 1965.

3. Wyjaśnić musimy w tym miejscu zasadniczą kwestię terminologiczną. W naukowej literaturze polskiej, angielskie pojęcie "demographic transition" (francuskie "transition démographique") bywa zamiennie określane terminami: "rewolucja demograficzna", "przejście demograficzne", "transformacja demograficzna". Por. np. L. Kosiński, *Obraz demograficzny Europy*, Warszawa 1966; S. Borowski, *Emigracja i równowaga społeczna podczas rewolucji demograficznej w Europie Środkowej i w niektórych krajach sąsiadujących*, *Przeszłość Demograficzna Polski*, t. 4, Warszawa 1971, s.

241 - 259; S. Borowski i in., Demografia społeczna, Warszawa 1974; E. Rosset, Eksplozja demograficzna, Warszawa 1978; E. Rosset, Piąta faza przejścia demograficznego, "Studia Demograficzne", R: 1980, z. 3 - 4; Demografia. Metody analizy i prognozowania, M. Cieślak (red.), Warszawa 1964; M. Okolski, Refleksje nad mechanizmem przejścia demograficznego, "Studia Demograficzne", R: 1987, z. 2, s. 33 - 46. W naszym przekonaniu termin "rewolucja demograficzna" (wywodzący się zresztą od jednego z twórców teorii A. Landry'ego) nie odpowiada w zupełności treści teorii i co najwyżej może się odnosić do jednej z faz szerszego procesu, którego nazwę właśnie omawiamy. Jego charakterystyczną cechą jest bowiem ewolucyjny charakter przemian demograficznych rozciągniętych w czasie. Dopuszczalibyśmy natomiast zamienne stosowanie terminów "przejście demograficzne" i "transformacja demograficzna", gdyby nie fakt, iż w warstwie semantycznej pojęcie pierwsze zakłada zmianę mechaniczną, niejako zadaną z góry i dziejącą się obok podlegającej temu procesowi społeczności. Termin "transformacja demograficzna" oddaje w naszym przekonaniu najlepiej istotę przemian, o które tu chodzi.

4. Przedstawienie stanu badań w tym zakresie znacznie wykracza poza ramy tej pracy, stanowiąc samo w sobie zadanie godne oddzielnej poważnej rozprawy naukowej. Czytelnika zainteresowanego bieżącym stanem badań nad teorią transformacji demograficznej odsyłamy do najnowszej publikacji książkowej syntetyzującej obecny stan wiedzy na ten temat, por. J.-C. Chesnais, La transition démographique. Étapes, formes et implications économiques. Étude de series temporelles (1720 - 1984) relatives à 67 pays [w:] Travaux et documents de l'I.N.E.D., Cahier No: 113, Paris 1986. Zob. też recenzję: J. Dupâquier, "Annales de la Démographie Historique", R: 1987, s. 393 - 396.

5. A. Landry, Les trois théories principales de la population [w:] Scientia, Paris 1909, s. 3 - 29; Tegoż, La révolution démographique, Paris 1934; Tegoż, Traité de démographie, Paris 1945; W.S. Thompson, Population, "American Journal of Sociology", mai 1929, s. 959 - 975; tegoż, Population and Peace in the Pacific, Chicago 1946 (w szczególności rozdz. II pracy); K. Davis, The World Demographic Transition, "The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences", January, 1945, s. 1 - 11; tegoż, Population, the long view [w:] Food for the World, T. Schultz (red.), Chicago 1945; tegoż, Economic Problems of Population Change [w:] Proceedings of the Eight International Conference of Agricultural Economists, New York 1953, s. 13 - 31.

6. Nazwy poszczególnych faz za J.-C. Chesnais, op.cit., s. 6 - 7.

7. C.P. Blacker, Stages in Population Growth, "The Eugenics Review". Nr 39/3, 1949, s. 88 - 101.

8. Maria Cieślak idąc za E. Rossetem błędnie interpretuje pracę C.P. Blackera, przypisując mu jedynie uzupełnienie fazy trzeciej etapem charakteryzującym się zwyżką zgonów nad urodzzeniami, por. Demografia. Metody analizy i programowania, s. 45.

9. J.-C. Chesnais, op.cit., s. 9.

10. Z. Pavlik, Nástin populačního vývoje světa, Praha 1964. Tu cyt. za: L. Kosiński, Obraz demograficzny Europy, s. 17.

11. S. Szulc, Ruch naturalny ludności w Polsce w latach 1895 - 1935. Zagadnienia demograficzne Polski w: Statystyka Polska, seria C, z. 4, s. 1 - 132, Warszawa 1936; S. Borowski, Emigracja i równowaga społeczna podczas rewolucji demograficznej w Europie Środkowej i w niektórych krajach sąsiadujących.

12. S. Borowski, Rozwój demograficzny i problem maltuzjański na ziemiach polskich pod panowaniem niemieckim, "Przeszłość Demograficzna Polski", t. 3, Warszawa 1969, s. 126 i 127.

13. T. Ćadogórski, Periodyzacja rozwoju demograficznego ludności polskich ziem zachodnich i północnych w latach 1816 - 1914, "Przeszłość Demograficzna Polski", t. 5, Warszawa 1972, s. 114.

14. S. Szulc, Ruch naturalny..., s. 37.

15. Zwrócił na ten fakt uwagę Friedlander i bardzo eksponuje go J.-C. Chesnais, por. D. Friedlander, The Role of Migration in the Process of Demographic Change [w:] Conference mondiale, UIESP, vol. 4, Londyn 1969, s. 2634; J.-C. Chesnais, La transition démographique, s. 19, 156.

16. E. Rosset, Proces starzenia się ludności. Studium demograficzne, Warszawa 1959.

17. Por. rozdz. IV pracy.

18. P. Demeny, Early Fertility Decline in Austria-Hungary [w:] Population and Social Change, D.V. Glass, R. Revelle (red.), The American Academy of Arts and Sciences, 1972, s. 153 - 172.

19. Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Oesterreich nach der Zahlung vom 31. October 1857, Wien 1859; Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Ländern, dann der Militärgrenze. Nach der Zahlung vom 31. October 1869, 2 Bd, Wien 1871; Die Ergebnisse der Volkszahlung und der mit derselben verbundenen Zahlung der heuslichen Nutztiere vom 31. Dezember 1880 in den Reichsrathe vertretenen Königreiche und Ländern, "Oesterreichische Statistik", Bd 1, H. 1 - 2, Wien 1882; Die Ergebnisse der Volkszahlung vom 31. Dezember 1890 in den im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Ländern, "Oesterreichische Statistik", Bd. 32, H. 1, 3, Wien 1892; Die

Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900 in den im Reichsrate vertretenen Königreiche und Ländern, "Oesterreichische Statistik", Bd. 63, H. 1 - 2, Wien 1902; Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrate vertretenen Königreiche und Ländern, "Oesterreichische Statistik", Neue Folge, Bd. 1, H. 1 - 2, Wien 1912; "Rocznik (Podręcznik) Statystyki Galicji", R. I: 1886 - R. V: 1894 - 1897, Lwów 1887 - 1898, t. VI - IX, Lwów 1900 - 1913; "Statistische Handbüchlein für die oesterreichische Monarchie", Jg. 1 - 8, Wien 1861 - 1871; "Statistisches Jahrbuch der oesterreichischen Monarchie, Jg. 1 - 20; 1861/1862 - 1881, Wien 1863 - 1882; "Oesterreichisches Statistisches Handbuch der im Reichsrate vertretenen Königreiche und Ländern", Jg. 1 - 32: 1882 - 1913, Wien 1883 - 1914.

20. K. Zamorski, Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857 - 1910, H. Madurowicz-Urbańska (red.), Kraków - Warszawa 1989.

21. Ibidem, s. 11 - 14.

22. Korzystamy tu z trzech opracowań fachowych pochodzących z badanej epoki: K. von English, Die oesterreichische Auswanderungsstatistik, "Statistische Monatschrift", R. 1913, t. 39; L. Caro, Statystyka emigracji polskiej i austro-węgierskiej do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, Kraków 1907; tegoż, Emigracja i polityka emigracyjna, Poznań 1914.

Rozdział II

LICZBA LUDNOŚCI I GĘSTOŚĆ ZALUDNIENIA

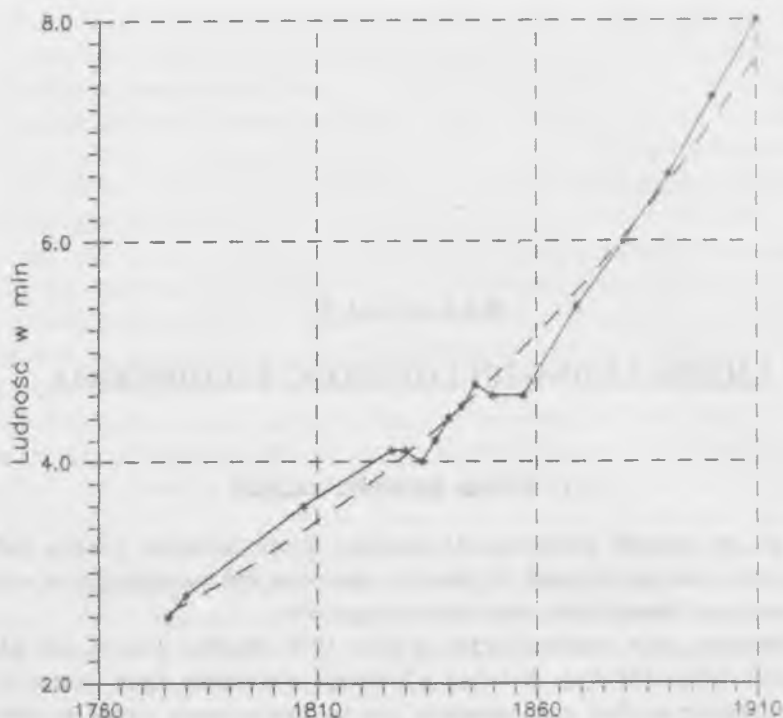
1. LICZBA LUDNOŚCI GALICJI

Po to, by zyskać dostatecznie wyraźny obraz przemian liczby ludności Galicji, musimy sięgnąć do danych znacznie wykraczających w czasie poza przyjęte zasadnicze ramy chronologiczne.

Austriacki spis konspiracyjny z roku 1776 określa liczbę jej mieszkańców na 2 mln 628 tys. Z kolei pierwszy powszechny spis ludności przeprowadzony według nowoczesnych jak na tamte czasy zasad w roku 1857 mówi o 4 mln 597 tys. mieszkańców. Kolejny spis powszechny, który w dość zgodnej opinii współczesnych badaczy uchodzi za bardziej udany niż poprzedni, wykazał, iż tereny Galicji zamieszkiwało w roku 1869 5 mln 445 tys. mieszkańców. Ostatni ze spisów powszechnych, z 1910 r. podaje liczbę 8 mln 25 tys.¹

Bardziej szczegółowo zjawisko przemian liczby ludności Galicji zobrażowano na rys. 1². Jak widzimy, liczba ludności Galicji w ciągu XIX w. wzrastała w postępie geometrycznym. Można w tym czasie wyraźnie zauważyć trzy okresy. Pierwszy - od roku 1776 do końca lat dwudziestych XIX stulecia - znamionuje przyrost o tendencji prostoliniowej, okres drugi przypada w przybliżeniu na lata 1830 - 1857 i charakteryzuje się wzrostem przy istotnych zaburzeniach rozwoju. W okresie trzecim, odpowiadającym w pełni granicom chronologicznym naszej analizy, to jest latom 1857 - 1910, ludność rośnie ponownie według trendu liniowego, ale o większej dynamice niż w okresie pierwszym.

Zasadniczych wyjaśnień wymaga okres drugi. W latach 1827 - 1857 mamy do czynienia z dwoma gwałtownymi załamaniem wzrostu liczby ludności Galicji, pierwsze przypada w przybliżeniu na okres 1830 - 1837, a drugie na lata 1846 - 1857 według dat przeprowadzania kolejnych spisów.

Ź r ó d ł o: K. Zamorski, Informator statystyczny, s. 45.

Rys. 1. Ludność Galicji w latach 1776 - 1910

Przyjrzyjmy się bliżej tym zagadnieniom, próbując najpierw odpowiedzieć na pytanie, czy dewiacje rozwojowe nie wynikają z ewentualnych błędów przekazu źródłowego.

W tym kontekście nie jest bez znaczenia fakt, że na rok 1857 przypada zmiana charakteru informacji. Zostaje przerwana ciągłość źródła, jakim były spisy konskrypcyjne. Przeprowadzono wówczas po raz pierwszy powszechny spis ludności według współczesnych zasad spisowych. Nie ulega chyba dziś wątpliwości, że spis ten w porównaniu z późniejszymi nie był tak dokładny³. Z drugiej jednak strony nie można lekceważyć zawartych w nim danych, skoro był pierwszym powszechnym spisem zorganizowanym według nowoczesnych zasad. Jako taki dostarcza nam informacji na pewno bardziej precyzyjnych niż poprzednie spisy konskrypcyjne. Widocznego na wykresie przedłużenia tendencji spadkowej, która zaznaczyła się

między przekrojami z lat 1846 oraz 1850 i trwa do roku 1857, nie da się tłumaczyć naszym zdaniem wyłącznie błędami spisu z roku 1857. Można sobie bowiem równie dobrze zadać pytanie, czy na przykład tendencja spadkowa liczby ludności nie wynikała z podawania zawyżonych danych w spisach konskrypcyjnych z lat 1846 i 1850, które zweryfikował dopiero spis z 1857 roku? Sądzymy, że w grę wchodzi tu czynnik inny aniżeli statystyczne błędy spisowe.

Widoczne na wykresie kryzysy rozwoju liczby ludności, wyznaczone przekrojami z lat 1830 - 1837 i 1846 - 1857 należy traktować jako skutki klęsk elementarnych, które nawiedziły Galicję w tym czasie. Jak wolno nam przypuszczać, w świetle istniejących ustaleń badaczy pierwsze załamanie jest skutkiem słabych lat w zbiorach i w następstwie tego epidemii cholery w roku 1831⁴. Zważywszy na fakt, iż jeszcze w spisie konskrypcyjnym z roku 1834 liczba ludności Galicji nie osiągnęła stanu sprzed kryzysu, można wysunąć hipotezę, że epidemia ta albo w samym roku 1831 była niezwykle głęboka, albo pewne obszary Galicji pozostały pod jej wpływem jeszcze w roku 1832. Podobne zjawisko obserwujemy w tym czasie na Śląsku i w Wielkopolsce⁵.

Kolejne załamanie liczby ludności w Galicji jest lepiej znane w literaturze przedmiotu i dość powszechnie było i bywa wiązane z rabacją galicyjską. Mamy tu na myśli falę głodu w Galicji występującą w roku 1847. Jakkolwiek nie można wykluczyć tak brzemiennego w skutki oddziaływania wydarzeń politycznych, to pamiętać musimy, iż wydarzenia te częściowo wywołały, częściowo zaś zbiegły się w czasie z fazą dekonjunktury gospodarczej. Już w roku 1846 odnotowano w Galicji malarię⁶. W 1847 fala głodu była tak silna, że obserwujemy występowanie tyfusu głodowego, w 1848 pojawiła się zaś cholera⁷. W sumie szacowano według niepełnych danych urzędowych, że w roku 1847 zmarło w Galicji 220 tys. osób, w 1848 - 140 tys., a w roku 1849 jeszcze około 40 tys. osób⁸. W latach 1852 - 1855 Galicję znowu nawiedziła epidemia cholery i według tych samych źródeł w samym tylko 1855 r. spowodowała zgony u co najmniej 73 854 osób⁹.

Tak wyraźne oddziaływanie klęsk elementarnych, którego skutkiem jest załamanie trendu wzrostu liczby ludności, należy, zgodnie z modelem Schofielda¹⁰, uznać za charakterystyczne dla społeczeństwa, które nie weszło jeszcze na tory procesu transformacji demograficznej. Są to społeczeństwa tzw. starego ładu demograficznego. W tym też sensie omawiany tu drugi okres rozwoju liczby ludności Galicji (tj. lata 1830 - 1857), widziany w perspektywie lat 1776 - 1910 jest jednym z dowodów na fakt, iż do połowy XIX w. nie można mówić w przypadku Galicji o wystąpieniu transformacji demograficznej.

W przekonaniu tym utwierdzić nas może porównanie trendów rozwojowych okresu pierwszego (lata 1776 - 1830) i trzeciego (lata 1857 - 1910). Stwierdziliśmy już na podstawie analizy wykresu z rys. 1, iż oba te etapy charakteryzuje trend prostoliniowy¹¹. Porównanie współczynnika wzrostu w stosownych równaniach funkcji prostoliniowych (0.027855 dla lat 1776 - 1830 oraz 0.063266 dla lat 1857 - 1910, co oznacza średnioroczny przyrost rzędu kolejno: 27 855 i 63 266 osób) pozwala zorientować się, iż w okresie trzecim mamy do czynienia ze znacznie szybszym przyrostem liczby ludności Galicji aniżeli w pierwszym.

Czysto statystyczną analizę świadczącą o dynamizmie rozwojowym ludności Galicji w latach 1857 - 1910 wesprzeć możemy faktami innej natury. Wykres uświadamia nam, że to wtedy właśnie faktycznie dopiero około roku 1880 doszło do przełamania trendu rozwojowego, który uznaliśmy za charakterystyczny dla całego XIX wieku. Począwszy od tej daty dane rzeczywiste plasują się powyżej danych teoretycznych wykresu funkcji wykładniczej. A zatem z jednej strony dewiacje wzrostu liczby ludności spowodowane klęskami elementarnymi drugiego okresu okazały się bardzo silne. Z drugiej strony jednak widzimy, że dewiacje te nie pojawiają się już więcej w okresie trzecim w stopniu obserwowanym uprzednio.

Taka właśnie zmiana, polegająca na stopniowej eliminacji klęsk elementarnych jako naturalnego hamulca rozwoju liczby ludności, jest jedną z zasadniczych przesłanek do twierdzenia, że badana społeczność wkracza na drogę zasadniczej transformacji demograficznej. Zmniejszanie się zasięgu oddziaływania chorób epidemicznych i innych klęsk elementarnych jest w tym czasie wyraźne w Galicji. Widzimy to na przykładzie cholery, najgroźniejszej z epidemii dla populacji żyjących w XIX w. Pojawi się jeszcze na zachodnich i wschodnich obrzeżach Galicji, powodując zgon prawie 35 000 ludzi w roku 1866. Po raz ostatni wystąpi na obszarze całego kraju w latach 1871, 1872 i 1873, zabierając kolejno 1044, 19 667 i 90 802 osoby. Jej uderzenie w latach 1893 - 1896 było już znacznie słabsze, powodując zgon w sumie 9617 ludzi. O ile jeszcze epidemia z początku lat siedemdziesiątych odbija się na tempie wzrostu liczby ludności, o tyle pozostałe nie będą już nań oddziaływać w sposób istotny¹².

Biorąc pod uwagę powyższe stwierdzenia dochodzimy do wniosku, że proces transformacji demograficznej, zważywszy na dynamikę rozwoju liczby ludności, mógł nastąpić w Galicji wyłącznie w trzecim z analizowanych okresów, to jest na przestrzeni lat 1857 - 1910. Analiza klęsk elementarnych w Galicji pozwala nam wykluczyć możliwość wejścia populacji Galicji w fazę tranzytoryjną przed rokiem 1873. Z kolei obserwacja tren-

du przemian liczby ludności Galicji sugeruje nam, że mogło to mieć miejsce dopiero po roku 1880.

W literaturze naukowej epoki, to jest pochodzącej z drugiej połowy XIX i początków XX w., jak też w pracach współczesnych konsekwentnie dąży się do wskazania różnic występujących w zachodniej i wschodniej części Galicji. Nie zamierzamy tu odejść od tego schematu, wydaje on się nam bowiem w wielu wypadkach uzasadniony¹³. Przyjrzyjmy się zatem rozwojowi liczby ludności Galicji Wschodniej i Galicji Zachodniej. Stosowne dane przedstawiono w tabeli 1 oraz na wykresie 2.

T a b e l a 1

Liczba (w mln) i średnioroczna stopa wzrostu
(w %) ludności Galicji Wschodniej i Zachodniej w latach
1857 - 1910

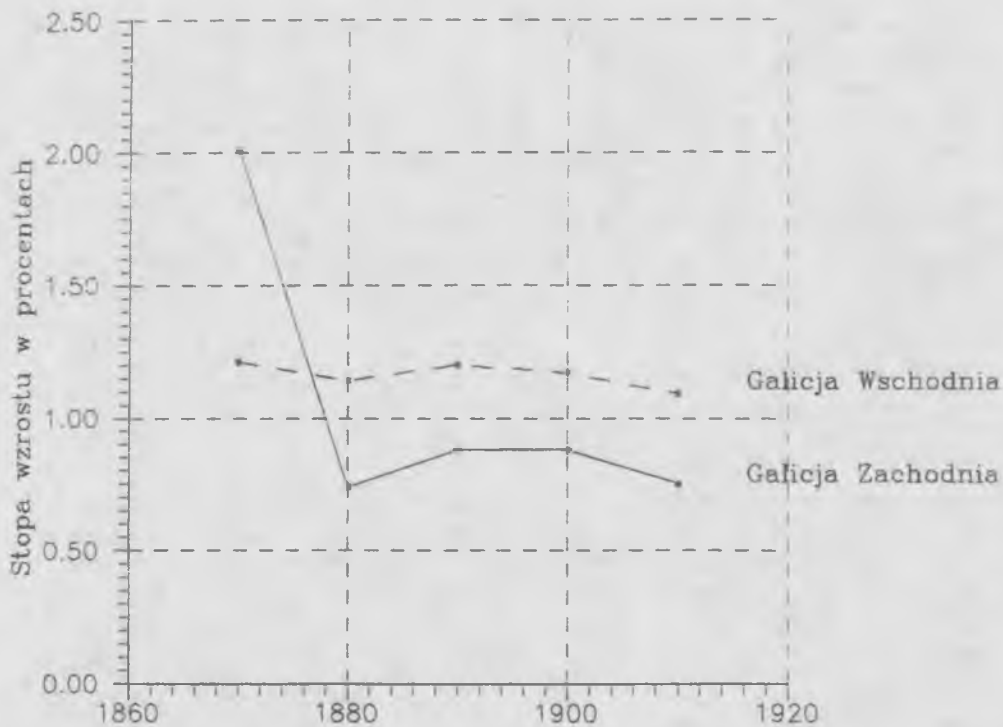
Galicja	1857	1869	1880	1890	1900	1910
Wschodnia	3,013 (-)	3,450 (1,2)	3,845 (1,1)	4,308 (1,2)	4,812 (1,2)	5,336 (1,1)
Zachodnia	1,585 (-)	1,968 (2,0)	2,114 (0,7)	2,300 (0,9)	2,502 (0,9)	2,690 (0,8)

Źródło danych: K. Zamorski, Informator statystyczny, s. 49 - 66.

Tabela powyższa obrazuje szereg istotnych kwestii. Tak więc wykazuje, że ludność Galicji Wschodniej przewyższała liczebnie populację Galicji Zachodniej. W liczbach względnych stanowiła w przekrojach od 1857 do 1910 r. kolejno 65,5, 63,7, 64,5, 65,2, 65,8, 66,5% ogółu mieszkańców Galicji. Jak zatem łatwo zauważyć, na przestrzeni drugiej połowy XIX i pierwszego dziesiątka lat XX w. Galicja Wschodnia zwiększała swój udział w globalnej liczbie ludności Galicji.

Obserwacja podanych wskaźników średniorocznego wzrostu dla okresów międzypisowych wskazuje też, że Galicję Wschodnią charakteryzowało w okresie 1869 - 1910 znacznie większe tempo przyrostu liczby mieszkańców niż Galicję Zachodnią. Widać to wyraźnie na wykresie zamieszczonym na rys. 2.

Jednocześnie jednak zarówno dane liczbowe, jak i ich graficzna prezentacja unaocniają nam bardzo ciekawą tendencję rozwojową potencjału ludnościowego Galicji Wschodniej i Zachodniej pomiędzy przekrojem z roku 1857 i 1869. Konstatujemy bowiem wówczas intensywny wzrost ludności

Ź r ó d ł o: K. Zamorski, Informator statystyczny, s. 49 - 66.

Rys. 2. Szacunkowa roczna stopa wzrostu ludności Galicji Wschodniej i Zachodniej w latach 1857 - 1910

Galicji Zachodniej. Przyrost ludności był tam tak duży, że w skali całego kraju spowodował spadek udziału populacji Galicji Wschodniej w ogólnej liczbie mieszkańców (z 65,5 do 63,7%). Tempo wzrostu ludności Galicji Zachodniej od 1857 do 1869 roku można szacować na około 2% rocznie, co jest wartością bardzo wysoką. Wykluczamy tu możliwość popełnienia błędu statystycznego w trakcie przeprowadzania spisu, różnica jest zbyt wielka, aby nie zwrócono na to uwagi. Spis przeprowadzono według jednolitych zasad dla obu części Galicji. Naszym zdaniem opisana powyżej sytuacja jest wynikiem oddziaływania zjawiska dobrze znanego w demografii historycznej, które określamy mianem rekuperacji. Występuje ono zawsze po wielkich kryzysach ludnościowych i jest typowe dla populacji tzw. starego ładu demograficznego, a kryzysy lat 1846 - 1849 i 1852 - 1865 dotyczyły daleko bardziej ludności Galicji Zachodniej niż Wschodniej¹⁴.

Nie można w naszym przekonaniu dokonać prawidłowej analizy przemian liczby ludności Galicji bez przeprowadzenia analizy porównawczej jej rozwoju ludnościowego. Zgodnie z przyjętymi wcześniej założeniami będziemy tu mieć na oku dwa horyzonty obszarowe. Z jednej strony spośród krajów pozostających od r. 1772 z Galicją w jednym związku państwowym wybierzemy ziemie, które po Wielkim Kompromisie weszły wraz z nią w skład Cislitawii. Z drugiej strony analizę naszą rozszerzamy na te kraje Europy Środkowej, które z racji historycznych tradycji wywierały na jej przemiany bezpośredni wpływ, czy to poprzez wspólną tradycję przynależności do jednego organizmu państwowego dawnej Rzeczypospolitej, czy też dzięki bliskiemu sąsiedztwu. Dokonujemy zatem poniżej analizy dwutorowej, dążąc do: (a) ukazania przemian liczby ludności Galicji na tle innych krajów Cislitawii, (b) na tle Wielkopolski, Królestwa Polskiego oraz Śląska pruskiego.

2. LICZBA LUDNOŚCI GALICJI NA TLE INNYCH KRAJÓW CISLITAWII

Sytuację, jaka w tym względzie panowała w Cislitawii w drugiej połowie XIX i na początku XX w., obrazuje dokładnie zamieszczony poniżej tabela 2.

Wykazuje ona, że pod względem globalnej liczby ludności była Galicja obok Czech najludniejszym krajem Cislitawii. W ujęciu diachronicznym porównanie ludności obu krajów wykazuje, że ludność Galicji wzrastała znacznie szybciej niż ludność Czech w drugiej połowie XIX w. Wzrastała też szybciej niż ludność większości krajów Cislitawii.

W analizie tempa zmian liczby ludności posłużymy się średnioroczną stopą wzrostu dla okresów międzypisowych. Wskaźnik ten pozwala różnicować kraje Cislitawii z tego punktu widzenia na rejony intensywnego przyrostu (wartość wskaźnika w granicach 1,5% rocznie), wysokiego przyrostu (wartość wskaźnika w granicach 1% rocznie), przeciętnego przyrostu (wskaźnik w granicach 0,6 - 0,8% rocznie) oraz niskiego przyrostu liczby ludności (wskaźnik przyjmujący wartości w granicach 0,2 - 0,5% rocznie)¹⁵.

Bezspornie największym dynamizmem rozwojowym odznaczała się w Cislitawii ludność Dolnej Austrii. Jest to w pełni zrozumiałe, jeśli weźmiemy pod uwagę fakt, że był to obszar zdominowany przez potężną aglomerację miejską stolicy państwa Habsburgów. Wobec koniunktury gospodarczej, jaka panowała w Austro-Węgrzech od lat osiemdziesiątych XIX w., praktycznie aż po wybuch I wojny światowej¹⁶ stał się Wiedeń i jego najbliższe okolice miejscem niezwykle atrakcyjnym z punktu widzenia zarówno swych funkcji administracyjnych, kulturowych, jak i możliwości

Tabela 2

Liczba (w tys.) i średnioroczna stopa wzrostu (w %) ludności Cislitawii w latach 1857 - 1910

Kraj	1857	1869	1880	1890	1900	1910
Dolna Austria	1721,7 (-)	1990,7 (1,3)	2330,6 (1,6)	2661,8 (1,4)	3100,5 (1,7)	3531,8 (1,4)
Górna Austria	716,7 (-)	736,6 (0,2)	759,6 (0,3)	785,8 (0,4)	810,2 (0,3)	853,0 (0,5)
Salzburg	149,8 (-)	153,2 (0,2)	163,6 (0,6)	173,5 (0,6)	192,8 (1,1)	214,7 (1,1)
Styria	1024,9 (-)	1138,0 (0,9)	1213,6 (0,6)	1282,7 (0,6)	1356,5 (0,6)	1444,2 (0,7)
Karyntia	335,5 (-)	337,7 (0,1)	348,7 (0,3)	361,0 (0,4)	367,3 (0,2)	396,2 (0,8)
Kraina	458,0 (-)	466,3 (0,2)	481,2 (0,3)	499,0 (0,4)	508,1 (0,2)	526,0 (0,4)
Istria	539,5 (-)	600,5 (0,9)	647,9 (0,7)	695,4 (0,7)	756,5 (0,8)	893,8 (1,8)
Tyrol i Voralberg	860,2 (-)	885,8 (0,3)	912,5 (0,3)	928,8 (0,2)	981,9 (0,6)	1092,0 (1,1)
Czechy	4767,1 (-)	5140,5 (0,7)	5560,8 (0,7)	5843,1 (0,5)	6318,7 (0,8)	6769,5 (0,7)
Morawy	1904,0 (-)	2017,3 (0,5)	2153,4 (0,6)	2276,9 (0,6)	2437,7 (0,7)	2662,3 (0,9)
Śląsk austriacki	447,0 (-)	513,4 (1,2)	565,5 (0,9)	605,6 (0,7)	680,4 (1,2)	756,9 (1,1)
Galicja	4597,5 (-)	5444,7 (1,4)	5958,9 (0,9)	6607,8 (1,1)	7315,9 (1,1)	8025,7 (1,0)
Bukowina	460,0 (-)	513,4 (1,0)	571,7 (1,0)	646,6 (1,3)	730,2 (1,3)	800,1 (1,0)
Dalmacja	413,7 (-)	457,0 (0,9)	476,1 (0,4)	527,4 (1,1)	593,8 (1,3)	645,7 (0,9)

Z r ó d ł o d a n y c h: B. Bolognese Leuchtenmüller, Bevölkerungsentwicklung und Berufsstatistik. Gesundheits- und Fürsorgewesen in Österreich 1750 - 1918, Materielen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, A. Hoffman, H. Matis, M. Mitterauer (red.), Bd. 1, München 1978, tab. 3; Obliczenia własne; szerzej zob. K. Zamorski, Ludność Galicji, tab. 4, s. 48.

zatrudnienia. Dolna Austria jest też jedynym krajem, który w myśl wprowadzonej przez nas kategoryzacji cechował intensywny przyrost ludności. Średnioroczna stopa wzrostu liczby ludności osiągnęła tu minimum pomiędzy spisem pierwszym i drugim (1857 - 1869) - 1,3%, a maksimum - 1,7% w latach 1890 - 1900.

Galicja wraz ze Śląskiem Cieszyńskim i Bukowiną zaliczała się do krajów o wysokim przyroście liczby ludności. Omawiany wskaźnik osiągnął na jej terytorium wartość maksymalną 1,4% w latach 1857 - 1869, co w świetle naszych poprzednich uwag wydaje się zupełnie zrozumiałe, oraz minimalną 0,9% w latach 1869 - 1880. W okresie między poszczególnymi następnymi przekrojami czasowymi przyjmuje kolejno wartości 1,1 (1880 - 1890), 1,1 (1890 - 1900) oraz 1,0% (1900 - 1910).

Przeciętny przyrost liczby ludności charakteryzował w Cislitawii przede wszystkim kraje będące jej największymi regionami przemysłowymi, a więc Czechy, Morawy i Styrię. W przypadku Czech osiągnął on minimum (0,5%) w okresie 1880 - 1890, maksimum (0,8%) w latach 1890 - 1900, Moraw odpowiednio 0,5% w latach 1857 - 1869 i 0,9% w latach 1900 - 1910.

Najniższe wartości przybiera ten wskaźnik w krajach górskich. Tutaj też ulega największemu zróżnicowaniu w ciągu drugiej połowy XIX w. (np. Salzburg: minimum - 0,2% w latach 1857 - 1869, maksimum 1,1% w latach 1900 - 1910)¹⁷.

Powstaje pytanie, na ile obserwowane powyżej zjawiska odpowiadają sytuacji wewnętrznej Austro-Węgier, a na ile są odzwierciedleniem tendencji zaznaczających się w szerszej skali. Po to, by zyskać pełniejszą informację co do trendów panujących w tym względzie w Europie, przedstawiliśmy w tabeli 3 dane dotyczące wybranych krajów europejskich w drugiej połowie XIX i na początku XX w.

Dla całej Europy (wliczając w to europejską część Rosji) w latach 1891 - 1900 współczynnik ten szacuje się na około 1%¹⁸. Jest on wypadkową wartości bardzo wysokich, jakie przyjmował na przykład w europejskiej części Rosji (1,35%)¹⁹ i Cesarstwie Niemieckim, wysokich (np. w Anglii i Walii), przeciętnych (np. w Austro-Węgrzech)²⁰ oraz ekstremalnie niskich (np. we Francji)²¹.

Jeżeli pod tym kątem spojrzymy na dynamikę wzrostu liczby ludności całej Cislitawii, to pierwszym wnioskiem, jaki się nasuwa, jest spowolnienie tempa wzrostu w ostatnim przekroju czasowym. Jak sądzimy, wynika to przede wszystkim z oddziaływania na ogólną liczbę ludności salda migracji. Będziemy jeszcze o tym mówić szerzej. Mając w tej chwili na uwadze wyłącznie zmiany w tempie przyrostu zaznaczmy, że w przypadku Cislitawii zjawisko to, jak widać w tab. 2 i 3, nie dotyczy wszystkich

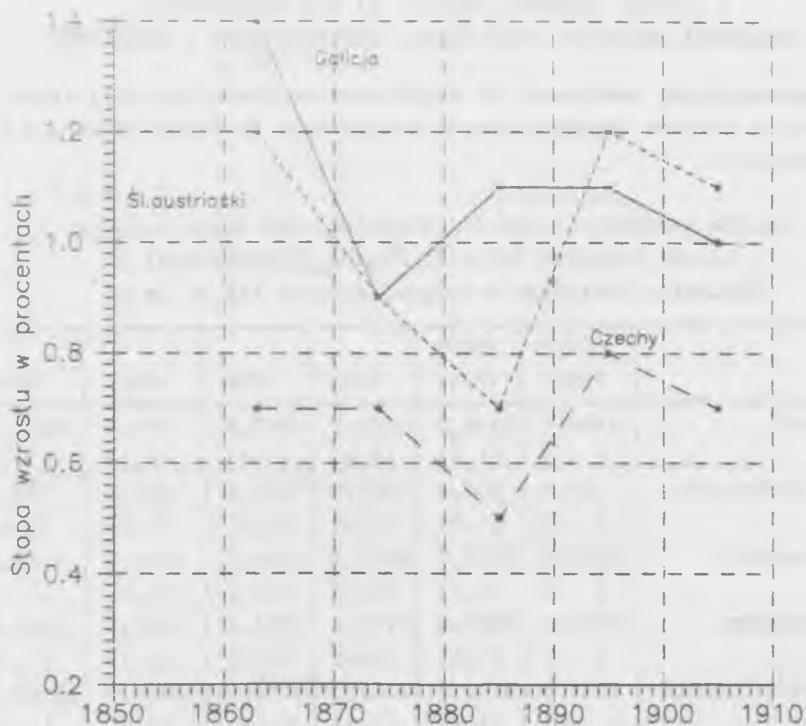
Liczba (w mln) i średnioroczna stopa wzrostu (w %) ludności wybranych krajów europejskich w drugiej połowie XIX i początku XX w.

Państwo	1880	1890	1900	1910
Austro-Węgry	37,884	41,359	45,405	49,958
w tym:	(-)	(0,8)	(0,9)	(0,9)
Cisłitawia	22,144	23,895	26,151	28,572
	(-)	(0,7)	(0,9)	(0,8)
Węgry	13,812	15,232	16,838	18,265
	(-)	(0,9)	(0,9)	(0,8)
Francja	37,662	38,343	38,961	39,605
	(-)	(0,2)	(0,2)	(0,2)
Niemcy	45,234	49,428	56,367	64,926
	(-)	(0,8)	(1,2)	(1,3)
Anglia i Walia	25,974	29,003	32,527	36,070
	(-)	(1,0)	(1,1)	(1,0)

Ź r ó d ł o d a n y c h: Demographic Yearbook 1953, wyd. 5, Statistical Office of the United Nations, New York 1953, s. 95 i n.; Rocznik (Podręcznik) Statystyki Galicji, R. III: 1889 - 1891, tab. 1; R. IV: 1892 - 1893, tab. 1; t. VIII, Lwów 1908, tab. 1; t. IX, tab. 1; Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich, Berlin 1918, t. 39, s. 2; tu cyt. za: Cz. Łuczak, Dzieje gospodarcze Niemiec 1871 - 1945, Poznań 1984, s. 18; Obliczenia własne.

krajów, ale - co warto podkreślić - występuje tam, gdzie ogólna liczba ludności jest znaczna.

Kolejnym wnioskiem, jaki się nasuwa, jest stwierdzenie różnorodności tempa rozwoju wynikającego z różnic w postępie procesu industrializacji. Zjawisko to obrazuje dobrze zarówno tab. 2, jak i wykres z rys. 3. Przyjmijmy bowiem, zgodnie z istniejącym stanem wiedzy, że Galicja lat 1857 - 1910 to kraj stojący na o wiele niższym poziomie rozwoju gospodarczego niż Czechy; Śląsk austriacki zaś to kraj o dużej dynamice rozwoju przemysłowego w tym czasie. Jak obrazuje wykres 3, stopa wzrostu liczby ludności Śląska austriackiego bardziej odpowiada poziomowi dynamiki Galicji niż Czech, a kształt krzywej z kolei bardziej odpowiada kształtowi krzywej właściwej Czechom. Wiemy też z przeprowadzonej powyżej analizy, że charakterystyka liczbowa stopy wzrostu Moraw bardziej

Ź r ó d ł o: Tabela 2.

Rys. 3. Szacunkowa roczna stopa wzrostu ludności Galicji, Śląska austriackiego i Czech

odpowiada Czechom, a z kolei stopa wzrostu ludności Bukowiny odpowiada Galicji. Trudno zatem oprzeć się wrażeniu, że dynamika rozwoju liczebno-wego populacji Galicji odbiegała znacznie w drugiej połowie XIX w. od dynamiki rozwojowej populacji Czech i Moraw. Jest przy tym zjawiskiem charakterystycznym, że dynamika przekształceń ludności Węgier²² utrzymywała się na poziomie tej, jaką obserwujemy w Cislitawii, i była zdecydowanie niższa niż w takich krajach, jak Galicja i Bukowina. Czyżby w ten sposób właśnie odbijał się historyczny kontekst rozwoju tych krajów?

3. LICZBA LUDNOŚCI GALICJI NA TLE WIELKOPOLSKI,
KRÓLESTWA POLSKIEGO ORAZ ŚLĄSKA AUSTRIACKIEGO I PRUSKIEGO

Charakterystykę omawianego tu współczynnika średniorocznej stopy wzrostu dla okresów międzypisowych zobrazowano dokładnie w tab. 4 i na wykresie 4.

T a b e l a 4

Liczba ludności (w tys.) i średnioroczna stopa wzrostu
liczby ludności Galicji, Śląska, Wielkopolski i
Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w. (w %)

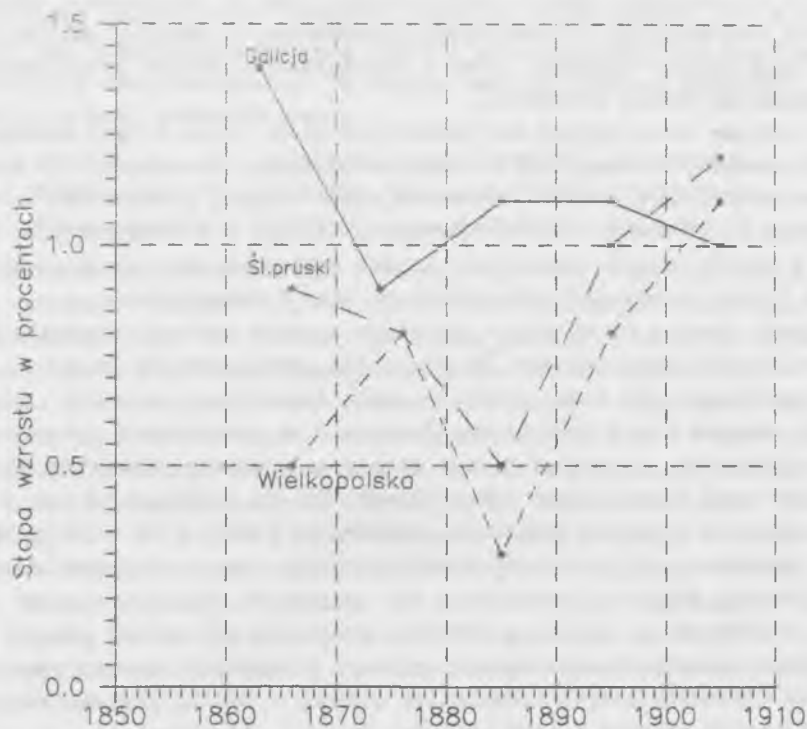
	1857* 1861	1869* 1871	1880	1890	1900	1910
Galicja*	4686,7 (-)	5444,7 (1,4)	5958,9 (0,9)	6607,8 (1,1)	7315,9 (1,1)	8025,7 (1,0)
Śląsk austriacki	447,0 (-)	513,4 (1,2)	565,5 (0,9)	605,6 (0,7)	680,4 (1,2)	756,9 (1,1)
Śląsk pruski	3390,7 (-)	3707,2 (0,9)	4007,9 (0,8)	4224,5 (0,5)	4668,9 (1,0)	5226,0 (1,1)
Wielkopolska	1503,5 (-)	1583,8 (0,5)	1703,4 (0,8)	1751,6 (0,3)	1887,3 (0,7)	2099,8 (1,0)
Królestwo Polskie	4911,0 (-)	6194,0 (2,1)	7105,0 (1,4)	8258,0 (1,4)	10000,0 (1,7)	12129,0 (1,8)

Ź r ó d ł o d a n y c h: A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, Statystyka Polski, s. 5 - 7, tab. 4; por. też J. Michalewicz, Elementy demografii historycznej, Warszawa 1979, s. 34; S. Borowski, Rozwój demograficzny i problem maltuzjański na ziemiach polskich pod panowaniem niemieckim w latach 1807 - 1914, tab. 3, s. 138; K. Zamorski, Ludność Galicji, tab. 1, s. 45; Obliczenia własne.

U w a g a: gwiazdki wskazują na dane pochodzące z odmiennych przekrojów czasowych.

W świetle tych danych i wprowadzonej poprzednio klasyfikacji należy stwierdzić, że obraz dynamiki wzrostu liczby ludności tych ziem przedstawia się następująco:

obszar	przyrost liczby ludności
Królestwo Polskie	<u>intensywny</u> w całym badanym okresie
Galicja	<u>wysoki</u> w całym badanym okresie
Śląsk austriacki	<u>wysoki</u> w całym badanym okresie
Śląsk pruski	<u>przeciętny</u> w latach 1861 - 1890
"	<u>wysoki</u> w latach 1890 - 1910
Wielkopolska	<u>przeciętny</u> w latach 1861 - 1900
"	<u>wysoki</u> w latach 1900 - 1910

Ź r ó d ł o: Tabela 4.

Rys. 4. Szacunkowa roczna stopa wzrostu ludności
Galicji, Wielkopolski i Śląska pruskiego w latach
1869/1871 - 1910

Interpretując te ustalenia należy zwrócić uwagę na fakt, iż dane dotyczące zarówno Galicji, Śląska austriackiego, jak i Śląska pruskiego oraz Wielkopolski pochodzą z powszechnych spisów ludności i można je uznać za wiarogodne. Dane odnoszące się do Królestwa Polskiego są innego charakteru i wynikają z szacunków rocznych²³. Pierwszy powszechny spis ludności na tym terenie z roku 1897 budził wiele zastrzeżeń²⁴.

W stosunku do przedstawionych liczb, a odnoszących się ludności Królestwa Polskiego, należy w naszym przekonaniu zachować szczególną ostrożność. Ich niską jakość udowadnia wartość współczynnika wzrostu. Jeśli bowiem przyjąć podane przez nas dane za prawdziwe, to tempo przyrostu liczby ludności Królestwa Polskiego osiągnęłoby w ciągu drugiej połowy XIX i na początku XX w. wartości wyższe aniżeli w Dolnej Austrii.

Trudno w to uwierzyć, skoro z jednej strony mamy do czynienia z dużym obszarem nierównomiernie rozwiniętym gospodarczo, z drugiej zaś relatywnie mały region okalający jedno z największych centrów urbanistycznych ówczesnej Europy Środkowej.

Jak sądzimy obraz ogólny dla wszystkich ziem, które w tych rozważaniach bierzemy pod uwagę, byłby zatem następujący. Intensywny lub wysoki przyrost liczby ludności odnotowujemy w drugiej połowie XIX i w początkach XX w. dla Królestwa Polskiego, Galicji i Śląska austriackiego. W tempie przeciętnym, a pod koniec analizowanego okresu wysokim, wzrasta liczba ludności Śląska pruskiego oraz Wielkopolski.

Spójrzmy jeszcze na wykres 4. Obrazuje on rytm przemian dynamiki rozwoju ludnościowego Galicji, Wielkopolski, Królestwa Polskiego i Śląska pruskiego. Jak łatwo zauważyć, faza dynamicznego wzrostu liczby ludności zaczyna się w Galicji wcześniej niż na pozostałych prezentowanych tu obszarach. Z drugiej jednak strony za zjawisko charakterystyczne należy uznać spowolnienie tempa wzrostu liczby ludności Galicji w przedostatnim i ostatnim przekroju czasowym (w latach 1900 - 1910). W naszym przekonaniu w ten sposób odzwierciedlają się w przypadku Galicji skutki masowej emigracji ludności z jej terytorium. Wrócimy do tej kwestii i omówimy ją szeroko w ostatnim rozdziale niniejszej pracy.

Powyższe rozważania pozostające ściśle w przyjętych dla tej pracy granicach chronologicznych uzupełnimy jeszcze o wyniki komputerowej analizy trendów wzrostu liczby ludności Galicji, Wielkopolski i Śląska pruskiego (dla których dysponujemy jednolitymi materiałami spisowymi²⁵) w szerszym wymiarze czasowym, a mianowicie w latach 1830 - 1910. Dolną granicę przedziału ustaliliśmy świadomie na rok 1830, tak aby uwzględnić w trendzie zmiany spowodowane epidemią cholery początku lat trzydziestych. Zakres bowiem jej oddziaływania na wzrost liczby ludności jest - jak już wiemy - jednym z symptomów stopnia zaawansowania w rozwoju procesów transformacji demograficznej.

Jak pamiętamy, ustaliliśmy, że liczba ludności Galicji w latach 1830 - 1910 rozwijała się według funkcji wykładniczej. Jeśli przyjąć takie same funkcje dla rozwoju ludności Wielkopolski i Śląska w tym czasie, to wskaźniki wzrostu równania funkcji wykładniczej będą następujące:

Galicja	-	0.008631	<y = (0.008631X) x 5.424914>
Wielkopolska	-	0.007358	<y = (0.007358X) x 1.635016>
Śląsk pruski	-	0.008732	<y = (0.008732X) x 2.941926>

Ponieważ jednak trend rozwojowy ludności Śląska pruskiego i Wielkopolski przybiera postać wykresu funkcji prostoliniowej (co skądinąd jest wielce symptomatyczne), to musimy jeszcze porównać wskaźniki wzrostu funkcji prostoliniowej:

Galicja	-	0.049515	($y = 0.049515x - 86.903610$)
Wielkopolska	-	0.011213	($y = 0.011213x - 19.392820$)
Śląsk pruski	-	0.032158	($y = 0.032158x - 56.409415$)

Jak widać populację Galicji w latach 1830 - 1910 cechuje trend szybszego przyrostu liczby ludności niż lepiej gospodarczo rozwiniętej Wielkopolski i jest on zbliżony do trendu przyrostu ludności uprzemysłowionego Śląska pruskiego. Interpretacja tych wyników prowadzi nas do wniosku, że proces zmian ludnościowych w Galicji w ciągu XIX i na początku XX w. miał charakter bardziej gwałtowny aniżeli w Wielkopolsce. Gwałtowność tych przemian dowodzi, że proces transformacji demograficznej, który w naszym przekonaniu wyzwolił tak dynamiczny wzrost liczby ludności, miał tu przebieg nieco odmienny niż w Wielkopolsce. Nie oznacza to z drugiej strony, że poprzez porównanie z dynamiką rozwoju ludności Śląska pruskiego sugerujemy podobieństwo jego przebiegu w Galicji i na Śląsku. Jak to jeszcze wykażemy w kolejnych rozdziałach tej pracy, inne były przyczyny szybkiego wzrostu liczby ludności Śląska pruskiego i ludności Galicji.

4. GĘSTOŚĆ ZALUDNIENIA GALICJI

Przyjrzyjmy się teraz zmianom gęstości zaludnienia zachodzącym w obrębie Galicji w drugiej połowie XIX i na początku XX w. Nasze rozważania zaczynamy od wskazania różnic, jakie w tym względzie zachodzą między Galicją Wschodnią i Zachodnią. Stosowne dane prezentujemy w tab. 5.

T a b e l a 5

Gęstość zaludnienia Galicji Wschodniej i Zachodniej
w latach 1857 - 1910 (w os./km²/)

Galicja	1857	1869	1880	1890	1900	1910
Wschodnia	54	62	69	78	87	96
Zachodnia	70	87	91	99	108	116

Ź r ó d ł o i a n y c h: K. Zamorski, Informator statystyczny, s. 49 - 66.

Jak widzimy, poziom gęstości zaludnienia Galicji Zachodniej był o wiele wyższy niż Galicji Wschodniej. Warto w tym miejscu przypomnieć, że z kolei przyrost liczby ludności był szybszy w Galicji Wschodniej. Taki obraz obu zjawisk sugeruje pytanie o to, na ile wysoka dynamika przyrostu liczby ludności Galicji Wschodniej była stymulowana wysoką stopą przyrostu naturalnego, a na ile procesami imigracyjnymi z terenu Galicji Zachodniej.

Aby zagadnienie to wyostrzyć jeszcze bardziej sprowadźmy poziom analizy o piętro niżej i zapytajmy o przemiany gęstości zaludnienia według istniejącego wówczas w Galicji podziału administracyjnego na powiaty polityczne. Współczynnik gęstości zaludnienia jest zrelatywizowany w każdym z przekrojów czasowych do rzeczywistego obszaru powiatu politycznego w chwili przeprowadzania spisu.

T a b e l a 6

Liczba powiatów politycznych Galicji w poszczególnych grupach gęstości zaludnienia (w liczbach bezwzględnych i %) w latach 1869 - 1910

Rok	Gęstość zaludnienia (os./km ² /)							
	25-49	50-74	75-99	100-124	125-149	150-174	175-199	200 i >
1869	7	34	26	6	1	0	0	2
	9,2	44,7	34,3	7,9	1,3	-	-	2,6
1880	6	25	32	9	2	0	0	2
	7,9	32,9	42,1	11,9	2,6	-	-	2,6
1890	6	15	31	17	4	1	0	2
	7,9	19,7	40,8	22,4	5,3	1,3	-	2,6
1900	4	8	30	24	9	3	0	2
	5,0	10,0	37,5	30,0	11,3	3,7	-	2,5
1910	4	4	31	26	10	3	2	3
	4,8	4,8	37,4	31,3	12,1	3,6	2,4	3,6

Źródło danych: Spisy ludności Galicji z lat 1869, 1880, 1890, 1910. Por. Wykaz źródeł.

Jak wskazują tab. 6 i mapy, obraz przemian gęstości zaludnienia nie jest bynajmniej ani statyczny w czasie, ani jednolity w przestrzeni²⁶. W latach 1869 - 1910 wyraźnie zwiększa się gęstość zaludnienia powiatów politycznych. W przedstawionym materiale liczbowym wyraża się to wzros-

tem liczby powiatów mieszczących się w wyższych kategoriach gęstości zaludnienia. Równocześnie jednak postępuje proces dyferencjacji terytorium Galicji z punktu widzenia gęstości zaludnienia. Rozumiemy przez to intensywny wzrost zaludnienia niektórych tylko powiatów politycznych, co powoduje, że dystans powiatów o słabszej gęstości zaludnienia do przeciętnej galicyjskiej tego wskaźnika również się zwiększa. Proces ten najlepiej chyba charakteryzują liczbowo odchylenia standardowe od średniej gęstości zaludnienia w poszczególnych przekrojach czasowych. Przybiera ono następujące wartości: dla roku 1869 - 21,0, dla 1880 - 22,3, 1890 - 24,8, 1900 - 26,6 i dla roku 1910 - 35,2.

Przyjrzyjmy się zatem dokładniej zmianom gęstości zaludnienia Galicji w oparciu o mapy gęstości zaludnienia 1 - 6. W tym miejscu należy zwrócić uwagę czytelnika na fakt, że mapy te w przypadku gęstości zaludnienia powiatów Krakowa i Lwowa tyczą wyłącznie obszaru powiatów politycznych, bez uwzględnienia gęstości zaludnienia samych aglomeracji miejskich. W takiej sytuacji należy to zagadnienie rozpatrzyć oddzielnie.

Oba te miasta rozwijają się szybko w omawianym okresie, a ich rozwój nie pozostaje bez znaczenia zarówno dla otaczających je obszarów, jak i dla całości stosunków ludnościowych Galicji. Skalę tego rozwoju uzmysławiają poniższe liczby:

Rok	1869	1880	1890	1900	1910
Kraków	3764	7931	8944	11415	4364
Lwów	2703	3466	3999	4996	6441

Porównując te dane z informacjami zawartymi w tab. 6 widzimy jak bardzo są one dysproporcjonalne w stosunku do zaludnienia całej Galicji. Wykazują, że obie aglomeracje nie mogły się tak szybko rozwijać bez przyciągania do siebie ludności, co oznacza de facto przejęcie funkcji wielkich centrów dla procesów imigracyjnych w Galicji.

Tereny leżące w bezpośredniej bliskości Krakowa były jednocześnie najludniejszymi w Galicji. Stanowią one będą zachodni kraniec pasa największej gęstości zaludnienia, ciągnącego się z przerwami u podnóża Karpat. Symptomatyczne jest, jak w ciągu drugiej połowy XIX i na początku XX w. pas ten będzie się wypełniał. Mapa 1 pokazuje, że w 1869 r. pas ten obejmował następujące grupy powiatów, idąc z zachodu na wschód:

grupa 1: Chrzanów, Biała, Kraków powiat, Podgórze, Wadowice, Wieliczka, Bochnia, Brzesko, Tarnów.

grupa 2: Pilzno, Gorlice, Jasło, Krosno, Brzozów, Strzyżów, Rzeszów, Żańcut, Przeworsk, Przemyśl, Mościska, Sambor, Rudki, Lwów powiat.

Legenda:

1. Chrzanów	21. Tarnobrzeg	41. Turka	61. Brody
2. Biała	22. Nisko	42. Rawa Ruska	62. Złoczów
3. Żywiec	23. Kolbuszowa	43. Gródek	63. Zborów
4. Wadowice	24. Ropczyce	44. Rudki	64. Brzeżany
5. Kraków	25. Strzyżów	45. Drohobycz	65. Podhajce
6. Podgórze	26. Krosno	46. Stryj	66. Buczacz
7. Wieliczka	27. Rzeszów	47. Skole	67. Tłumacz
8. Myślenice	28. Łańcut	48. Sokal	68. Kołomyja
9. Bochnia	29. Przeworsk	49. Żółkiew	69. Peczeniżyn
10. Limanowa	30. Brzozów	50. Lwów	70. Kossów
11. Nowy Targ	31. Sanok	51. Bóbrka	71. Zbaraż
12. Dąbrowa	32. Jarosław	52. Żydaczów	72. Tarnopol
13. Brzesko	33. Przemyśl	53. Dolina	73. Skałat
14. Tarnów	34. Dobromil	54. Kamionka	74. Trembowla
15. Nowy Sącz	35. Lesko	Strumiłowa	75. Hussiatyń
16. Grybów	36. Cieszanów	55. Przemyślany	76. Czortków
17. Mielec	37. Jaworów	56. Rohatyń	77. Horodenka
18. Pilzno	38. Mościska	57. Kałusz	78. Zaleszczyki
19. Gorlice	39. Sambor	58. Stanisławów	79. Borszczów
20. Jasło	40. Stare Miasto (Sambor)	59. Bohorodczany	80. Sniatyń
		60. Nadwórna	

Ź r ó d ł o: A. Burzyński, Informator statystyczny, s. 28 - 29.

Mapa 1. Galicja w latach 1880 - 1910

Mapa 2. Gęstość zaludnienia Galicji
w roku 1869

Mapa 3. Gęstość zaludnienia Galicji
w roku 1880

Mapa 4. Gęstość zaludnienia Galicji
w roku 1890

Mapa 5. Gęstość zaludnienia Galicji
w roku 1900

Mapa 6. Gęstość zaludnienia Galicji
w roku 1910

grupa 3: Stanisławów, Buczacz, Tłumacz, Kołomyja, Horodenka, Sniatyń, Zaleszczyki, Borszczów, Czortków, Trembowla, Tarnopol, Skałat.

Największe wartości przyjmuje wskaźnik gęstości zaludnienia w grupie 1 (szczególnie Biała, Wieliczka, Podgórze). Nieco mniejsze w grupie środkowej, gdzie z czasem dojdzie do ukształtowania się regionu bardzo dużego zaludnienia na obszarze wyznaczonym powiatami Łańcut, Przeworsk, Przemyśl. Podobnie jak w drugiej kształtuje się sytuacja w grupie trzeciej. Ta ostatnia jednak ulegnie największym zmianom w sensie wartości, jakie przyjmował tu będzie współczynnik gęstości zaludnienia. Wyraźnie wyodrębnią się z czasem obszary o bardzo dużej gęstości zaludnienia (powyżej 125 osób na km²) w powiatach Stanisławów, Kołomyja, Sniatyń, a cała grupa znacznie poszerzy swój obszar.

W Galicji Zachodniej na południe od wskazanego pasa największej gęstości zaludnienia, a w Galicji Wschodniej na północ od niego, ciągnie się strefa przeciętnej (dla Galicji) gęstości zaludnienia. Będzie ona na przestrzeni drugiej połowy XIX w. ulegała stałemu zmniejszaniu, szczególnie na obszarze Galicji Wschodniej. Nie ulegnie natomiast praktycznie większym zmianom pas najmniejszego zaludnienia Galicji, na który składa się grupa karpaccich powiatów Galicji Wschodniej, takich jak Lesko, Turka, Skole, Dolina, Nadwórna i Kossów.

Przejdźmy obecnie do ukazania przemian gęstości zaludnienia Galicji w szerszym kontekście innych obszarów Europy Środkowej.

5. GĘSTOŚĆ ZALUDNIENIA GALICJI NA TLE CISLITAWII

Jak wykazują dane zamieszczone w tab. 7 Galicja posiadała jeden z najniższych współczynników gęstości zaludnienia w skali Cislitawii. Mniej zaludnione od niej były przede wszystkim kraje alpejskie (co zrozumiałe z racji specyfiki regionów górskich) oraz Bukowina i Dalmacja. Znacznie gęściej zaludnione były lepiej rozwinięte gospodarczo i bardziej zurbanizowane Dolna Austria, Czechy, Morawy, Śląsk austriacki.

T a b e l a 7

Gęstość zaludnienia krajów Cislitawii w latach
1857 - 1910 (w os./km²/)

Kraj	1857	1869	1880	1890	1900	1910
Dolna Austria	86,8	100,4	117,6	134,3	156,4	178,1
Górna Austria	59,7	61,4	63,4	65,6	67,6	71,2
Salzburg	20,9	21,4	22,9	24,3	6,9	30,0
Styria	47,7	50,7	54,1	57,2	60,5	64,4
Karyntia	32,3	32,6	33,8	35,0	35,6	38,4
Kraina	45,9	46,7	48,3	50,1	51,0	52,8
Istria	67,5	75,2	81,3	87,2	94,3	112,1
Tyrol i Vrlb.	29,9	30,2	31,2	31,7	33,5	-
Czechy	91,7	98,9	107,0	112,5	121,6	130,3
Morawy	85,6	90,7	96,9	102,5	109,7	118,0
Śląsk austriacki	86,8	99,7	109,9	117,7	132,2	114,1
Galicja	59,8	69,4	75,9	84,2	93,2	102,2
Bukowina	44,1	49,1	54,7	61,9	69,9	76,6
Dalmacja	32,3	35,7	41,1	46,3	46,3	50,3
Ogółem	61,6	67,9	73,8	79,6	87,2	95,2

Źródło danych: B. Bolognese-Leuchtenmüller, Bevölkerungsentwicklung und Berufsstruktur, tab. 5, s. 7.

Zjawiskiem niezmiernie interesującym jest jednak dla nas analiza dynamiki przemian gęstości zaludnienia Cislitawii. Przyjrzyjmy mu się dokładniej, biorąc pod uwagę zarówno obszar całej Cislitawii, jak i Śląsk austriacki, Czechy i Morawy. Dla danych źródłowych prezentowanych we wspomnianej tab. 7 odpowiednie wartości współczynnika dynamiki o podstawie zmiennej wynoszą:

	1857-1869	1869-1880	1880-1890	1890-1900	1900-1910
Galicja	116,0%	109,4%	110,9%	110,7%	109,7%
Czechy	107,9%	108,2%	105,1%	108,1%	107,1%
Morawy	105,9%	106,8%	105,8%	107,0%	107,5%
Śląsk austriacki	114,9%	110,2%	107,1%	112,3%	86,3%
Cisłitawia	110,2%	108,7%	107,8%	109,5%	109,1%

Galicję wyróżnia w tym zestawieniu największa dynamika przemian gęstości zaludnienia. Wyprzedza ona nawet te kraje, których szybki rozwój przemysłowy sugerowałby intensywny wzrost gęstości zaludnienia. Zaobserwowane zjawisko pozostaje w zgodzie ze znaną w demografii prawidłowością przypisującą możliwości szybszego wzrostu zaludnienia krajom słabiej pod tym względem rozwiniętym.

6. GĘSTOŚĆ ZALUDNIENIA GALICJI NA TLE WIELKOPOLSKI, KRÓLESTWA POLSKIEGO I ŚLĄSKA PRUSKIEGO

Aby uzyskać pełniejszy obraz przemian, dokonajmy teraz porównania gęstości zaludnienia Galicji z sytuacją panującą w tym względzie na obszarze Śląska pruskiego i Wielkopolski. Do rozważań poniższych włączamy Królestwo Polskie, pamiętając jednak, że istniejące dane dla liczby jego ludności są wątpliwe, a próby skorygowanych jej szacunków dla drugiej połowy XIX w. niepełne²⁷. Sądzić zatem należy, że do przekroju z roku 1897 (data pierwszego powszechnego spisu ludności) stosowane dane są zawyżone. Wszystkie współczynniki gęstości zaludnienia zebraliśmy w tabeli 8.

T a b e l a 8

Gęstość zaludnienia Galicji, Śląska pruskiego,
Wielkopolski oraz Królestwa Polskiego w drugiej
połowie XIX w. (w os./km²/)

Obszar	1857*	1869*	1880	1890	1897**	1910
	1861	1871			1900	
Galicja*	60	69	76	84	93	102
Śląsk pruski	83	92	99	105	116	130
Wielkopolska	51	55	59	61	65	72
Królestwo Polskie**	39	49	58	65	76	101

Ź r ó d ł o d a n y c h: S. Borowski, Rozwój demograficzny, s. 129;
I. Gieysztorowa, Wstęp do demografii staropolskiej, tab. 9, s. 72.

U w a g a: gwiazdki wskazują na dane pochodzące z odmiennych przekrojów czasowych.

Spośród omawianych tu ziem zdecydowanie najbardziej zaludnione były ziemie Śląska pruskiego, co odpowiada w pełni tendencjom, jakie obserwowaliśmy w obrębie Cislitawii. Warto zwrócić uwagę na fakt, że poziom gęstości zaludnienia Śląska pruskiego jest zbliżony do poziomu Czech. Do ostatniego z przekrojów czasowych Galicja zajmuje miejsce pośrednie między Śląskiem a Wielkopolską i Królestwem Polskim. W drugiej połowie XIX w. i na początku XX w. najsłabsze zaludnienie cechowało obszar rolniczej Wielkopolski. Sytuacja powyższa odpowiada z kolei wnioskom płynącym z naszej analizy zmian w liczbie ludności tych ziem.

Przypisy

1. K. Zamorski, Ludność Galicji w latach 1857 - 1910. Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji, Kraków - Warszawa 1989, tab. 1, s. 45. Tu podajemy dane zaokrąglone do 1000. Tam też szersza ocena wartości spisu z roku 1857 i 1869; por. tamże, s. 5, 12, 16.

2. Linia ciągłą oznaczono tutaj dane rzeczywiste, linią przerywaną zaś wykreślono linię trendu, która odpowiada wykresowi funkcji wykładniczej o równaniu $y = (0,007938x) \times 1.991857e - 006^5$. Określenia rodzaju trendu dokonano na podstawie komputerowej analizy danych, przy wykorzystaniu programu graficzno-liczącego Grapher na maszynie IBM AT. Na temat metodyki analizy trendu por. K. Zając, Zarys metod statystycznych, Warszawa 1971, s. 378 i n.

3. Mówiąc o niepełności tego spisu mamy na myśli jego niedostatki odnoszące się do Galicji (por. przyp. 1). Nie ma bowiem uzasadnionych powodów do przypuszczeń, by spis ten w równej mierze nie udał się na obszarze całej Monarchii. Ciekawe uwagi na temat wartości tego spisu można spotkać w pracy Aloisa Fickera, podówczas dyrektora Biura Statystyki Administracyjnej, Por. A. Ficker, Bevölkerung der Oesterreichischen Monarchie, Gotha 1860.

4. "W tymże czasie /1831 - przyp. K.Z./ w miejscach, gdzie niedostatek żywności kazał się większego rozszerzenia choroby (cholery) obawiać, bezpłatna pomoc w gotowiźnie i w naturaliach /przez rząd dawana - przyp. K.Z./ była", "Czynności Sejm.", 1833, 20 - 22, wg: J. Szewczuk, Kronika klęsk elementarnych w Galicji w latach 1772 - 1848 [w:] Badania z dziejów społecznych i gospodarczych pod red. F. Bujaka, Nr 35, Lwów 1939, s. 92. Patrz też E. Vielrose, Przyczynek do demografii Galicji i Bukowiny, "Przegląd Statystyczny", R. VIII: 1961, z. 2, s. 135 - 136.

5. S. Borowski, Rozwój demograficzny i problem maltuzjański na ziemiach polskich pod panowaniem niemieckim w latach 1807 - 1914, "Przeszłość Demograficzna Polski", t. 3, Warszawa 1970, s. 129.

6. J. Szewczuk, Kronika klęsk elementarnych w Galicji, s. 287.

7. Tamże, tyfus głodowy z roku 1847 - s. 289 i n.; cholera z roku 1848 - s. 293 i n.

8. J. Buzek, Rozsiedlenie ludności Galicji według wyznania i języka, "Wiadomości Statystyczne o stosunkach krajowych", t. XXI, z. II, Lwów 1909, s. 197.

9. Tamże, s. 197.

10. R. Schofield, The Relationship between Demographic Structure and Environment in Preindustrial Western Europe [w:] Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas, W. Conze (red.), Stuttgart 1976, s. 149.

11. Wspomiana tu komputerowa analiza trendu umożliwiła nam wykreślenie linii trendu dla każdego z nich oddzielnie. Odpowiadały one funkcjom prostoliniowym o równaniach: $y = 0.027855x - 46,811$ dla okresu pierwszego i $y = 0.063266x - 112,896924$ dla okresu drugiego.

12. J. Buzek, Rozsiedlenie ludności Galicji, s. 199.

13. Dzieje się tak w szczególności ze względu na różnice narodowościowe, wyznaniowe, językowe, a nawet i geograficzne. Por. np. J. Buzek, Rozsiedlenie ludności Galicji; F. Morawski, Przesiedlanie się ludności z Galicji zachodniej do wschodniej na podstawie rękopiśmiennych materiałów udzielonych przez c.k. Centralną Komisję Statystyczną; tamże, t. XV, z. III, Lwów 1896, s. 35 - 67.

14. Stwierdza to J. Buzek, por. tegoż, Rozsiedlenie ludności Galicji, s. 198. Na fakt rekuperacji pokryzysowych zwraca uwagę wielu autorów. Syntetyzując wyniki badań innych demografów historycznych ciekawie tłumaczy to za pośrednictwem modeli Roger Schofield, por. tegoż, The Relationship between Demographic Structure and Environment in Preindustrial Western Europe, s. 147 - 160.

15. Taką klasyfikację wskaźnika przeprowadzamy w oparciu o dane dla Europy w drugiej połowie XIX i w początkach XX w., zestawione w następujących publikacjach: "Demographic Yearbook" 1953, wyd. 5, Statistical Office of the United Nations, New York 1953, s. 95 i n.; D.V. Glass, E. Grebenik, World Population [w:] The Cambridge Economic History, vol. VI/1, Cambridge University Press, 1966, p. 62; H. Helczmanovszki, Die Bevölkerung Österreich-Ungarn [w:] Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich 1829 - 1979, "Beiträge zur Österreichische Statistik", H. 550, Wien 1979, tab. 1; A. Schluchter, F. Kurmann, Die Bevölkerung der Schweiz um 1800, Bd. 1; Bevölkerung, Bern 1988.

16. Por. np. J. Komlos (red.), The Habsburg Monarchy as a Customs

Union. Economic Development in Austria-Hungary in the 19th century, Columbia University Press, 1983. W szczególności artykuł G. Ranky, On the Economic Development in Austro-Hungarian Monarchy, tamże, s. 132.

17. Niski przyrost liczby ludności w krajach górskich jest zjawiskiem naturalnym, wynikającym z uwarunkowań przyrodniczych i w ślad za tym gospodarczych. O dynamice rozwoju regionów górskich Szwajcarii w XIX w. można się przekonać, studiując cytowaną pracę A. Schluchtera i F. Kurmanna (por. przyp. 15). Pragniemy jednak w tym miejscu zwrócić uwagę czytelnika na doskonałe prace historyczno-demograficzne powstałe w oparciu o ten sam co nasza materiał źródłowy, dotyczące dziewiętnasto- i dwudziestowiecznej demografii alpejskich krajów austriackich. Por. H. Helczmanowski, Die Entwicklung der Bevölkerung Österreichs in den letzten Jahren nach wichtigsten demographischen Komponenten [w:] tegoż (red.), Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs, München 1973, s. 112 - 165; tegoż, Die Bevölkerung Österreich-Ungarn; R. Gisser, Daten zur Bevölkerungsentwicklung der österreichischen Alpenländer 1819 bis 1913, [w:] Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich 1829 - 1979, "Beiträge zur österreichischen Statistischen Zentralamt", Wien 1979, H. 550, s. 403 - 424; P. Findl, Mortalität und Lebensverwartung in den österreichischen Alpenländern im Zeitalter der Hochindustrialisierung (1868 bis 1912) [w:] tamże, s. 425 - 452.

18. D.V. Glass, E. Grebenik, World Population, s. 62.

19. Tamże, s. 62.

20. H. Helczmanowski, Die Bevölkerung Österreich-Ungarn, s. 370.

21. O niskim przyroście ludności Francji w tym czasie zob. też H. Armengaud, J. Dupâquier, M. Reinhard, Histoire générale de la population mondiale, s. 232.

22. Zob. tabela 3.

23. Krytycznie o tych danych wykazując brak ich korelacji ze współczynnikami przyrostu naturalnego również dla danych po pierwszym spisie powszechnym z 1897 r. pisze I. Gieysztorowa, Wstęp do demografii staropolskiej, Warszawa 1979, s. 78 - 79. Por. też rzeczową krytykę danych spisowych i wcześniejszej statystyki ludnościowej Królestwa Polskiego autorstwa S. Szulca, Ruch naturalny ludności w latach 1895 - 1935, w: Zagadnienia demograficzne Polski, Warszawa 1936, s. 8, 29; tegoż, Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności Królestwa Polskiego, Warszawa 1920, s. 46 oraz L. Krzywickiego, Statystyka, Warszawa 1922, s. 10. Pomimo tak rzetelnej krytyki i wykazania ewidentnych błędów tej statystyki przez wybitnych statystyków i demogra-

fów historycznych niektórzy badacze przeszłości zaboru rosyjskiego korzystają nadal szeroko z tych danych, por. np. T. Sobczak, *Przełom w konsumpcji spożywczej w Królestwie Polskim w XIX w.*, Wrocław 1968, s. 15; tenże, *Konsumpcja żywnościowa chłopska w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX i w początkach XX w.*, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk - Łódź 1986, s. 20, 23 (choć tym razem z zastrzeżeniem o wątpliwych danych).

24. Por. S. Szulc, *op.cit.*; L. Krzywicki, *op.cit.*

25. Dane za S. Borowskim, por. tegoż, *Rozwój demograficzny i problem maltuzjański na ziemiach polskich pod panowaniem niemieckim w latach 1807 - 1914*, tab. 3, s. 138.

26. Dane tabeli 6 oraz prezentowane w mapach 1 - 6 nie zawierają danych z r. 1857. Autor nie dokonuje tej analizy z powodu nieporównywalności podziału administracyjnego istniejącego w Galicji w 1857 r. (i przyjętego w spisie) z podziałem aktualnym dla spisów późniejszych.

27. Por. punkt 3 naszych rozważań w tym rozdziale.

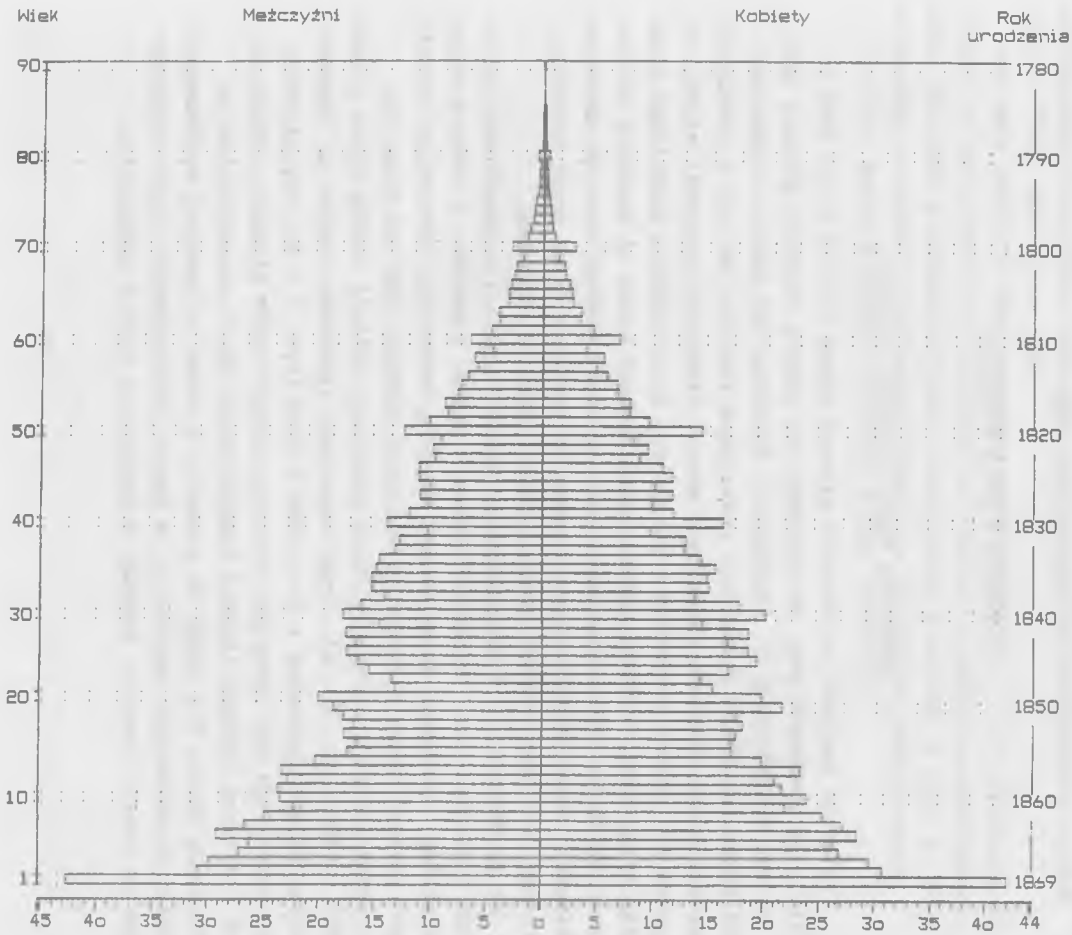
Rozdział III

STRUKTURA WIEKU

1. STRUKTURA WIEKU LUDNOŚCI GALICJI

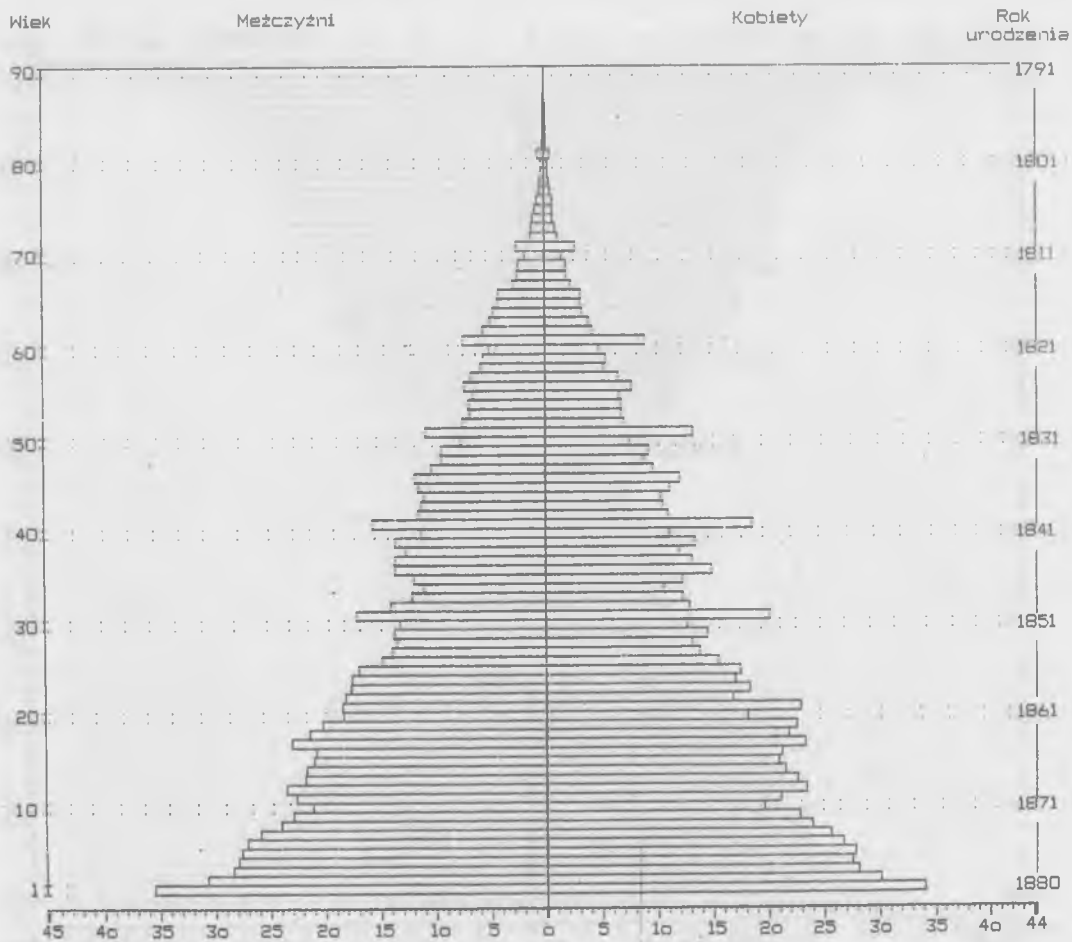
Wystarczy spojrzeć na kształt piramid wieku Galicji z lat 1869 - 1910¹, by przekonać się, że stanowią one typowy przykład piramid typu A według klasyfikacji G. Sundbarga². Świadczą tym samym o wykazanym już przez nas dużym potencjale rozwojowym ludności Galicji w omawianym czasie. Widać wyraźnie dynamiczny wzrost młodszych kategorii wieku, co wyraża się przede wszystkim w znamienym przeobrażeniu graficznym piramidy osiągnącej w miarę upływu czasu kształt coraz to bardziej zbliżony do trójkąta równoramiennego. Jest to efekt stałego wzrostu młodszych kategorii wieku wypełniających coraz to bardziej dolną część piramidy. Widzimy też jasno wzrost grupy ludności starszej wiekiem.

Na rysunkach 5 - 9 przedstawiamy wyniki bardziej szczegółowych obliczeń w postaci tzw. "rocznych" piramid wieku. Zjawiska, o których wspominaliśmy, występują tu z jeszcze większą ostrością. Obserwując kształt tych piramid można w naszym przekonaniu dostrzec dwa ich typy. Typ pierwszy obrazuje strukturę wieku populacji Galicji według spisu z roku 1869 i 1880 (rys. 5 - 6), drugi odpowiada strukturze wieku tej ludności według danych spisowych z roku 1890 - 1900 (rys. 7 - 8). Typ pierwszy charakteryzuje się wyraźnym "postrzępieniem" boków piramidy, świadczącym o stałych jeszcze śladach oddziaływania klęsk elementarnych na strukturę wieku. Typ drugi to piramidy o coraz to bardziej wyrównanych bokach odpowiadające populacji, w której oddziaływanie klęsk elementarnych na rozwój ludności zostało w zasadniczy sposób ograniczone.

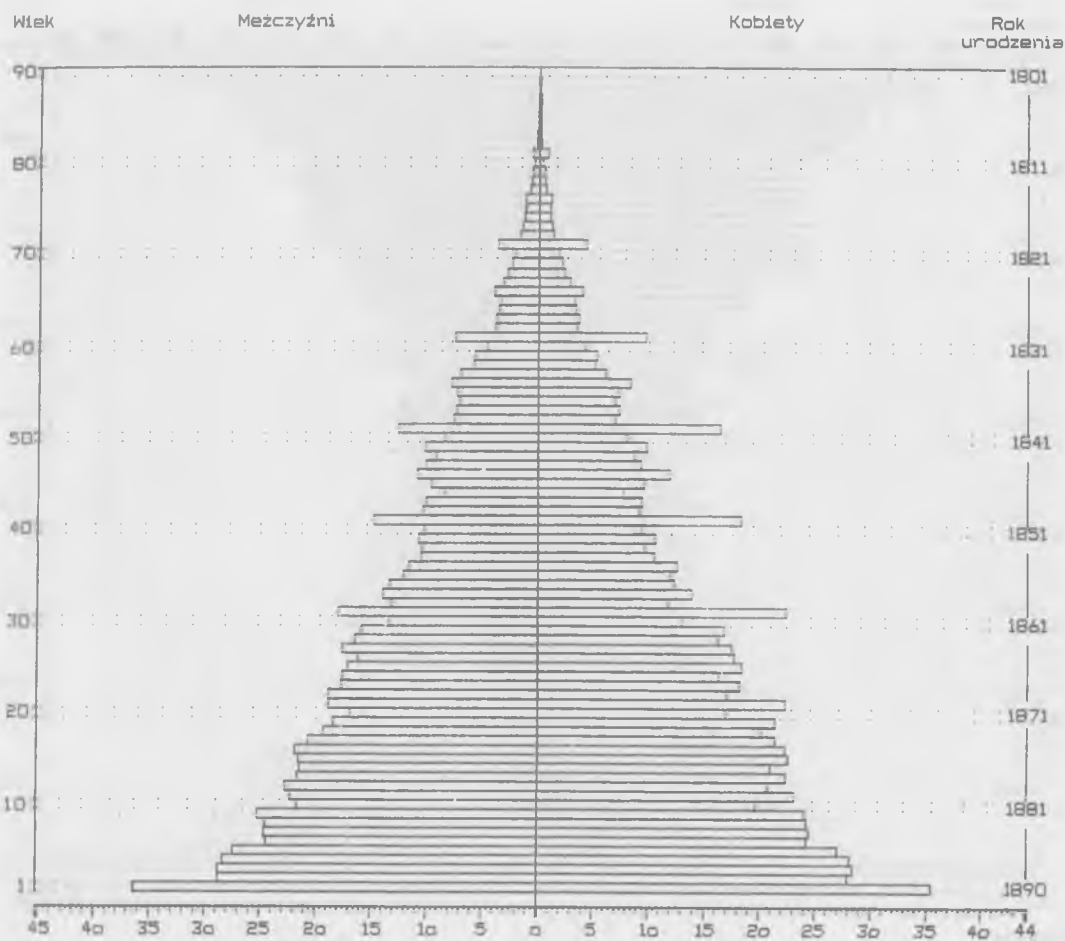
Rys. 5. Piramida wieku ludności Galicji według spisu z roku 1869 (ludność w promilach, wiek w latach ukończonych)

Źródło: Spis ludności 1869 r., zob. wykaz źródeł.

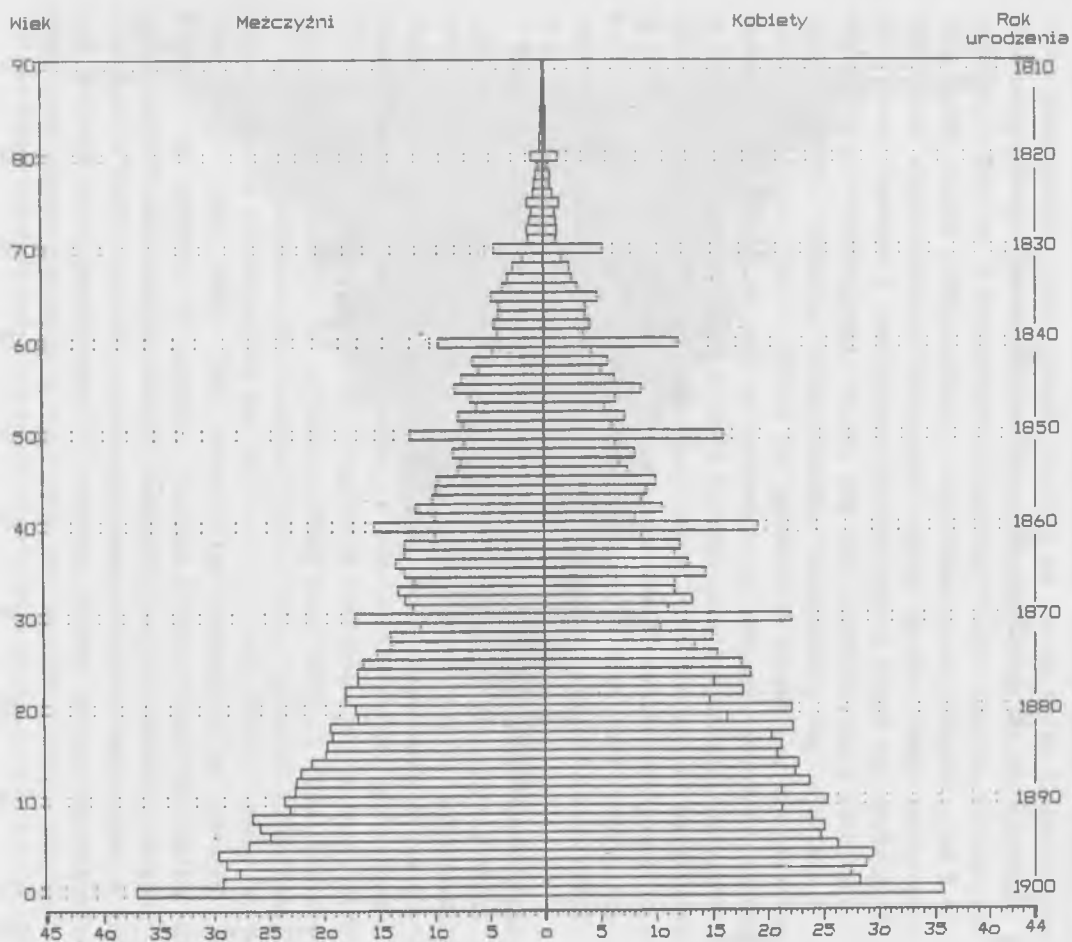
Rys. 6. Piramida wieku ludności Galicji według spisu z roku 1880 (ludność w promilach, wiek w latach nieukończonych)

Źródło: Spis ludności 1880 r., zob. wykaz źródeł.

Rys. 7. Piramida wieku ludności Galicji według spisu z roku 1890 (ludność w promilach, wiek w latach nieukończonych)

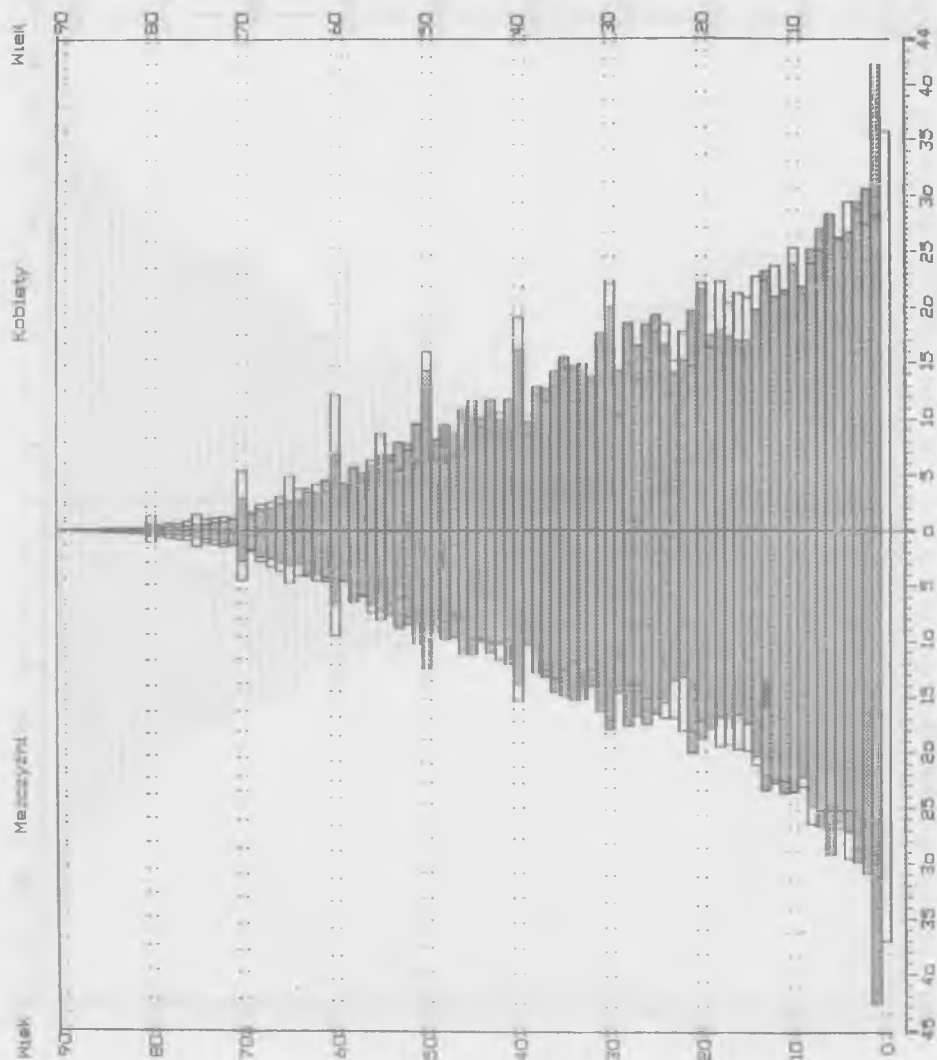
Źródło: Spis ludności z 1890 r., zob. wykaz źródeł.

Rys. 8. Piramida wieku ludności Galicji według spisu z roku 1900 (ludność w promilach, wiek w latach ukończonych)

Źródło: Spis ludności z 1900 r., zob. wykaz źródeł.

▨ - dane z roku 1869
 □ - dane z roku 1900

Rys. 9. Porównanie piramid wieku ludności Galicji według spisów z lat 1869 i 1900 (ludność w promilach, wiek w latach ukończonych)

Z r 6 d 2 o: Jak
 rys. 5 - 8.

Należy w tym miejscu zwrócić uwagę na typy wyrw, które obserwujemy w piramidach wieku. Mamy tu do czynienia z wyrwami będącymi skutkiem systematycznego błędu statystycznego wynikającego z zaokrąglania wieku deklarowanego przez ludność w czasie przeprowadzania spisów. Pojawiają się one tuż przed jak też tuż po pełnych dziesiątkach ukończonego wieku. Inny rodzaj wyrw to te, które są skutkiem oddziaływania zjawisk rzeczywistych.

Mając na uwadze powyższe stwierdzenia przystąpmy do bardziej szczegółowej analizy piramid wieku. Teraz dopiero możemy ocenić rozmiary strat poniesionych przez ludność Galicji na skutek klęsk elementarnych pierwszej połowy i połowy XIX w. oraz określić daty ich występowania w Galicji. Na rys. 7 przedstawiono piramidę wieku ludności Galicji według spisu z roku 1869. Zarówno w strukturze wieku mężczyzn, jak i kobiet widać synchronicznie występujące wyrwy. Są one trudno dostrzegalne w wieku starszym i praktycznie niemożliwością staje się określenie, czy wynikają z zaokrąglania wieku, czy też odzwierciedlają lata klęsk elementarnych. Pierwszą, która sugeruje występowanie tego zjawiska, jest wyrwa z lat 1831 - 1833. W tej piramidzie zbiega się ona niestety z wiekiem okrągłych 40 lat, co zaciemnia jej ostrość. Zważywszy jednakże na wynik naszej analizy zmian w liczbie ludności Galicji przeprowadzonej w rozdziale drugim niniejszej pracy³, nie można mieć wątpliwości co do źródła jej pochodzenia. Natomiast w sposób omalże klasyczny pojawiają się dwie następne wyrwy z lat 1846 - 1848 oraz 1853 - 1855. Ich głębookość przypomina kształtem załamanie znane z piramid wieku ludności, która przeżyła kataklizm wojenny.

Piramida wieku ludności Galicji opracowana na podstawie spisu z roku 1880 zachowuje złagodzony już co prawda, ale bardzo przejrzysty obraz społeczeństwa, które tak często w pierwszej połowie XIX w. doświadczało skutków oddziaływania klęsk elementarnych. Do zaobserwowanych już poprzednio wyrw dorzuca jeszcze jedną, z roku 1873. Kształt tych dwóch piramid wieku pozwala odtworzyć ciąg klęsk elementarnych Galicji, które zadecydowały o rozwoju jej populacji. Mamy więc tutaj, w drugiej połowie XIX i w początkach XX stulecia, ludzi, którzy przeżyli kataklizmy głodu i chorób epidemicznych lat 1831 - 1833, 1843, 1846 - 1848, 1852 - 1855, 1865 - 1866, 1872 - 1873. Warto w tym zestawieniu dat zwrócić uwagę na dwa momenty. Po pierwsze, analiza piramid wieku umożliwiła nam weryfikację wcześniejszych naszych ustaleń dotyczących wartości danych spisowych z 1857 r. Tak silne skoncentrowanie klęsk elementarnych w drugiej połowie lat czterdziestych i pierwszej połowy lat pięćdziesiątych tłumaczy w naszym przekonaniu niski stan zaludnienia Galicji wykazany

przez spis 1857 r. Potwierdza to wyniki naszej analizy zmian liczby ludności Galicji.

Należałoby jeszcze zastanowić się w tej chwili nad skutkami lat kryzysowych dla rozwoju struktury wieku ludności Galicji w drugiej połowie wieku i na początku XX stulecia. Przedstawione na rys. 9 zestawienie rocznych piramid wieku z 1869 i 1900 r. wykazuje, że w ciągu prawie 40 lat od ostatniej znaczącej dla rozwoju ludnościowego Galicji epidemii (tj. od lat 1872 - 1873) zmiany w jej strukturze wieku (niezależnie od wyraźnego wzrostu ludności starszej⁴) dotyczyły przede wszystkim młodszych kategorii wieku. W efekcie spowodowały trend wyrównywania strat wynikłych z fali kryzysów ludnościowych połowy XIX stulecia. Przyjmuje się to do złudzenia sytuację Polski po drugiej wojnie światowej. Jak wiemy, do dziś jeszcze Polska w dużej mierze na skutek strat ludnościowych poniesionych w drugiej wojnie światowej jest w dalszym ciągu jednym z najmłodszych społeczeństw europejskich.

T a b e l a 9

Porównanie struktury wieku ludności Galicji
Wschodniej i Galicji Zachodniej w latach 1869 - 1900

Obszar	P ł e ć	1869			1900		
		Ludność wg wieku w promilach					
		0-14	16-60	61 i >	0-14	15-60	61 i >
Galicja	M	395,07	562,51	42,42	404,47	537,67	57,86
	K	366,33	595,04	38,63	385,40	559,99	54,61
Zachodnia	O	379,94	579,64	40,42	394,68	549,13	56,19
Galicja	M	368,14	593,97	37,89	385,67	566,80	47,53
	K	368,16	602,26	29,58	386,34	572,30	41,36
Wschodnia	O	368,15	598,10	33,75	386,01	569,56	44,43

Legenda: M - mężczyźni, K - kobiety, O - ogółem

Ź r ó d ł o d a n y c h: spis 1869, spis 1900, zob. wykaz źródeł.

Porównajmy obecnie zmiany struktury wieku ludności Galicji Wschodniej i Zachodniej. Jak wykazują dane zebrane w tab. 9, struktura wieku populacji Galicji rozpatrywana w aspekcie przestrzennym nie jest jednolita. Pomiędzy zamieszkałą w znakomitej większości przez ludność polską Galicją Zachodnią a zamieszkałą w większości przez ludność ukraińską

Galicją Wschodnią⁵ zachodzą istotne różnice w strukturze wieku populacji, które wskazują na różny stopień zaawansowania obu tych obszarów w procesie transformacji demograficznej.

Tak więc Galicja Zachodnia posiada więcej ludności w wieku dziecięcym i więcej ludności starszej, a mniej w wieku dojrzałym. Udowodniony w rozdziale poświęconym zmianom liczby ludności wyższy dynamizm rozwoju ludnościowego Galicji Wschodniej znajduje tu swoje odbicie w szybszym przyroście ludności w kategorii wieku 0 - 14 niż w Galicji Zachodniej. Na przestrzeni 1869 - 1900 ta kategoria wiekowa zwiększyła swój udział w całej populacji Galicji Wschodniej o 17,86 promila, podczas gdy w Galicji Zachodniej w tym samym czasie wzrosła o 14,74 promila. Z drugiej jednak strony populacja Galicji Zachodniej była bardziej zaawansowana w procesie starzenia się społeczeństwa. Ludność w wieku 61 lat i powyżej zwiększyła tu swój udział w strukturze wieku w omawianym czasie o 15,77 promila, w Galicji Wschodniej zaś jedynie o 10,68 promila.

Wykazanie różnic w zmianach struktury wieku populacji Galicji Wschodniej i Zachodniej prowadzi nas do rozpatrzenia różnic w strukturze wieku najważniejszych grup etnicznych występujących na obu terytoriach⁶.

W oparciu o istniejący materiał źródłowy jesteśmy w stanie zestawić zagadnienia dotyczące struktury wieku populacji Galicji w skrzyżowaniu kryterium wyznania i języka codziennego wyłącznie na podstawie danych spisu z 1890 r.⁷ Z jednej strony bowiem jest to jedyny z naukowego punktu widzenia sposób badania kwestii etnicznych w Galicji w oparciu o materiał statystyk austriackich, z drugiej zaś wyłącznie analityczne opracowanie tego spisu dostarcza danych dotyczących struktury wieku ludności wyznania mojżeszowego.

Jak łatwo zauważyć, obserwując dane zawarte w tab. 10, nie możemy tu dokonać pełnego zestawienia obu kryteriów. Pełnej struktury wieku ludności według wyznania nie znaleźliśmy bowiem w danych statystyk austriackich. W podawanej zaś w ostatnich spisach austriackich klasyfikacji struktury wieku ludności według języka towarzyskiego nie ma miejsca dla ludności żydowskiej. Obserwując przedstawione tu dane trzeba zatem mieć na uwadze, że ludność ta deklarowała w części jako swój język codzienny język polski. Liczbowego zakresu tego zjawiska nie sposób ustalić, w przypadku bowiem tego właśnie spisu duża część ludności żydowskiej, nie mając wyboru (instrukcja spisowa nie przewidywała języka jidisz ani tym bardziej hebrajskiego), podawała jako swój język codzienny język niemiecki⁸.

Porównanie struktury wieku ludności Galicji wyznania
mojżeszowego oraz ludności deklarującej język polski i ruski
(ukraiński) jako codzienny w spisie powszechnym z r. 1890

Wiek	P ł e ś	Ludność wyznania mojżeszowego		Ludność deklarująca jako język codzienny			
				j. polski		j. ruski	
		l. bezw.	promil	l. bezw.	promil	l. bezw.	promil
0-10	M	113326	302,70	494669	289,93	425530	300,08
	K	115748	292,23	498630	276,54	428653	302,37
	O	229074	297,32	993299	283,06	854183	301,23
11-20	M	81359	217,31	353089	206,95	285200	201,12
	K	97226	245,47	386466	214,34	293372	206,94
	O	178585	231,79	739555	210,75	578572	204,03
21-30	M	60988	162,91	290527	170,28	228505	161,14
	K	67698	170,92	324106	179,75	234228	165,22
	O	128686	167,02	614633	175,15	462733	163,18
31-40	M	43654	116,60	202801	118,87	176194	124,25
	K	45323	114,43	213123	118,20	176120	124,24
	O	88977	115,49	415924	118,52	352314	124,24
41-50	M	34447	92,01	163326	95,73	148355	104,64
	K	35174	88,81	177513	98,45	145099	102,35
	O	69621	90,36	340839	97,13	293454	103,49
51-60	M	24156	64,52	119458	70,02	98887	69,73
	K	21818	55,08	123174	68,34	92135	64,99
	O	45974	59,67	242632	69,14	191022	67,38
61 i >	M	16456	43,95	82276	48,22	55368	39,05
	K	13095	33,06	80025	44,38	48028	33,88
	O	29551	38,35	162301	46,25	103396	36,45
Razem	M	374386	1000,0	1706146	1000,0	1418039	1000,0
	K	396082	1000,0	1803037	1000,0	1417635	1000,0
	O	770468	1000,0	3509183	1000,0	2835674	1000,0

Legenda: M - mężczyźni, K - kobiety, O - ogółem

Ź r ó d ł o d a n y c h: spis 1900 r., zob. wykaz źródeł.

Struktura wieku tych trzech grup etnicznych, to jest polskiej, ukraińskiej i żydowskiej, według spisu z roku 1890 wykazuje symptomatyczne wewnętrzne związki. W najogólniejszych zarysach występuje podobieństwo struktury wieku grupy żydowskiej i ukraińskiej. Obie cechuje zbliżona wielkość populacji w najniższej (do 10 lat) i najwyższej (powyżej 60 lat) kategorii wieku, a więc w tych, które uznaliśmy za najbardziej charakterystyczne dla zobrazowania procesów starzenia bądź odmładzania się populacji. Żydowska grupa etniczna odróżnia się jednak od pozostałych relatywnie dużą populacją w wieku 11 - 20 lat oraz niską w kategoriach powyżej 40 lat.

Chcąc uniknąć błędów interpretacji danych wprowadzamy jeszcze syntetyczną miarę wieku przeciętnego, jaką jest mediana⁹. Stosowne wartości mediany wieku wynoszą dla ludności żydowskiej 19 lat (18,87), polskiej 21 lat (21,32), ukraińskiej 20 lat (19,77). Mediana wieku dowodzi, że pomimo wątpliwości co do szczegółowego układu struktury wieku występują w Galicji różnice wieku między ludnością żydowską, polską i ukraińską. Układ tych różnic sugeruje, że populacja żydowska była grupą najmłodszą wiekowo, polska zaś - najstarszą. Ukraińcy z tego punktu widzenia zajmowali miejsce pomiędzy grupą żydowską i polską.

Wnioski, do jakich doszliśmy analizując mediany wieku, korelują w dużej mierze z wcześniejszymi naszymi stwierdzeniami odnoszącymi się do najmłodszych i najstarszych kategorii wieku. Jeżeli zatem uznamy, że stopień zaawansowania w procesie starzenia się populacji stanowi o stopniu zaawansowania procesu transformacji demograficznej, to przekonamy się, że badania struktury wieku populacji różnych grup etnicznych w Galicji na podstawie przekroju z 1890 r. dowodzą szybszego rozwoju transformacji w Galicji Zachodniej zamieszkałej głównie przez ludność polską.

2. STRUKTURA WIEKU LUDNOŚCI GALICJI NA TLE INNYCH KRAJÓW CISLITAWII

Przechodzimy zatem do analizy przemian struktury wieku ludności Galicji na tle Cislitawii. Dane liczbowe dotyczące tego zagadnienia przedstawiliśmy w tabeli 11. Jednakże przed przystąpieniem do analizy winni jesteśmy czytelnikowi wytłumaczenie powodów, którymi się kierowaliśmy, przyjmując odmienną od dotychczasowej klasyfikację grup wieku. Zasada trójdzielnej klasyfikacji struktury wieku jest powszechna w literaturze przedmiotu¹⁰. Jej podstawą jest wyróżnienie wieku dziecięcego, dojrzalego i starości. Użyteczność tej klasyfikacji polega również na możliwości łatwego szacunku wieku produkcyjnego i nieprodukcyjnego ludności.

Struktura wieku ludności Gislitawii w roku
1869 i 1910 w promilach

Kraj	1869			1910		
	promil ludności w wieku					
	0-19	20-59	60 i >	0-19	20-59	60 i >
Czechy	434,4	491,7	73,9	427,2	487,7	91,1
Morawy	433,6	499,0	67,4	443,3	468,8	87,9
Śląsk austriacki	451,6	486,9	61,5	470,1	460,5	69,4
Galicja	477,4	486,6	36,0	514,4	421,2	64,4
Bukowina	494,3	470,7	35,0	481,4	453,7	64,9
Dalmacja	436,4	478,1	85,5	470,9	440,5	88,6
Dolna Austria	361,0	567,7	71,3	377,3	537,0	85,7
Górna Austria	357,9	538,8	103,3	403,8	481,9	114,3
Salzburg	341,5	556,0	102,5	399,8	506,1	94,1
Styria	381,1	535,8	83,1	401,7	493,4	104,9
Karyntia	381,4	533,8	84,8	421,5	482,4	96,1
Kraina	410,8	501,4	87,8	467,8	425,2	107,0
Istria	418,7	493,5	87,8	431,6	478,1	90,3
Tyrol	381,1	520,5	98,4	403,7	494,7	101,6
Voralberg	374,8	527,5	97,7	411,9	499,7	88,4

Źródło danych: B. Bolognesse-Leuchtenmüller, Bevölkerungsentwicklung und Berufsstruktur, tab. 10, s. 16 - 19. Obliczenia własne.

Wśród fachowców nie budzi większych wątpliwości górna granica wieku dojrzałego, uznawana także za dolną granicę starości, jest nią wiek 60 lat. Tak też *grosso modo* postępuje się w badaniach demograficzno-historycznych dotyczących XIX w.¹¹ W naszych rozważaniach przyjęliśmy także tę właśnie granicę wiekową. Problemem o wiele bardziej skomplikowanym jest górna granica wieku dziecięcego. Przyjmuje się tu wiek 14 lat. Granica ta w badaniach demograficzno-historycznych może być ponadto uznana z powodzeniem za wiarogodną dolną granicę wieku produkcyjnego. Z punktu widzenia dojrzałości biologicznej człowieka nie jest ona zbyt dogodnym kryterium w odniesieniu do ludności obojga płci. Czasami przyjmuje się dla potrzeb analitycznych granicę 18 roku życia¹². W naszym przypadku zmuszeni byliśmy przyjąć granicę 19 lat, ze względu na system klasyfi-

kacji wieku przyjęty przez B. Bolognese-Leuchtenmüller. Zdajemy sobie w pełni sprawę z faktu, iż tym samym, klasyfikacja nasza odbiega od przyjętych standardów. Zdecydowaliśmy się ją mimo wszystko zastosować, naszym zdaniem bowiem wystarczy ona w zupełności do celów niniejszej analizy.

Zastanówmy się zatem, w jakiej mierze przedstawione w tabeli 11 dane weryfikują obraz przemian struktury wieku ludności Galicji, rysujący się nam w dotychczasowych rozważaniach. Stwierdzić należy przede wszystkim, że ukazana przez nas tendencja do odmładzania się społeczności Galicji w tym ujęciu nie jest tak jednoznacznie widoczna dla całości Cislitawii. Jednym z zasadniczych wniosków, jakie wyciągnąć można z obserwacji omawianych danych, jest bowiem intensywny wzrost ludności w wieku 60 i więcej lat w zdecydowanej większości z krajów Cislitawii na przestrzeni lat 1869 - 1910. Czyżby zatem istniała zasadnicza sprzeczność między obrazem stworzonym w analizie poprzedniej i obecnej?

Nie ma takiej sprzeczności, a - co więcej - przedstawiony w tab. 11 zespół częściowych współczynników wieku uwypukla tendencje, jakie udało nam się zarysować w pierwszej części tego rozdziału. Warto zwrócić uwagę na fakt, że z wyjątkiem Czech we wszystkich krajach Cislitawii wzrasta nie tylko grupa ludności starszej, ale również grupa ludności najmłodszej. Ten ostatni przyrost jest też wyraźnie silniejszy od przyrostu ludności w wieku 60 i więcej lat. Dotyczy to wszystkich krajów Cislitawii z wyjątkiem Czech i Moraw. O ogólnym trendzie zmian w strukturze wieku ludności Cislitawii w tym czasie decydował zatem przyrost ludności w najmłodszych kategoriach wieku.

Możemy więc w tej chwili dokonać klasyfikacji krajów Cislitawii według charakteru zmian zachodzących w strukturze wieku zamieszkujących je populacji (procesu starzenia się lub odmładzania) w drugiej połowie XIX i w początkach XX w. Wyróżniamy z tego punktu widzenia trzy grupy krajów: (A) o rozpoczętym procesie starzenia się społeczeństwa, (B) o tendencji do jego odmładzania się i (C) o tendencjach, których kierunek jest trudny do określenia w badanym odcinku czasowym. Po uwzględnieniu wyników obliczeń przedstawionych w tabeli 11 uzyskamy następujący obraz:

(A) - Czechy, Morawy, Bukowina; (B) - Austria Górna, Dalmacja, Galicja, Istria, Karyntia, Kraina, Salzburg, Styria, Śląsk austriacki, Tyrol i Voralberg; (C) - Austria Dolna.

Widzimy zatem specyficzną sytuację Dolnej Austrii jako regionu posostającego pod wpływem dynamicznego rozwoju największej w tej części Europy aglomeracji miejskiej. Trudność jasnego określenia kierunków

przemian struktury wieku jej populacji wynika z jednej strony z zaawansowania w postępie procesu transformacji demograficznej, co powinno wywołać tendencję starzenia się społeczeństwa, z drugiej strony zaś z dużej fali imigracji na jej teren, co prowadzić powinno do poważnego wzrostu przede wszystkim średnich grup wiekowych.

Osobnego wyjaśnienia wymaga także fakt, że w grupie krajów o starzejących się społeczeństwach znalazła się Bukowina. Wystąpienie procesu starzenia się populacji nie może jednak w tym przypadku zostać odczytane tak samo, jak w odniesieniu do Czech i Moraw. O ile bowiem oba te kraje były bezsprzecznie najbardziej zaawansowane w postępie procesu transformacji demograficznej, o tyle nie ma przesłanek w sytuacji gospodarczej, społecznej i kulturowej Bukowiny, które uzasadniałyby takie twierdzenie. Jeśli wykluczyć pojawienie się oddziaływania jakiejś przyczyny ubocznej (błąd w źródle), to zaistniałą sytuację można wytłumaczyć jedynie tezą przeciwną. Bukowina nie weszła jeszcze na tory transformacji demograficznej w początkach *XX* w. Na taki właśnie kształt struktury wieku populacji musiała wpłynąć utrzymująca się nadal wysoka śmiertelność wśród ludności najniższych kategorii wieku. Będziemy w stanie dowieść tej hipotezy, omawiając kwestię ruchu naturalnego¹³.

Zajmijmy się teraz nieco bliżej charakterystyką najstarszej grupy wiekowej. Analizując proces starzenia się społeczeństw i ujmując to zagadnienie w szerokim kontekście historycznym, wybitny polski demograf E. Rosset przyjmuje następującą klasyfikację omawianego współczynnika. Jeżeli badana populacja posiada w swej strukturze wieku 8 - 10% ludności w wieku 60 i więcej lat, to znajduje się na "przedpolu starzenia się", jeżeli współczynnik ten osiąga wartość 10 - 12%, to możemy mówić, że badana populacja jest w "fazie starzenia się". Wartości wyższe od 12% udziału ludności w wieku 60 i więcej lat świadczą zdaniem E. Rosseta o przekroczeniu przez badaną grupę ludności "granicy starości demograficznej"¹⁴. Opierając się na starych ustaleniach Reutera i polskie badania z okresu międzywojennego, przytacza przy tym E. Rosset ciekawe (choć nie zawsze w pełni wiarogodne) charakterystyki tego współczynnika. Prezentujemy je w tab. 12.

Niezależnie od istotnych błędów w nazewnictwie (Czechosłowacja, Austria i Węgry w roku 1900), wątpliwości nasze budzi wartość podanych współczynników w odniesieniu do niektórych krajów. W szczególności struktura wieku "Austrii" w roku 1900 nie odpowiada wynikom spisu z tego roku. Nie tak dawno austriacki demograf J. Ladstätter¹⁵, biorąc pod uwagę wyłącznie kraje austriackie Cislitawii i przeprowadzając w ich obrębie korekturę granic administracyjnych krajów Cislitawii do później-

T a b e l a 12

Struktura wieku wybranych krajów Europy i USA na
przełomie XIX i XX w. według E.B. Reutera i E. Rosseta

Kraje	Rok	Wiek w promilach		
		0-14	15-59	60 i >
Austria (sic!)	1900	352	576	72
Anglia	1901	324	602	74
Czechosłowacja (sic!)	1900	342	571	87
Francja	1901	261	615	124
Irlandia	1901	304	587	109
Niemcy	1901	348	574	78
Rosja Europejska	1897	385	546	69
Szwecja	1900	324	557	119
Węgry (sic!)	1900	334	591	75
Ziemie polskie	1900	393	545	62

Ź r ó d ł o d a n y c h: E.B. Reuter, Population Problems, Filadelfia, 1923, tu za: E. Rosset, Proces starzenia się ludności, s. 260.

szego obszaru Austrii, uzyskał dane, które przeliczone przez nas na liczby względne pozwalają stwierdzić, iż w tymże 1900 roku struktura wieku Austrii przedstawiała się następująco: ludność w wieku 0 - 14 stanowiła 296,3 i odpowiednio w kategorii 15 - 59: 612,5, 60 i więcej 91,2 promila. Można uznać za prawdopodobną podaną przez E. Rosseta wartość wskaźnika dla Czech i Słowacji, choć doprawdy trudno w świetle danych austriackich (cislitawskich) i Węgierskich, przy obowiązujących wówczas podziałach administracyjnych, ustalić dokładnie wartość współczynnika dla obu tych krajów łącznie.

Mając na uwadze zarówno korekturę danych Reutera-Rosseta¹⁶, jak i wszystkie inne nasze zastrzeżenia, pragniemy w oparciu o nie wskazać na odmiennosć i ewentualną zbieżnosć tendencji występujących na terenie Galicji i Cislitawii z przemianami demograficznymi Europy. W tym zaś sensie, porównując dane zawarte w tabelach 11 i 12, dochodzimy do wniosku, że praktycznie poza Czechami, Morawami i charakteryzującą się specyficznym rozwojem Dolną Austrią, cała strefa krajów Europy Środkowej pozostawała w zakresie przemian struktury wieku pod wpływem tendencji odmiennych. O ile tam mamy do czynienia ze starzeniem się społeczeń-

stwa, o tyle tu w drugiej połowie XIX i w początkach XX w. daje o sobie mocno znać proces odmładzania się populacji. Struktura wieku krajów Europy Środkowej prezentuje się w tym czasie również odmiennie od struktury wieku krajów Europy Zachodniej. Starszemu społeczeństwu strefy niemieckojęzycznej Cislitawii wyraźnie przeciwstawia się zbliżony do europejskiej normy kształt struktury wieku Czech i Moraw oraz nadzwyczaj młode społeczeństwo galicyjskie.

Dopiero w tym kontekście warto zwrócić uwagę na bezprecedensową wręcz burzliwość przemian struktury wieku ludności Galicji. Tabela 11, ukazuje że populacja ta wkroczyła pomiędzy rokiem 1869 a 1910 w intensywny okres przemian. Z jednej strony mamy tu do czynienia ze wzrostem ludności w kategorii wieku 0 - 19, z drugiej zaś - z bardzo szybkim wzrostem ludności w wieku 60 i więcej lat.

3. STRUKTURA WIEKU LUDNOŚCI GALICJI NA TLE WIELKOPOLSKI I KRÓLESTWA POLSKIEGO

W świetle naszych obliczeń dotyczących Galicji, opartych na wynikach spisów powszechnych¹⁷, oraz obliczeń dotyczących Wielkopolski opartych na danych przedstawionych przez S. Borowskiego¹⁸ (zob. tab. 13), możemy stwierdzić, że wykazana powyżej tendencja intensywnych przemian struktury wieku Galicji znajduje tu pełne potwierdzenie. Konstatujemy równocześnie, że w równie wielkim stopniu dokonują się w drugiej połowie XIX i w początku XX w. przemiany struktury wieku ludności Wielkopolski.

T a b e l a 13

Porównanie przemian struktury wieku ludności
Galicji i Wielkopolski w latach 1857 - 1910

Rok	Galicja			Wielkopolska		
	Ludn. w grupie wieku w promilach			Ludn. w grupie wieku w promilach		
	0-14	15-60	61 i >	0-14	15-60	61 i >
1857	331,4	644,9	23,7	-	-	-
1858	-	-	-	374,4	582,8	42,8
1869	370,6	593,4	36,0	-	-	-
1871	-	-	-	390,8	559,7	49,5
1880	378,7	583,8	37,5	394,1	544,0	61,9
1890	377,4	581,0	41,6	392,5	542,4	65,1
1900	388,7	563,1	48,2	402,3	527,2	70,5
1910	398,0	550,0	52,0	402,0	524,4	73,6

Ź r ó d ł o d a n y c h: Spisy ludności Galicji z lat 1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910; S. Borowski, Gospodarcze podkoże zmian, ankes 3. Obliczenia własne.

Pomiędzy Galicją a Wielkopolską występuje jednakowoż zasadnicza różnica poziomów. W połowę XIX stulecia wkracza bowiem Wielkopolska z wyższym poziomem ludności w najmłodszej i najstarszej kategorii wieku. Prowadzi to nas do hipotezy, że struktura wieku ludności Galicji wykazuje cechy zapóźnienia rozwojowego w stosunku do struktury wieku Wielkopolski. Ta ostatnia zbliża się wyraźnie do struktury wieku krajów stojących na dość wysokim poziomie rozwoju cywilizacyjnego.

W świetle powyższych rozważań bardzo ważne stają się porównania uwzględniające Królestwo Polskie. Niestety, brak rozwoju nowoczesnych (w dziewiętnastowiecznym rozumieniu tego słowa) instytucji organizacji życia administracyjnego, w tym instytucji statystycznych, czynią teren Królestwa obszarem mało porównywalnym z Wielkopolską czy Galicją. Zbierając wyniki badań dotyczących struktury wieku Królestwa Polskiego, prowadzonych zarówno w XIX, jak i w XX w., możemy pokusić się jedynie o pokazanie przybliżonego kształtu ewolucji struktury wieku ludności Galicji, Wielkopolski i Królestwa Polskiego. Mamy tu na myśli ustalenia (wymieniamy w kolejności chronologicznej) L. Wolskiego, E. Romera i I. Weinfeldta, S. Szulca, E. Rosseta i I. Gieysztorowej¹⁹. Chcąc pogodzić często różne zasady klasyfikacji struktury wieku w trzech zaborach zmuszeni zostaliśmy do dokonania szacunkowego ustalenia liczby ludności Wielkopolski w wieku 60 i więcej lat²⁰.

T a b e l a 14

Struktura wieku ludności Galicji, Wielkopolski i Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX i w początkach XX w.

Dane roku	Obszar	Ludność wg grup wieku w promilach		
		0 - 14(19)	(20)15 - 59	60 i >
1848	Królestwo Polskie	- (454)	(512) -	34
1869	Galicja	371 (457)	(507) 593	36
1871	Wielkopolska	391	553	57
1897	Królestwo Polskie	393	546	61
1900	Galicja	389	552	59
1910	Wielkopolska	402	521	77

Ź r ó d ł o d a n y c h: Jak w Tab. 14. Obliczenia własne.

Rezultaty naszych szacunków zebraliśmy w tabeli 14. Jak wynika z zawartych w niej danych - przy wszelkich utrudnieniach interpretacyjnych spowodowanych brakiem pełnej porównywalności danych - postawiona przez E. Rosseta teza o podobieństwie struktury wieku Królestwa Polskiego i Galicji wydaje się w pełni uzasadniona. Wyraźnie bowiem w nakreślonym obrazie struktura wieku ludności Wielkopolski odbiega od Galicji i od Królestwa Polskiego. Nawet przy założeniu niedokładnych szacunków i błędów spisowych tendencja ta zaznacza się na tyle wyraźnie, by uznać ją za prawdziwą.

Zgodna jest ona ponadto z tym, co dostrzegaliśmy, porównując dynamikę zmian liczby ludności. Jak pamiętamy, wyróżniliśmy wówczas dwa typy rozwojowe populacji występujące w drugiej połowie XIX i w początkach XX w. na obszarze Europy Środkowej. Typ rozwojowy A uznaliśmy za charakterystyczny dla Czech, Moraw, Śląska i Wielkopolski, czyli dla krajów stojących na wyższym poziomie rozwoju cywilizacyjnego. Typ rozwojowy B dotyczył obszarów Galicji, Królestwa Polskiego i - jak pamiętamy - włączyliśmy do niego ludność Węgier. Sugerowaliśmy też podobieństwo tendencji rozwojowych ludności zamieszkałej w europejskiej części Rosji do tej kategorii zjawisk. Przedstawiony w tej części naszych rozważań materiał źródłowy dostarcza dowodów na tak przebiegającą linię podziału.

Przypisy

1. K. Zamorski, Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857 - 1910, s. 147 - 151.

2. Por. Demografia metody analizy i programowania, Warszawa 1984, s. 82 - 83.

3. Por. s. 27 tej pracy.

4. Zastanawiający jest również stały wzrost ludności starszej przede wszystkim w tych grupach wiekowych, których natura liczbowa (pełne dziesiątki) daje możliwość zaokrąglania wieku. Zjawisko to nasila się wyraźnie z czasem i jest silniejsze w grupie kobiet niż mężczyzn. Trudno nam to wytłumaczyć inaczej, jak tylko niskim stopniem alfabetyzacji starszych grup wiekowych w Galicji. Tendencja do zaokrąglania wieku wokół pełnych dziesiątek i liczb nieparzystych kończących się na pięć (ta ostatnia widoczna jest już w spisie z roku 1900) tak właśnie bywa dość powszechnie tłumaczona w literaturze przedmiotu. Nie traktujemy tego zjawiska tak, jak czyni to wielu historyków, tzn. jako testu sprawdzającego wartość źródła. Gdyby bowiem postępować zgodnie z ich sugestiami interpretacyjnymi, zaobserwowalibyśmy w przypadku spisów galicyjskich paradoks polegający na tym, że pierwsze spisy ludności były lepsze niż te, co do jakości których badacze nie mają zastrzeżeń.

5. O rozmieszczeniu grup etnicznych wg kryterium wyznania i języka na terytorium Galicji por. J. Buzek, Rozsiedlenie ludności Galicji wedle wyznania i języka, "Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych", t. XXI, z. I, Lwów 1909. W świetle naszych ustaleń przykładowo w roku 1910 w Galicji Wschodniej unicy stanowili 61,74% ogółu ludności, język ruski zaś jako swoją mowę codzienną deklarowało 58,92%. W tymże samym roku w Galicji Zachodniej za katolików uznawało się 88,5%, a język polski jako swoją mowę codzienną deklarowało 96,06%. Por. K. Zamorski, Informator statystyczny, s. 88 i 106.

6. Ta tak ważna kwestia na obecnym etapie naszych badań nie może być

jednak rozstrzygnięta w sposób ostateczny. Sygnalizowane już wielokrotnie trudności (por. K. Zamorski, Informator statystyczny, s. 11 - 14, 17 - 19) dają tu o sobie znać w sposób szczególnie dotkliwy.

7. Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1890 in den Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder, "Österreichische Statistik", Bd. 32, H. 3, Wien 1892.

8. Piszemy o tym szerzej w "Informatorze", por. K. Zamorski, Informator do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji, s. 14.

9. Średniej wieku nie bierzemy tu pod uwagę, bowiem w klasyfikacji grup wieku mamy do czynienia z otwartymi przedziałami klasowymi. O metodycznych uwarunkowaniach stosowania średniej patrz, K. Zając, Zarys metod statystycznych, s. 164, 186.

10. Por. E. Rosset, Proces starzenia się ludności. Studium demograficzne, Warszawa 1959, rozdz. I poświęcony "miarom starości".

11. Por. np. S. Borowski, Gospodarcze podłoże zmian ludnościowych w Wielkopolsce w latach 1807 - 1914, "Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych", t. XXV, R. 1963, s. 73 - 98.

12. J. Michalewicz, Elementy demografii historycznej, Warszawa 1979, s. 93.

13. Potwierdzają to m.in. wyniki badań dla Zakarpacia, por. W.P. Kopczak, S.N. Kopczak, Nasileniye Zakarpattia za 100 liet, 1870 - 1970, Lwów 1977, s. 96.

14. E Rosset, op.cit., s. 256 i 257.

15. J. Ladstätter, Die Veränderung der Altersstruktur in Österreich seit 1869 [w:] Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich 1829 - 1979, "Beiträge zur Österreichischen statistischen Zentralamt", Heft 550, Wien 1979, Tabelle 1, s. 467.

16. Niezależnie od korektury powyższych danych, które będą dla nas stanowić pewien punkt odniesienia w późniejszej analizie struktury wieku ludności na ziemiach polskich, warto wrócić do przedstawionej przez E. Rosseta klasyfikacji. Zdaniem naszym popełnia on błąd, próbując oprócz analizę procesu starzenia się społeczeństw wyłącznie na kryteriach procentowego udziału poszczególnych kategorii w ogólnej strukturze populacji. Jeżeli analiza taka nie jest wsparta równoległe weryfikacją danych struktury wieku poprzez analizę wieku średniego, to wnioski i uogólnienia mogą pójść zbyt daleko. Oto bowiem Austria w omawianym tu okresie, w świetle klasyfikacji Rosseta, powinna zostać zaliczona do krajów stojących u progu starzenia się, tak przynajmniej wskazują dane z tabeli 11 dla niemieckojęzycznych krajów Cislitawii. Jak to jednak jesteśmy w stanie udowodnić, mediana wieku większości z tych krajów

stopniowo i systematycznie malała na przestrzeni lat 1869 - 1910. Fakt dużej procentowo liczby osób w wieku 60 i więcej lat nie wynikał tu tak bardzo z zaawansowania w procesie starzenia się społeczeństwa, ale ze specyficznej struktury wieku krajów górskich. W tym przypadku za pomocą analizy mediany wieku byłibyśmy w stanie dowieść wystąpienia procesu odmładzania się, a nie starzenia populacji. Przykładowo podajemy mediany wieku kilku krajów górskich Cislitawii:

	1869	1880	1890	1900	1910
Salzburg	28,6	28,8	28,5	26,1	26,6
Tyrol	26,5	26,7	26,2	25,8	25,1
Voralberg	26,9	26,6	23,3	25,2	24,7
Górna Austria	27,9	27,8	27,1	26,3	25,9

17. Warto przy okazji zauważyć, że w przypadku danych tyczących roku 1869 różnią się one znacznie o prezentowanych przez E. Rosseta. Według E. Rosseta w spisie z roku 1869 wskaźnik ludności Galicji w wieku 0 - 14 wynosił 354 promile. Por. tegoż, op.cit., s. 334.

18. S. Borowski, Gospodarcze podłoże zmian, aneks 3.

19. L. Wolski, Materiały do statystyki Królestwa Polskiego, "Biblioteka Warszawska", 1850, t. II; E. Romer, I. Weinfeld, Rocznik Polski. Tablice statystyczne, Kraków 1917; S. Szulc, Ruch naturalny ludności w Polsce w latach 1895 - 1935, Warszawa 1936; E. Rosset, op.cit.; I. Gieysztorowa, Demografia staropolska, Warszawa 1977.

20. Szacunku dokonaliśmy w oparciu o dane S. Borowskiego (por. przyp. 29), przyjmując procentowy udział ludności w wieku 61 lat wg danych galicyjskich i na tej podstawie obliczając liczbę ludności w Wielkopolsce w tej kategorii wieku.

Rozdział IV

RUCH NATURALNY

A. Małżeństwa

Przystępujemy obecnie do analizy ruchu naturalnego. Rozpoczynamy ją od omówienia demograficznych problemów małżeństw w Galicji. Niestety, wbrew tendencjom zaznaczającym się silnie we współczesnej nauce światowej zagadnienie to w odniesieniu do dziewiętnastowiecznej historii Polski nie jest zbadane. Istniejące zaś prace, poza nielicznymi wyjątkami¹, pod względem metod analizy odbiegają znacznie od standardów wyznaczonych przez rozwój współczesnej demografii historycznej. Powyższa ocena nie odnosi się w pełni do Galicji. Tu bowiem dzięki ciągle pionierskim badaniom W. Stysia oraz nowszym badaniom węgierskiego demografa P. Demenyego sytuacja przedstawia się nieco inaczej².

Taki stan badań w sposób zasadniczy ogranicza w niniejszej części naszych rozważań możliwości porównawcze do Wielkopolski i Królestwa Polskiego. Będziemy zatem zmuszeni przeprowadzić analizę porównawczą przemian małżeństw populacji Galicji wyłącznie w odniesieniu do Cislitawii.

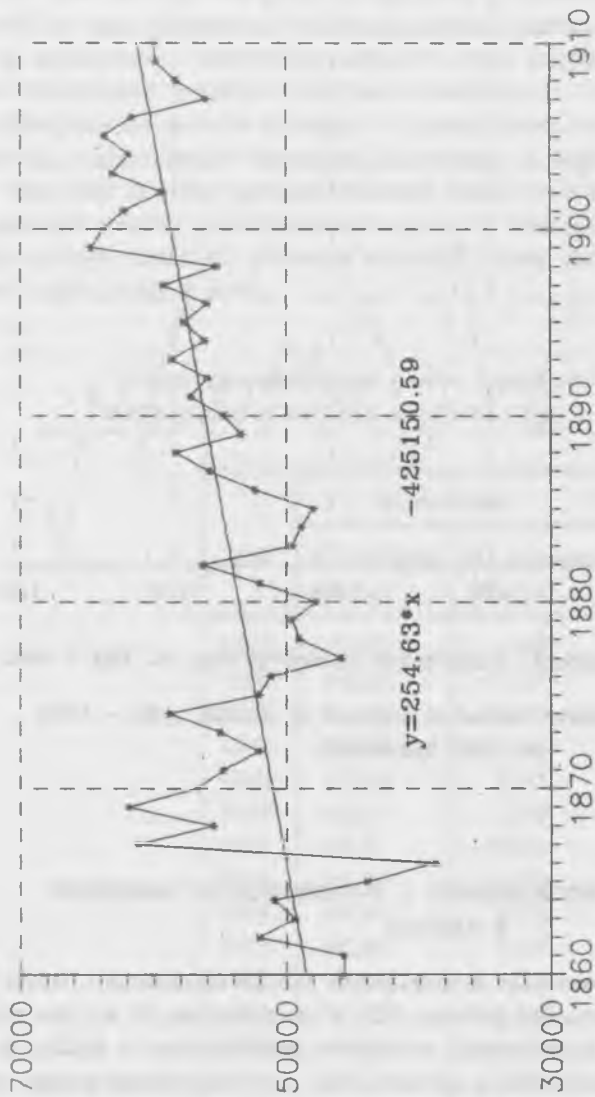
Zagadnienie małżeństw rozpatrzamy w kilku aspektach, których wyjaśnienie jest niezbędne dla dalszego toku naszego rozumowania i odpowiada problemom podjętym w poprzednich rozdziałach. Zdajemy sobie przy tym w pełni sprawę z tego, jak bogata i jak interesująca jest ta problematyka. W świetle danych statystycznych istniejących dla Galicji jest to temat sam w sobie nadający się na poważną rozprawę naukową. Tu jednak stanowi fragment większej całości i tak też będzie traktowany.

1. ZMIANY W LICZBIE I STOPIE MAŁŻEŃSTW W GALICJI

Dane roczne dotyczące liczby małżeństw w samej Galicji zawarliśmy w "Informatorze Statystycznym"³. Prezentujemy je obecnie graficznie na rys. 10. Jak łatwo zauważyć, przyrost bezwzględnej liczby związków małżeńskich w Galicji w latach 1860 - 1910 wykazujący liniową tendencję rozwoju jest relatywnie niewielki. Współczynnik wzrostu wynikający z równania odpowiedniej funkcji wynosi zaledwie 254,63. Oznacza to, że na przestrzeni tych lat przeciętnie przybywało rocznie około 255 małżeństw. W tej sytuacji nie dziwi nas, że stopa małżeństw w Galicji mierzona w promilach charakteryzuje się tendencją spadkową omalże w całym omawianym tu przekroju czasowym. Widzimy to wyraźnie na rys. 11. Bardziej dokładna obserwacja obu tych wykresów przekonuje nas, że spadek ów (niezależnie od pojawiających się jeszcze rocznych fluktuacji, ale w mniejszej skali) ma miejsce praktycznie po roku 1867 i 1868. Drugim, równie istotnym w naszym przekonaniu, punktem zwrotnym, w którym następuje przyspieszenie tendencji spadku zarówno liczby małżeństw, jak i (tym bardziej) stopy małżeństw, jest pierwsze dziesięciolecie XX w. Oba momenty zasługują na szczególną uwagę.

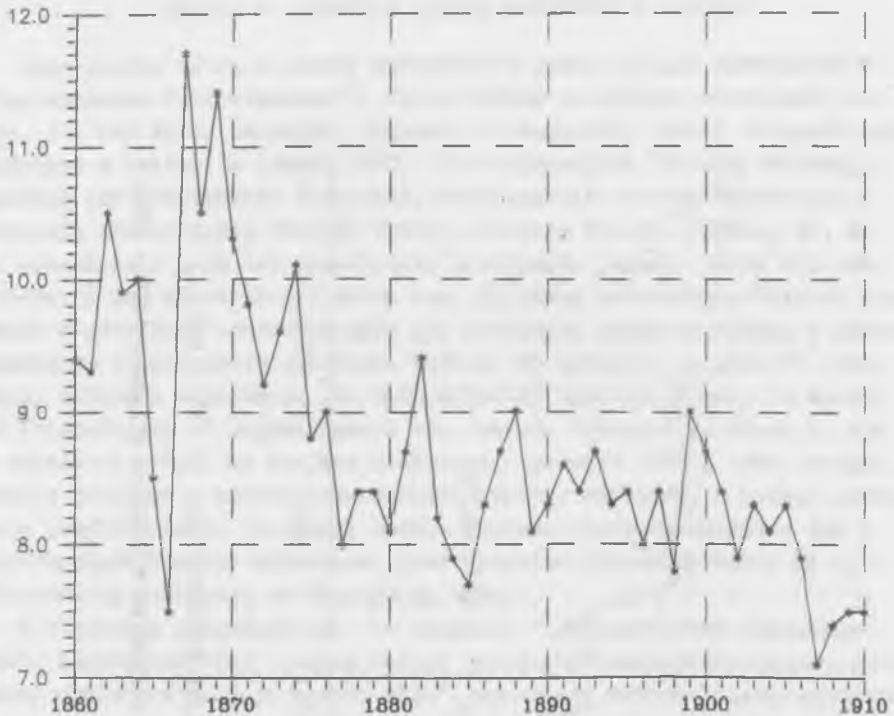
W pierwszym przypadku jest to przecież - jak pamiętamy z analizy zmian liczby ludności - okres tuż po przedostatnim poważnym ataku epidemii cholery w Galicji w roku 1866⁴. Gwałtowny wzrost liczby małżeństw po latach epidemii uznaje się w demografii historycznej za typowy przejaw autoregulacji systemu wzrostu liczby ludności i główną przyczynę intensywnej rekuperacji strat ludnościowych w społecznościach starego ładu demograficznego⁵. Z kolei stabilizację liczby małżeństw wyrażającą się m.in. w zmniejszeniu amplitudy rocznych wahań liczby małżeństw, a w szczególności w spadku stopy małżeństw w świetle teorii J. Hajnala można uznać za przejaw pojawienia się transformacji demograficznej⁶. Spadek stopy małżeństw pełni bowiem w tym przypadku funkcję zasadniczego hamulca łagodzącego skutki wysokiego przyrostu naturalnego.

W tym kontekście zwraca naszą uwagę również bardziej dynamiczny spadek stopy małżeństw w pierwszym dziesięcioleciu XX w. Jest to w naszym przekonaniu wyraźne wzmocnienie hamującej funkcji spadku stopy małżeństw. Jak sądzymy, wynika on z tzw. efektu migracyjnego, o czym mówić będziemy szerzej w następnym rozdziale.

Źródło: K. Zamorski, Informator statystyczny, s. 155 - 156.

Rys. 10. Liczba małżeństw w Galicji w latach 1860 - 1910

Ź r ó d ł o: K. Zamorski, Informator statystyczny, s. 159 - 160.

Rys. 11. Stopa małżeństw ludności Galicji w latach 1860 - 1910
(na 1000 ludności)

2. ZAGADNIENIE HOMOGENICZNOŚCI I EGZOGENICZNOŚCI MAŁŻEŃSTW W GALICJI

Dokonałiśmy powyżej analizy bezwzględnej liczby małżeństw i stopy małżeństw w Galicji w drugiej połowie XIX i na początku XX w. Dla pełniejszego zobrazowania zagadnienia małżeństw galicyjskich w ogóle, zasadne wydaje nam się postawienie pytania, na ile charakterystyczne cechy populacji Galicji, w szczególności zaś jej zróżnicowanie etniczne, znajdują swoje odzwierciedlenie w różnych wartościach parametrów statystycznych małżeństw.

Informacje źródłowe nie stwarzają tu najdogodniejszych warunków do

analizy. Dane, prezentowane w oficjalnych wydawnictwach statystycznych do roku 1890 uszną należy za mało prawdopodobne⁷. Dla okresu późniejszego dysponujemy opracowaniem Krajowego Biura Statystycznego dla lat 1895 - 1909. Na nim też głównie opieramy poniższe rozważania⁸. Niedogodność ta polega również na ograniczeniu informacji śródkowych wyłączenie do wyznaniowej struktury małżeństw. Nie znajdujemy tu informacji o ich strukturze językowej czy narodowościowej. Tak więc pożądane z metodologicznego punktu widzenia w każdej analizie zagadnień etnicznych w Galicji skrzyżowanie kryterium językowego z wyznaniowym nie może tu mieć miejsca. Istotny problem stanowi także brak danych dotyczących liczby ludności według poszczególnych wyznań w okresach międzypisowych. Z tego powodu zmuszeni jesteśmy odnosić liczbę małżeństw do liczby ludności z roku 1890 i 1900.

T a b e l a 15

Proporcje małżeństw endo- i egzogamicznych
wyznaniowo w Galicji w latach 1895 - 1909 (w %)

Rok	Małżeństwa	
	M. endoga- miczne	M. egzoga- miczne
1895	90,07	9,93
1896	89,59	10,41
1897	89,32	10,68
1898	89,62	10,38
1899	90,09	9,91
1900	90,41	9,59
1901	89,6	10,04
1902	90,80	9,20
1903	90,61	9,39
1904	90,31	9,69
1905	90,49	9,51
1906	90,90	9,10
1907	90,94	9,06
1908	90,70	9,30
1909	90,80	9,20

Ź r ó d ł o d a n y c h: Podręcznik Statystyki Galicji, t. IX,
cz. 1, Tab. 11, s. 36. Obliczenia własne.

W analizie homogeniczności małżeństw za najważniejsze należy uznać ustalenie proporcji małżeństw endogamicznych i egzogamicznych oraz wskazać na charakterystyczne zmiany zachodzące w ich obrębie. Z punktu widzenia kryterium wyznaniowego za endogamiczne uznajemy małżeństwa jednowyznaniowe, za egzogamiczne małżeństwa zawierane przez nowożeńców różnych wyznań.

W tabeli 15 prezentujemy proporcje małżeństw endo- i egzogamicznych wyznaniowo w Galicji w latach 1895 - 1909. Wyniki tych naszych wyliczeń przynoszą zaskakujące rezultaty. Przewaga małżeństw endogamicznych wydaje się być przygniatająca. Statystycznie rzecz biorąc w populacji, w której w latach 1900 - 1910 katolicy rzymscy stanowili około 46%, unicy 43%, Żydzi 11%, zaledwie 9 - 10 małżeństw na 100 zawieranych było małżeństwami egzogamicznymi, czyli mieszanymi⁹. Tak wysoki wskaźnik endogamiczności małżeństw według kryterium wyznaniowego wskazuje na dużą izolację kulturową mieszkających tu grup etnicznych, u podłoża której leżała w dużej mierze religia¹⁰.

T a b e l a 16

Struktura wyznaniowa małżeństw endogamicznych
wyznaniowo w Galicji w latach 1895 - 1909 (w %)

Rok	M. Rz.K.	M. Gr.K.	M. Ewang.	M. Żyd.	M. Inne	Razem
1895	47,99	45,26	0,65	6,10	0,00	100,00
1896	47,78	45,93	0,61	5,68	0,00	100,00
1897	45,97	47,58	0,66	5,80	0,00	100,00
1898	46,47	46,18	0,68	6,67	0,00	100,00
1899	43,93	48,81	0,58	6,67	0,00	100,00
1900	44,56	48,10	0,53	6,82	0,00	100,00
1901	44,38	46,87	0,60	8,15	0,00	100,00
1902	44,71	46,19	0,63	8,47	0,00	100,00
1903	42,91	47,66	0,56	8,87	0,00	100,00
1904	43,04	46,82	0,51	9,62	0,00	100,00
1905	42,34	48,23	0,54	8,88	0,00	100,00
1906	42,67	47,75	0,49	9,09	0,00	100,00
1907	43,82	46,95	0,51	8,72	0,00	100,00
1908	44,33	45,88	0,38	9,41	0,00	100,00
1909	42,17	45,61	0,40	11,82	0,00	100,00

Legenda: M. Rz.K. - małżeństwa rzymskokatolickie; M. Gr.K. - małżeństwa greckokatolickie; M. Ewang. - małżeństwa ewangelickie; M. Żyd. - małżeństwa izraelskie.

Ź r ó d ł o d a n y c h: jak w tab. 15; Obliczenia własne.

Struktura wyznaniowa małżeństw endogamicznych wyznaniowo w Galicji końca XIX i początku XX w. wykazuje również szereg ciekawych prawidłowości. Obrazujemy je w tab. 16. Jak widzimy, nawet w krótkiej stosunkowo przestrzeni czasowej układ wewnętrzny poszczególnych grup małżeństw wyróżnionych według kryterium wyznaniowego nie jest stabilny i jednolity. Obserwujemy tu trzy zjawiska, na które chcielibyśmy przede wszystkim zwrócić uwagę czytelnika.

Po pierwsze w latach 1895 - 1909 następuje zmiana dominującej grupy małżeństw. Około do roku 1898 była nią jeszcze grupa małżeństw rzymskokatolickich. Począwszy od 1899 dominująca staje się grupa greckokatolicka. Jest przy tym niezmiernie ciekawe, że w obu przypadkach w całym analizowanym okresie odnotowujemy spadek udziału zarówno grupy małżeństw rzymskokatolickich, jak i greckokatolickich w ogólnej liczbie małżeństw endogamicznych. Dowodzi to pojawienia się w obrębie ludności ukraińskiej i polskiej Galicji końca XIX i początku XX w. tej samej tendencji, choć występującej z różnym natężeniem.

Po drugie, w tym samym czasie stale zwiększa się liczba małżeństw zawieranych przez ludność żydowską.

Po trzecie wreszcie, należy odnotować stały spadek małżeństw ewangelików.

T a b e l a 17

Porównanie struktury wyznaniowej małżeństw
endogamicznych wyznaniowo ze strukturą wyznaniową populacji
Galicji w latach 1900 - 1909 (w %)

Rok	M. Rz.K.	M. Gr.K.	M. Ewang.	M. Żyd.	M. Inne
1900	- 1,23	+ 5,64	- 0,10	- 4,27	- 0,00
1910	- 4,32	+ 3,48	- 0,08	+ 0,96	- 0,01

Legenda: jak w tab. 16.

Ź r ó d ł o d a n y c h: jak w tab. 15, obliczenia własne.

Aby uzyskać wiarogodny obraz przekształceń struktury wyznaniowej małżeństw i struktury wyznaniowej badanej populacji porównajmy obydwie struktury w przekrojach z lat 1900 i 1910, określając różnicę wyrażoną w procentach i zachodzącą między udziałem wyznania w strukturze małżeństw a jego miejscem w ogólnej populacji (tab. 17)¹¹. Uzyskamy w ten sposób ciekawy i - w naszym przekonaniu - dość wiarogodny współczynnik

określający z punktu widzenia małżeństw potencjalne możliwości rozwoju populacji różnych wyznań galicyjskich. Współczynnik ten będzie przybierał wartości ujemne, gdy udział małżeństw danego wyznania w strukturze wyznaniowej małżeństw będzie niższy niż udział ludności danego wyznania w strukturze wyznaniowej całej populacji. Współczynnik ten będzie przybierał wartości dodatnie w sytuacji przeciwnej.

W świetle danych tab. 17 struktura wyznaniowa małżeństw endogamicznych jest najbardziej zgodna ze strukturą populacji Galicji według wyznania w odniesieniu do ewangelików i przedstawicieli innych wyznań. Najbardziej znaczące przekształcenia zachodzą w obrębie ludności wyznania mojżeszowego. Oto bowiem z głęboko niekorzystnego miejsca, jakie w strukturze wyznaniowej małżeństw endogamicznych zajmowali Żydzi w przekroju z roku 1900, dochodzi w dziesięć lat później do sytuacji, w której proporcja małżeństw zawieranych przez ludność wyznania mojżeszowego nieco przewyższa proporcję ludności żydowskiej w populacji galicyjskiej. Świadczyłyby to o załamaniu się ekspansywności populacyjnej ludności żydowskiej w pierwszym przypadku i odzyskaniu jej w drugim.

Jeśli w ten sposób popatrzeć na wzajemne relacje ludności unickiej i rzymskokatolickiej, to widzimy wyraźnie u schyłku XIX w. załamanie się potencjalnych możliwości rozrodczych tej drugiej populacji w porównaniu z pierwszą. Mimo rysującej się tendencji spadkowej ludność unicka wykazuje w badanym tu okresie zdecydowanie największy potencjał rozwojowy.

Powyzsze stwierdzenie z racji swej wagi wymaga weryfikacji ponieważ oparliśmy je wyłącznie o porównanie struktury wyznaniowej całości populacji i małżeństw endogamicznych wyznaniowo. Najlepszym sposobem weryfikacji jest ustalenie ogólnego współczynnika małżeństw dla poszczególnych kategorii wyznaniowych małżeństw endogamicznych. Stosowne dane zebraliśmy w tabeli 18.

Nasze obliczenia stopy małżeństw endogamicznych wyznaniowo według poszczególnych kategorii wyznaniowych potwierdzają i wyostwiają poprzednie konstatacje. Najwyższą stopę małżeństw odnotowujemy wśród populacji unickiej. Oznacza to jednocześnie istotny punkt w całkowitym udokumentowaniu jej wyższego od pozostałych kategorii wyznaniowych potencjalnego dynamizmu rozwoju populacyjnego. Ludność wyznania rzymskokatolickiego charakteryzowała relatywnie mniejsze, ale też i bardziej stabilna stopa małżeństw. Obie, to znaczy zarówno stopę małżeństw unitów, jak i rzymskokatolików, cechuje wyraźna tendencja spadkowa w omawianym tu czasie. Potwierdza to również fakt, który obserwowaliśmy, omawiając strukturę wyznaniową małżeństw homogennych kulturowo.

Tabela 18

Stopa małżeństw endogamicznych wyznaniowo w Galicji
(na 1000 ludności danego wyznania)

Rok	M. Rz.K.	M. Gr.K.	M. Ewang.	M. Żyd.	M. Inne
1895	8,32	8,43	7,69	4,11	0,00
1896	7,99	8,25	6,99	3,70	0,05
1897	8,11	9,01	7,97	3,98	0,05
1898	7,67	8,18	7,69	4,28	0,00
1899	8,53	10,19	7,69	5,05	0,05
1900	7,66	8,92	6,62	4,84	0,00
1901	7,41	8,45	7,36	5,62	0,00
1902	7,19	8,01	7,41	5,63	0,00
1903	7,32	8,77	6,95	6,25	0,79
1904	7,17	8,41	6,21	6,62	0,40
1905	7,28	8,95	6,86	6,31	0,40
1906	7,14	8,62	5,99	6,27	0,00
1907	6,66	7,70	5,66	5,47	0,00
1908	6,99	7,81	4,44	6,13	0,40
1909	6,83	7,97	4,74	7,91	0,40

Legenda: jak w tabeli 15.

Źródło danych: jak w tabeli 15, obliczenia własne.

Stopa małżeństw ludności żydowskiej wykazuje widoczne i w strukturze małżeństw homogennych wyznaniowo załamanie w początku omawianego okresu. Nie potrafimy powiedzieć, z czym jest ono związane. Może ono być wynikiem oddziaływania zarówno czynników społecznych, a w szczególności potwierdzonej źródłowo masowej emigracji ludności żydowskiej w latach osiemdziesiątych i na początku lat dziewięćdziesiątych do Dolnej Austrii i poza granice Austro-Węgier, jak i słabszej rejestracji małżeństw żydowskich¹². Jest przy tym zjawiskiem charakterystycznym, że w końcu analizowanego okresu stopa małżeństw żydowskich osiąga bardzo wysoką wartość. Natomiast stały spadek stopy małżeństw ewangelików wiązać należy ze spadkiem udziału ludności ewangelickiej w ogólnej strukturze ludności Galicji, widocznymi szczególnie na przełomie wieków.

Struktura małżeństw egzogenicznych wyznaniowo
w Galicji w latach 1895 - 1909 (w %)

Rok	Małżeństwa mieszane		
	rzymskokat. - unickie	rzymskokat. - ewangelickie	inne
1895	97,51	1,27	1,22
1896	98,21	1,42	0,36
1897	98,39	1,23	0,38
1898	98,26	1,31	0,44
1899	98,60	1,08	0,33
1900	98,59	1,01	0,39
1901	98,80	0,72	0,48
1902	98,74	0,88	0,38
1903	98,99	0,74	0,27
1904	98,40	1,04	0,57
1905	98,68	0,91	0,41
1906	99,06	0,69	0,25
1907	98,03	1,36	0,61
1908	98,49	1,03	0,48
1909	98,44	1,09	0,47

Ź r ó d ł o d a n y c h: jak w tabeli 15, obliczenia własne.

Zatrzymajmy się jeszcze na chwilę w tej części naszych rozważań nad problematyką małżeństw egzogenicznych. Sytuację, jaka w tym względzie panowała w Galicji, obrazujemy szczegółowo w tabeli 19. Podobnie jak fakt małej liczby małżeństw mieszanych w relacji do bardzo zróżnicowanej struktury wyznaniowej, tak teraz uderza z kolei jednolitość charakteru związków mieszanych. Dominują bowiem wśród nich absolutnie małżeństwa katolików rzymskich z unitami. Za marginalne należy uznać związki małżeńskie katolików rzymskich z ewangelikami, a tym bardziej inne związki małżeńskie. Nie dziwi nas nikła liczba małżeństw mieszanych katolików z ewangelikami, tych ostatnich wszak było w Galicji niewiele. Zastanawia natomiast bardzo niska liczba innych małżeństw mieszanych. Spodziewać się bowiem należałoby, że w źródłach statystycznych, którymi się tu posługujemy, w tej kategorii pomieszczono małżeństwa Żydów z Polakami lub Ukraincami. Tak niewielka liczba małżeństw mieszanych świadczy o izolacji kulturowej Żydów od ich polsko-ukraińskiego otoczenia w Galicji.

3. PRZECIĘTNY WIEK ZAWIERANIA MAŁŻEŃSTW W GALICJI

Przechodzimy obecnie do określenia zmian przeciętnego wieku zawierania związków małżeńskich w Galicji. Problematykę przeciętnego wieku małżeństw przedstawiamy według dwóch podstawowych wskaźników tego zjawiska, to jest wieku przeciętnego i mediany wieku kobiet i mężczyzn zawierających związki małżeńskie, w tabeli 20. Zważywszy na wykazane już gdzie indziej zalety stosowania mediany wieku wobec danych, w których występują przedziały otwarte, będziemy w stanie obliczyć medianę wieku małżeństw zawieranych w Galicji w dłuższej przestrzeni czasowej, to jest dla lat 1860 - 1910¹³. Medianę wieku zarówno mężczyzn, jak i kobiet skorelujemy ze średnią wieku zawierania małżeństw, mając na uwadze możliwości porównań międzynarodowych. Średnią wieku będziemy liczyć, stosując zamknięte, ale nierównomierne przedziały klasowe¹⁴. Te obliczenia wesprzemy danymi odnoszącymi się do struktury wieku nowożeńców w tym samym czasie¹⁵.

T a b e l a 20

Mediany oraz średnie wieku kobiet i mężczyzn zawierających związek małżeński w Galicji w latach 1860 - 1910

Płeć		1860	1870	1880	1890	1900	1910
Kobiety	Me	25,16	21,46	22,13	22,71	22,76	22,68
	M	26,10	25,43	25,49	24,67	24,79	24,98
Mężczyźni	Me	28,83	27,61	26,92	27,31	27,40	27,38
	M	31,54	30,52	29,70	30,10	30,11	30,34

Legenda: Me - mediana wieku; M - średnie wieku.

Z r ó d ł o d a n y c h: K. Zamorski, Informator statystyczny, tab. 95 - 98, s. 169 - 170.

Wyniki naszych obliczeń wskazują na relatywnie wysoki przeciętny wiek zawierania związków małżeńskich w Galicji w drugiej połowie XIX i na początku XX stulecia¹⁶. Jest to stwierdzenie ważne, pozostając bowiem w zgodzie z sugestiami W. Stysia, podważa pojawiające się we współczesnej demografii historycznej tezy, które zakres teorii J. Hajnala ograniczają wyłącznie do zachodniej części kontynentu europejskiego¹⁷.

Wyniki te sugerują także występowanie w Galicji w latach 1860 - 1910

charakterystycznego dla transformacji demograficznej trendu obniżania się przeciętnej wieku zawierania związków małżeńskich. Dynamizm tego zjawiska nie został jednak w naszym przekonaniu dostatecznie uwypuklony w obliczonych wskaźnikach. Po to, by dobitniej przekonać się, czy proces taki istniał, skorzystajmy z naszych wcześniejszych ustaleń zawartych w "Informatorze"¹⁸. Weźmiemy przy tym pod uwagę najbardziej charakterystyczne kategorie wiekowe, to znaczy takie, których przemiany są w naszym przekonaniu najbardziej znaczące. Przedstawiamy je w tabeli 21. Na podstawie tych danych widać wyraźnie, iż tempo przemian zachodzących w strukturze wieku małżeństw było duże. Cechą charakterystyczną zmian zarówno wśród mężczyzn, jak i wśród kobiet stała się coraz to wyraźniejsza koncentracja wieku zawierania związków małżeńskich w jednym przedziale czasowym. W pierwszym przypadku jest to koncentracja mocniejsza niż w drugim i dokonuje się wyraźnie w przedziale 25 - 29 lat ukończonych. W drugim - co jest zupełnie zrozumiałe, jeśli wziąć pod uwagę fakt, że kobiety wychodzą za mąż statystycznie wcześniej niż mężczyźni - koncentracja nie jest tak wyraźna i dotyczy młodszej grupy wiekowej, to jest 20 - 24 lata ukończone. Koncentracja ta dokonuje się między innymi poprzez spadek udziału małżeństw w najniższych oraz w starszych kategoriach wieku.

T a b e l a 21

Zmiany w wybranych kategoriach wieku małżeństw
ludności Galicji w latach 1860 - 1910 (w ‰)

Rok	Mężczyźni			Kobiety		
	15-24	25-29	30-39	15-19	20-24	25-29
1860	20,04	31,31	34,51	23,65	25,27	26,15
1870	21,47	43,70	20,76	28,35	24,70	25,25
1880	31,47	38,54	15,68	34,52	29,10	17,66
1890	20,71	50,69	15,39	29,88	29,73	23,20
1900	16,94	55,19	15,96	28,69	30,86	22,67
1910	17,83	54,01	14,69	27,29	33,87	21,03

Ź r ó d ł o d a n y c h: jak w tabeli 20; Obliczenia własne.

Niezależnie od zjawisk opisanych powyżej mamy też do czynienia ze wzrostem liczby małżeństw zawieranych w najstarszych kategoriach wiekowych. Dotyczy to zarówno mężczyzn w grupie powyżej 60 lat, jak i kobiet

w grupie powyżej lat 50. Taki właśnie charakter przemian struktury wieku zawieranych małżeństw zadecydował o przeciętnym wieku nowożeńców w Galicji w latach 1860 - 1910.

4. MAŁŻEŃSTWA W GALICJI NA TLE CISLITAWII

Zacząć należy od stwierdzenia, że liczba małżeństw w Galicji mierzona w danych bezwzględnych jest najwyższa w całej Cislitawii. Jak tego dowodzą dane zebrane przez B. Bolognese-Leuchtenmüller, liczba małżeństw w Galicji przewyższała liczbę małżeństw zawieranych w sumie we wszystkich krajach alpejskich (Dolnej Austrii, Górnej Austrii, Salzburga, Styrii, Karyntii, Krainy, Tyrolu i Voralbergu) i była zbliżona do liczby małżeństw w Czechach. Potwierdzają to dane dotyczące wybranych krajów Cislitawii przedstawione w tab. 22.

T a b e l a 22

Liczba małżeństw wybranych krajów Cislitawii
w latach 1860 - 1910

Kraje	1860	1870	1880	1890	1900	1910
kraje alpejskie	36402	47987	38508	43265	53351	55556
Czechy	41909	48641	42877	42500	52131	51887
Galicja	45661	56690	47740	54599	63736	59939

Ź r ó d ł o d a n y c h: B. Bolognese-Leuchtenmüller, Bevölkerungsentwicklung und Berufsstruktur, tab. 21, s. 46 - 49.

Widzimy to również w stopie małżeństw mierzonej na 1000 ludności (por. tab. 23). Galicja znajduje się zatem w tej grupie krajów Cislitawii, które charakteryzują się najwyższą stopą małżeństw. Należy jednakże zaznaczyć, że obserwowany uprzednio na wykresie spadek liczby (a co za tym idzie i stopy) małżeństw w początkach dwudziestego wieku staje się tu tak silny, że w roku 1910 Galicja posiada niższą stopę małżeństw aniżeli Czechy czy Śląsk austriacki.

Stopa małżeństw w Cislitawii w latach 1857 - 1910
(w promilach)

Kraj	1857	1869	1880	1890	1900	1910
Dolna Austria	7,54	10,51	7,53	7,71	8,56	8,03
Górna Austria	6,19	9,28	7,21	7,12	7,59	6,84
Salzburg	4,55	6,80	5,67	7,67	8,51	7,97
Styria	6,48	8,98	6,51	6,75	7,27	6,88
Karyntia i Kraina	5,48	9,18	6,06	5,72	6,34	6,03
Tyrol i Voralberg	6,06	6,93	5,38	5,74	7,05	6,75
Istria	8,35	9,43	7,17	7,16	7,81	7,59
Czechy	8,19	9,57	7,71	7,27	8,25	7,66
Morawy	8,27	11,72	7,61	7,16	8,03	7,29
Śląsk	9,29	12,25	7,33	7,83	8,59	7,57
Galicja	9,05	11,36	8,10	8,32	8,71	7,47
Bukowina	7,74	13,22	10,82	7,93	8,41	8,90
Dalmacja	9,58	9,03	7,24	8,13	7,11	8,24

Ź r ó d ł o d a n y c h: Spisy powszechne z lat 1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910, zob. wykaz źródeł; Obliczenia własne.

Dane przedstawione w tab. 23 skłaniają nas do jeszcze jednego, istotnego w naszym przekonaniu, spostrzeżenia. Zwraca bowiem uwagę fakt zbliżonej, wysokiej wartości współczynnika małżeństw dla tych krajów Cislitawii, w których dominował żywioł słowiański w relacji do krajów niemieckojęzycznych. Porównania wartości tego współczynnika sugerują większą powszechność małżeństw na obszarze Czech, Moraw, Śląska, Galicji, Bukowiny aniżeli w Styrii, Salzburgu, Karyntii i Krainie czy w Tyrolu i Voralbergu. Jeśli tak to było, można uznać za uzasadnione zastrzeżenia zgłaszane pod adresem teorii Hajnala przez E. Van der Walle odnośnie do zasięgu tzw. strategii O według klasyfikacji J. Matrasa¹⁹.

Przed uznaniem tego spostrzeżenia za pewnik wstrzymuje nas jednak zarówno wynik analizy wieku nowożeńców w Galicji, potrzeba kontynuowania dalszych, bardziej szczegółowych badań w tym kierunku, jak i zastrzeżenia, które nasuwają się wobec powyższej konstatacji, wynikające ze specyfiki przedstawionych danych.

Zastrzeżenia nasze co do specyfiki "krajów słowiańskich" Cislitawii powoduje fakt, że podobnie wysokim współczynnikiem małżeństw odznacza się Dolna Austria. Możemy to przypisać znowu specyfice regionu zdominowanego przez potężną aglomerację miejską Wiednia, ale z drugiej strony nie sposób nie wskazać, że kraje o niższej stopie małżeństw należą do grupy krajów górskich. Zachodzi pytanie, czy specyfika demograficznego rozwoju tych krajów nie wpływa bardziej na zróżnicowanie omawianego współczynnika aniżeli specyfika etniczna? Nie potrafimy na nie w tej chwili odpowiedzieć zadowalająco.

Aby powyższe wątpliwości wyjaśnić, przeprowadźmy analizę porównawczą agregatywnego współczynnika I_m , stosowanego powszechnie w testowaniu teorii J. Hajnala. Współczynnik ten (jego przyjęta w literaturze naukowej nazwa I_m pochodzi od angielskiego terminu "Index of Marriages") określa proporcję ludności żeńskiej pozostającej w związku małżeńskim w danym czasie (nazwijmy ją I_m) do liczby kobiet w wieku rozrodczym (L_x).

$$I_m = \frac{I_m}{L_x}$$

Wiek płodny kobiet ustalamy tu podobnie, jak w większości badań europejskich tego zjawiska (zarówno historycznych, jak i współczesnych), na 15 do 49 lat. Maksymalna wartość współczynnika może teoretycznie osiągnąć wartość 1, oznaczałoby to, że wszystkie kobiety w wieku płodnym wstąpiły w związek małżeński. I_m bardziej rzeczywista wartość współczynnika I_m jest mniejsza od jedności, tym bardziej mamy do czynienia ze zjawiskiem mniejszej powszechności małżeństw, co w praktyce demografii historycznej w świetle teorii J. Matrasy i J. Hajnala tłumaczy się przyjęciem strategii opóźniania wieku zawarcia pierwszego związku małżeńskiego. W przypadku danych galicyjskich jesteśmy w stanie obliczyć ten współczynnik jedynie dla przekrojów pochodzących z lat 1880, 1890, 1900. Dla tych lat posiadamy bowiem dane umożliwiające skorelowanie wieku i stanu cywilnego ludności według danych rocznych²⁰.

Współczynnik I_m dla Galicji w latach 1880 - 1900 przyjmuje następujące wartości:

Rok	I_m	L_x	I_m
1880	920502	1544019	0,596
1890	912804	1682371	0,543
1900	1019674	1793143	0,569

P. Demeny ustala poziom współczynnika I_m dla prowincji węgierskich Monarchii Austro-Węgierskiej około roku 1880 na 0,65, zaznaczając, że w niektórych z nich osiągał on nawet wartość 0,75²¹. Przeciwstawia go

poziomowi omawianego współczynnika w cislitawskiej części Austro-Węgier, szczególnie zaś w krajach niemieckojęzycznych. W świetle jego ustaleń przyjmował on tutaj w przekrojach z lat 1880 i 1890 wartości²²:

Dolna		Górna				
Austria	Austria	Salzburg	Styria	Karyntia	Tyrol	Voralberg
0,412	0,407	0,323	0,366	0,276	0,350	0,330
0,440	0,436	0,400	0,416	0,372	0,413	0,385

Wobec tych danych możemy z całą pewnością stwierdzić, że poziom powszechności małżeństw w Galicji był wyższy niż w niemieckojęzycznej części Cislitawii. Z drugiej jednak strony był zdecydowanie niższy niż w krajach Korony Św. Stefana. Wyraźna tendencja wzrostu tego współczynnika na przełomie XIX i XX w. w tym pierwszym regionie nie jest ewidentna w Galicji i - jak twierdzi Demeny - nie występuje na Węgrzech.

Rodzi się pytanie, co decydowało o tak istotnych różnicach wskaźnika Im między niemieckojęzycznymi krajami Cislitawii a Galicją i krajami węgierskimi. W naszym przekonaniu niezależnie od bardziej rozpowzecznionego tu procesu opóźnionego wieku zawierania małżeństw decydowała o tym przede wszystkim specyfika rozwoju demograficznego regionów górskich.

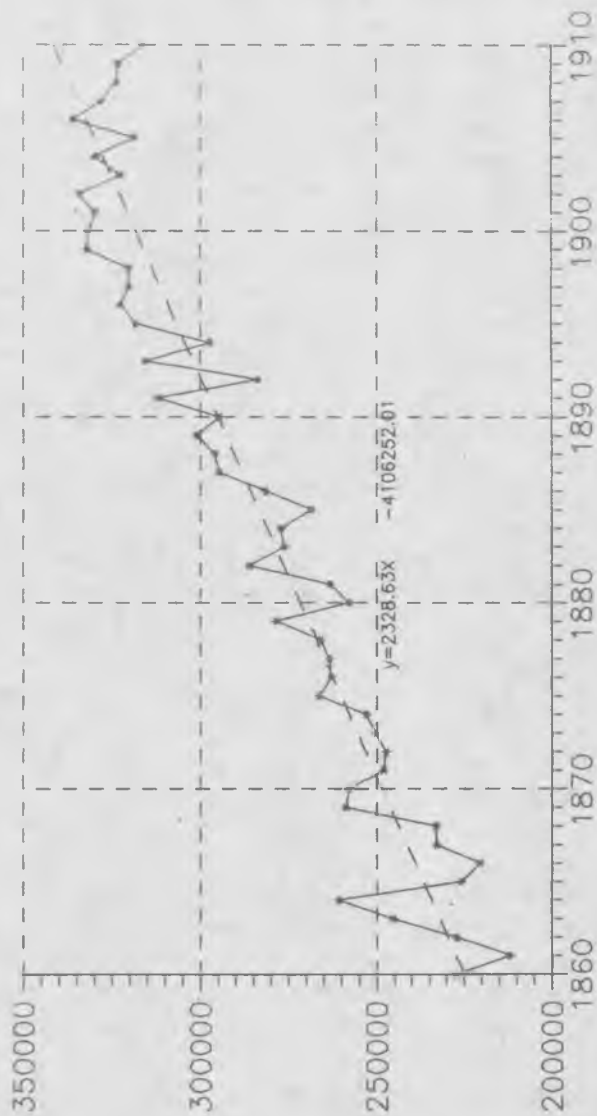
Do takiego sądu upoważnia nas porównanie wskaźnika Im z innymi niż Austro-Węgry krajami europejskimi²³. Poziom powszechności małżeństw w Galicji jest bowiem jedynie nieco wyższy od poziomu występującego w krajach Europy Zachodniej, Północnej i Południowej. Różnice nie są jednak na tyle wielkie, by można było mówić o zupełnej odmienności dróg rozwojowych Galicji. Z drugiej strony porównania wykazują, że wartości wskaźnika obliczone dla alpejskich krajów Cislitawii (Salzburg, Styria, Karyntia, Tyrol i Voralberg) są ekstremalnie niskie.

Przeprowadzona powyżej analiza powszechności małżeństw, jak też poprzednie nasze uwagi dotyczące wieku zawierania małżeństw (warto zwrócić uwagę, że P. Demeny określa ich wiek dla Węgier na poziomie niższym niż ten, który w świetle naszych ustaleń występował w Galicji) skłaniają nas do skonstatowania, że strategia rozwojowa populacji galicyjskiej na przełomie wieków potwierdza terytorialny zasięg teorii J. Hajnala.

B. Urodzenia

1. STOPA URODZEŃ W GALICJI

Podobnie jak w przypadku analizy liczby małżeństw, tak i obecnie szczegółowe dane roczne liczby urodzeń w Galicji w latach 1860 - 1910 zobrazowaliśmy na wykresie (rys. 12).

Źródło: K. Zamorski, Informator statystyczny, s. 155 - 156.

Rys. 12. Urodzenia w Galicji w latach 1860 - 1910

Bierzemy tu pod uwagę ogólną liczbę urodzeń (a więc urodzenia żywe i martwe łącznie)²⁴. Analiza trendu wykazuje, że mamy do czynienia z przemianami, które najlepiej charakteryzuje funkcja liniowa o wzorze $y = 2328,63x - 4106252$. Przyrost ten zatem w omawianym okresie wyraża się przeciętnie liczbą około 2300 urodzeń rocznie. Jego dynamika, jak to wykazują nasze obliczenia zawarte w "Informatorze", nie różni się znacznie od dynamiki zmian liczby małżeństw w skali całego omawianego tu okresu²⁵. Natomiast bliższa obserwacja wykresu pozwala nam z kolei wyróżnić trzy przedziały czasowe, w których odchylenia wartości rzeczywistych od linii trendu wydają się nam symptomatyczne.

Okres pierwszy przypada w naszym przekonaniu na lata sześćdziesiąte i trwa do początku lat siedemdziesiątych. Charakteryzuje go duża amplituda odchyłań wartości rzeczywistych od linii trendu, i to zarówno odchyłań w górę, jak i w dół.

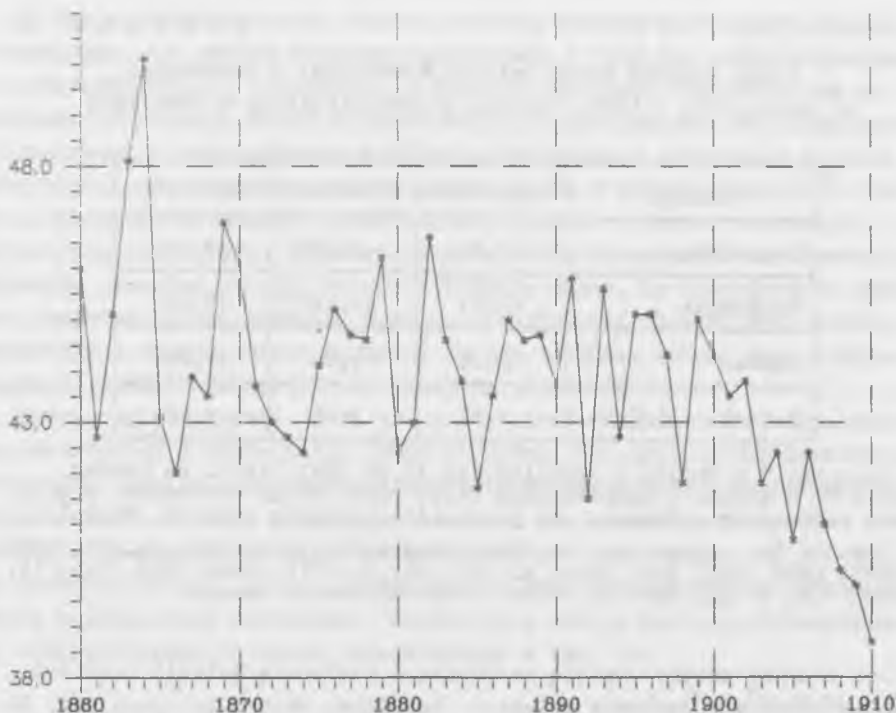
Okres drugi jest fazą intensywnego wzrostu liczby urodzeń i cechują go relatywnie mniejsze odchylenia wartości rzeczywistych od linii trendu niż w okresie pierwszym. Trwa on od początku lat siedemdziesiątych do pierwszych lat XX stulecia.

Okres trzeci z kolei, który umiejscawiamy w pierwszym dziesięcioleciu obecnego stulecia, charakteryzuje się wyraźnym spadkiem liczby urodzeń w ciągu roku.

Fluktuacja urodzeń w całym badanym czasokresie może zostać w pełni określona jedynie wówczas, gdy te nasze spostrzeżenia potwierdzi analiza efektywnej stopy urodzeń, czyli stopy urodzeń netto (urodzenia żywe na 1000 mieszkańców). Wykres stopy urodzeń netto w Galicji w latach 1860 - 1910 przedstawiliśmy na rys. 13. Rytm jej przemian odpowiada w przybliżeniu rytmowi przemian liczby urodzeń, ale tendencja jest odmienna.

Etap pierwszy i tutaj zaznacza się wysoką amplitudą wahań trwającą do roku 1874. W świetle istniejącej literatury przedmiotu wysokie wahania stopy urodzeń i towarzysząca im duża zmienność bezwzględnej liczby urodzeń są zjawiskiem typowym dla układu stosunków demograficznych charakterystycznych dla społeczeństw, które nie weszły jeszcze na drogę transformacji demograficznej²⁶.

Etap drugi w świetle analizy stopy urodzeń netto przypada na lata 1875 - 1899. Jest to więc okres o kilka lat zaledwie krótszy od tego, jaki mogliśmy dostrzec, analizując bezwzględną liczbę urodzeń. Cechuje go w naszym przekonaniu stabilizacja stopy urodzeń (bezwzględna liczba urodzeń rośnie w tym czasie wyraźnie). Z teorii procesu transformacji demograficznej wiemy, że oznacza to wejście w jego etap wstępny o ile tendencja spadkowa okaże się zjawiskiem trwałym.

Ź r ó d Ź o: K. Zamorski, Informator statystyczny, s. 159 - 160.

Rys. 13. Stopa urodzeń ludności Galicji w latach 1860 - 1910
(na 1000 ludności)

Etap trzeci rozwiewa nasze wątpliwości w tym względzie. Stopa urodzeń netto po okresie stabilizacji wykazuje wyraźny spadek, co w praktyce odzwierciedla skutki uruchomienia skutecznych hamulców szybkiego wzrostu liczby ludności. Tym samym oznacza to, że społeczność Galicji wkracza zdecydowanie w fazę pełnej transformacji demograficznej.

Przedstawiony powyżej obraz odnosi się ogólnie do Galicji. Zobaczmy teraz, czy proces ten był jednolity dla całego jej obszaru, czy też możemy tu dostrzec pewne odmienności. Dzięki danym Rocznika Statystyki Galicji jesteśmy w stanie dokonać obliczenia przeciętnej stopy urodzeń w Galicji Wschodniej i Zachodniej dla lat 1881 - 1910. Dane te prezentujemy w tabeli 24.

Stopa urodzeń netto Galicji Wschodniej i Zachodniej
w latach 1881 - 1910. Średnia dziesięcioletnia w promilach

Galicja	1881-1890	1891-1900	1901-1910
Zachodnia	41,24	41,39*	39,18
Wschodnia	45,71	46,44**	43,42
Ogółem	43,97	44,00	41,66
G.Zach. - G.Wsch.	- 4,47	- 5,05	- 4,24

Legenda: * w źródle z przeliczenia 41,20 (Gal. Zach. ze Lwowem, sici); ** w źródle z przeliczenia 45,55 (Gal. Wsch. bez Lwowa, sici); nasze obliczenia odbiegają też nieco od dokonanych przez J. Buzka¹.

Źródło danych: Rocznik Statystyki Galicji, R. IV: 1892 - 1893, Lwów 1893, tab. 7a-c, s. 54 - 59; t. VIII, Lwów 1908, tab. 11, s. 50 - 53; t. IX, tab. 3, s. 28 - 29; obliczenia własne.

Jak widzimy między częścią wschodnią i zachodnią Galicji zachodzi istotna różnica w poziomie rodności. Wskaźnik, którym tu operujemy, to jest stopa urodzeń netto, jest znacząco wyższy w Galicji Wschodniej niż w Zachodniej. Nieco odmiennie przebiega też proces jej przekształceń. Oto bowiem w Galicji Wschodniej w dziesięciolecie 1891 - 1900 odnotowujemy przyrost stopy urodzeń, podczas gdy w Galicji Zachodniej widoczna jest stagnacja. Jest przy tym oczawiste, że wartości współczynnika dla poszczególnych powiatów odbiegają w sposób istotny od prezentowanego w tab. 24 przeciętnego poziomu stopy rodności dla obu części Galicji. Za jakże symptomatyczne należy uznać, że wśród pierwszych dziesięciu powiatów politycznych zestawionych według rozmiarów stopy urodzeń netto nie ma ani jednego powiatu politycznego w Galicji Zachodniej. W latach 1881 - 1890 powiatami o największej stopie rodności w Galicji były (stopa urodzeń w nawiasie): Nadwórna (52,2), Horodenka (51,6), Rudki (51,0), Jaworów (50,2), Gieszanów (50,1), Bohorodczany (49,5), Gródek (49,0), Sambor (48,9), Kołomyja (48,8), Mościska (48,5).

Tak istotna różnica poziomu rodności w Galicji Wschodniej i Zachodniej nie wynikała na pewno wyłącznie z jednej przyczyny. Przede wszystkim dostrzegamy w tym fakcie relatywne zapóźnienie Galicji Wschodniej w stosunku do Zachodniej w uruchomieniu mechanizmów hamujących przyrost liczby ludności, a więc i późniejsze pojawienie się tu tutaj procesu transformacji demograficznej.

W tym kontekście na tak istotną różnicę musiały mieć wpływ procesy migracyjne. Jak bowiem wykazemy w rozdziale V były one intensywniejsze na obszarze Galicji Zachodniej, a poważna ich część kierowała się do Galicji Wschodniej. Mogło to spowodować na tyle znaczne obniżenie liczby mężczyzn w wieku płodnym w Galicji Zachodniej i przyrost w Galicji Wschodniej, że ewentualne skutki pojawiły się w stopie rodności²⁸. Warto przy okazji nadmienić, że różnice w poziomie rodności obu części wyjaśniają też w dużej mierze zjawisko, które obserwowaliśmy, omawiając dynamikę przemian liczby ludności. Widzimy teraz, że zdecydowanie szybszy przyrost liczby ludności w Galicji Wschodniej wynikać musi przede wszystkim z wyższej stopy rodności na tym terenie, wzmocnionej efektem migracji wewnątrzgalicyjskich z zachodu na wschód.

Trudno dziś wyjaśnić, jaki wpływ mógł mieć stopień urbanizacji Galicji Wschodniej i Zachodniej. Stopa rodności jest dość czułym miernikiem oddającym wiernie zróżnicowanie poziomów życia populacji miejskiej i wiejskiej. Do dzisiaj występuje jeszcze w tym zakresie zdecydowana różnica między miastem a wsią. W naszej analizie ograniczymy się jedynie do ukazania różnic, jakie zaistniały pod tym względem między ludnością dwóch największych aglomeracji miejskich a resztą Galicji. Stosowne dane dotyczące Krakowa i Lwowa przedstawiamy w tab. 25.

T a b e l a 25

Stopa urodzeń netto Lwowa i Krakowa w latach 1881 - 1910.

Srednia dziesięcioletnia w promilach

Miasta	1881-1890	1891-1900	1900-1910
Lwów	33,25	37,02	33,00
Kraków	31,97	36,70	29,67

Ź r ó d ł o d a n y c h: jak w tabeli 24, obliczenia własne.

Rodność ludności Krakowa i Lwowa pozostawała na poziomie o wiele niższym niż reszty Galicji. Zgodnie z tendencją, której występowanie wykazaliśmy w Galicji Wschodniej i Zachodniej, podobnie i tutaj stopa rodności jest niższa w Krakowie aniżeli we Lwowie.

Zastanawia wyraźny wzrost rodności w obu miastach w dziesięcioleciu 1891 - 1900. Ten znaczny wzrost wytłumaczyć możemy jedynie faktem intensywniejszego niż poprzednio napływu fali imigracji, widocznej w Krakowie i Lwowie lepiej aniżeli w całej Galicji. Hipoteza ta zostanie udowodnio-

na w pełni, jeżeli potwierdzają ją z jednej strony nasze rozważania o zmianach stopy zgonów, z drugiej zaś - analiza ruchów migracyjnych wewnątrz Galicji.

Tak czy inaczej dowiedliśmy tym samym wcześniejszego i intensywniejszego pojawienia się procesu transformacji demograficznej w największych miastach galicyjskich. W istniejącym stanie badań można jedynie przypuszczać, że było to zjawisko powszechne dla wszystkich miast. Nie wykazaliśmy jednak tą drogą - jak sądzimy - kolejnej przyczyny zróżnicowania poziomu rodności między Galicją Wschodnią a Zachodnią. Teoretycznie bowiem bardziej zurbanizowana Galicja Wschodnia²⁹ miała potencjalnie większe szanse na szybszy postęp procesów transformacji demograficznej, a to pozostaje w sprzeczności z wynikami naszych dotychczasowych badań.

Zachodzi więc też pytanie, czy różnic poziomu rodności nie należy tłumaczyć oddziaływaniem przyczyn pozaekonomicznych?. Zważywszy na strukturę etniczną tych dwóch części Galicji, pytanie to można bardziej sprecyzować i postawić jako kwestię, czy i na ile różnice etniczne Galicji znajdowały swoje odbicie w stopie urodzeń.

T a b e l a 26

Szacunkowa stopa rodności netto według głównych
wyznań ludności Galicji w latach 1895 - 1907
(na 1000 ludności danej kategorii wyznaniowej)

Rok	Rzymscy- katolicy	Greko- katolicy	Ewange- licy	Żydzi
1895	46,3	51,5	40,4	43,8
1896	47,1	51,9	39,6	44,8
1897	46,1	52,6	39,3	43,3
1898	45,3	47,9	39,2	42,6
1901	43,2	46,6	40,2	38,4
1902	43,7	47,6	37,4	38,5
1907	42,4	49,7	-	37,4

Uwaga: do końca wieku podstawa ludnościowa stopy według spisu z 1890 r., po roku 1900 podstawa ludnościowa stopy z roku 1900.

Ź r ó d ł o d a n y c h: Spisy ludności z lat 1890 i 1900, zob. wykaz źródeł; Rocznik Statystyki Galicji, t. VIII: Lwów 1908, tab. 12, s. 52 - 53; t. IX: Lwów 1913, tab. 12, s. 37 - 38.

Jak pamiętamy, zachowany materiał statystyk państwowych i krajowych bardzo ogranicza możliwości porównań w tym względzie. W odniesieniu do Galicji najpełniejsze, aczkolwiek bardzo niekompletne dane znajdziemy w "Podręczniku Statystyki Galicji"³⁰. Fragmentarycznego opracowania tej kwestii dostarcza również "Oesterreichische Statistik"³¹. W świetle tych danych będziemy w stanie określić szacunkowo wpływ zasadniczych grup wyznaniowych Galicji na wartość stopy rodności netto. Współczynnik ten możemy jednakże jedynie szacować i to dla kilku zaledwie przekrojów czasowych (zob. tab. 26)³².

Dokonane przez nas oraz źródłowe szacunki stopy rodności netto najważniejszych grup wyznaniowych Galicji dowodzą niezbicie, że istnieje związek między jej wysokością a wyznaniem. Widzimy bowiem wyraźnie najmniejszą stopę rodności wśród ewangelików, najwyższą zaś wśród grekokatolików. Tym samym, zważywszy na znacznie większy udział tych ostatnich w strukturze narodowościowej Lwowa niż Krakowa, możemy wytłumaczyć, dlaczego stopa rodności była tu większa niż w Krakowie. Podobnie należy w naszym przekonaniu wyjaśniać istotną różnicę w poziomie stopy urodzeń między całą Galicją Wschodnią a Zachodnią. Jest to też bez wątpienia jeden z zasadniczych czynników wpływających na szybszy rozwój liczby ludności w tej pierwszej.

Zaskoczeniem dla czytelnika może być relatywnie niska w Galicji stopa urodzeń ludności wyznania mojżeszowego. Jest to również pewnym zaskoczeniem i dla nas, w świetle poprzednich naszych ustaleń dotyczących struktury wieku ludności Galicji skrzyżowanej ze strukturą wyznaniową i językową³³. Wystąpienie tego zjawiska sugerowała natomiast (choć nie do końca) analiza struktury małżeństw homogenicznych wyznaniowo³⁴. Tym samym powyższe ustalenia mają dla nas istotną wartość korygującą w stosunku do wcześniej wysuniętych hipotez. Okazuje się, że w dokonanej przez nas analizie różnic wieku według wyznania i języka nie byliśmy w stanie odkryć istotnej różnicy między populacją żydowską a ukraińską i polską, tym samym raz jeszcze dowiedliśmy niskiej jakości danych statystyk austriackich w odniesieniu do struktury wieku populacji³⁵.

Potwierdza się natomiast wykazana uprzednio tendencja do mniejszej powszechności małżeństw wśród ludności żydowskiej. Tłumaczy ona niższą stopę urodzeń wśród Żydów galicyjskich. Nie występuje natomiast zgodność tendencji, wykazaliśmy bowiem - jak pamiętamy - wzrost liczby małżeństw wśród tej kategorii ludności. Temu przyrostowi nie towarzyszy z kolei wzrost stopy urodzeń.

Różnica w poziomie stopy urodzeń netto wyznania mojżeszowego w Galicji, w porównaniu na przykład ludnością wyznania rzymskokatolickiego,

jest tak duża, że trudno dopuszczać tutaj występowanie błędu statystycznego. Jak sądzimy, rację ma Lucjan Dobroszycki twierdząc, że niska stopa urodzeń Żydów w Galicji w porównaniu ze stopą urodzeń innych wyznań wynikała z faktu, że Żydzi zamieszkiwali głównie miasta i miasteczka, podczas gdy ludność polska, a w szczególności ukraińska - przede wszystkim wieś³⁶.

Tym samym wyjaśniamy częściowo istotę wzajemnych powiązań stopy urodzeń i wyznania. Uważamy bowiem, że u podłoża tak silnie występującej zależności leży status społeczny przedstawicieli poszczególnych wyznań. Z drugiej jednak strony nie można wykluczyć z kolei oddziaływania czynnika kulturowego, jakim bez wątpienia była religia, na możliwości awansu i degradacji społecznej, ale też i na postawy bardziej lub mniej prokreacyjne. Na zasadnicze rozstrzygnięcia w tej kwestii musimy poczekać do czasu, gdy zostanie napisana historia społeczna Galicji, w pełni odpowiadająca wymogom współczesnego warsztatu historycznego.

2. LICZBA I STOPA URODZEŃ W GALICJI NA TLE CISLITAWII

Bez względu na liczbę urodzeń w Galicji przewyższa znacznie liczbę urodzeń w jakimkolwiek innym kraju Cislitawii. Jakkolwiek wskaźnik ten nie jest miarodajny bez zrelatywizowania go do liczby ludności, to jednak sam fakt tak dużej dysproporcji w liczbie urodzeń określa miejsce Galicji wśród innych krajów Monarchii Austro-Węgierskiej, a w szczególności daje pełniejsze wyobrażenie o jej potencjale ludnościowym.

W tabeli 27 obrazujemy szczegółowo rozmiary tych różnic, ukazując liczbę urodzeń żywych w Galicji na tle wybranych krajów Cislitawii. Jak widać na podstawie ewolucji współczynnika dynamiki o podstawie zmiennej, w większości z obserwowanych krajów fluktuacja liczby urodzeń przybiera podobny rytm zmian. Tak więc obserwujemy istotny przyrost urodzeń pomiędzy rokiem 1860 a 1870, fazę względnej stabilizacji między rokiem 1870 a 1890 oraz kolejną fazę wzrostu między rokiem 1890 a 1900. Wykazany uprzednio spadek liczby urodzeń w Galicji w pierwszym dziesięcioleciu XIX stulecia jest zjawiskiem powszechnym w Cislitawii. W świetle danych dotyczących całego tego obszaru, którymi dysponujemy, nie występuje on wyłącznie na obszarze Bukowiny.

Jak już pisaliśmy przy okazji omawiania zmian zachodzących w zakresie urodzeń w samej Galicji, efektywną ich oceną można uzyskać przede wszystkim poprzez analizę stopy urodzeń. W tabeli 28 zebraliśmy stosowne wskaźniki urodzeń netto tyczące obszaru Cislitawii.

T a b e l a 27

Liczba (w liczbach bezwzględnych) i dynamika
(współczynnik dynamiki o podstawie zmiennej w %) urodzeń
żywych w Galicji i w wybranych krajach Cislitawii
w latach 1860 - 1910

Kraj	1860	1870	1880	1890	1900	1910
Austria	65607	74416	84955	86094	97700	85188
Dolna	-	113,4	114,2	101,3	113,5	87,2
Austria	21360	22195	23252	23159	25463	24056
Górna	-	103,9	104,8	100,0	109,9	94,5
Czechy	181568	199715	209329	210267	245419	198468
	-	110,0	104,8	100,4	116,7	81,0
Morawy	70876	81534	83040	82572	87792	85173
	-	115,0	101,8	99,4	106,3	97,0
Śląsk	17841	22069	22109	22972	26536	26697
austriacki	-	123,7	100,2	103,9	115,5	100,6
GALICJA	222511	252800	251305	286618	324168	310553
	-	113,6	99,4	114,1	113,1	95,8
Bukowina	21370	23735	25243	29971	29962	31197
	-	111,1	106,4	118,7	100,0	104,1

Źródło danych: B. Bolognese-Leuchtenmüller, Bevölkerungsentwicklung und Berufsstruktur, tab. 29, s. 82 i n., obliczenia własne.

Łatwo zauważyć na jej podstawie, że w obrębie Cislitawii tzw. kraje słowiańskie³⁷ odznaczają się zdecydowanie wyższą stopą rodności niż pozostałe. Jest przy tym charakterystyczne, że w Czechach, na Morawach oraz na Śląsku austriackim poziom rodności jest zdecydowanie niższy niż w Galicji i Bukowinie, ale też i wyraźnie wyższy niż w tzw. krajach niemieckich Cislitawii. Z drugiej jednak strony za tendencją dominującą należy uznać spadek stopy urodzeń dla większości tych krajów. Tendencja ta staje się wyraźna szczególnie w latach przypadających na okres po 1880 r. Tendencji spadkowej nie odnotowujemy jedynie w Bukowinie i Dalmacji. Pojawienie się jej w świetle teorii transformacji dowodzi wejścia wszystkich tych krajów (z wyjątkiem Bukowiny i Dalmacji) w epokę transformacji demograficznej.

Stopa urodzeń netto Cislitawii w latach 1857 - 1910
w przekrojach czasowych (w promilach)

Kraje	1857	1869	1880	1890	1900	1910
Dolna Austria	35,1	34,9	36,5	27,8	31,6	24,1
Górna Austria	29,8	30,0	30,6	29,5	31,4	28,2
Salzburg	27,8	28,5	31,4	28,2	31,4	29,6
Styria	32,5	31,1	31,4	27,0	30,3	29,2
Karyntia	29,7	30,5	31,3	30,1	31,9	31,3
Kraina	32,7	32,9	36,4	33,9	35,3	33,8
Istria	38,4	37,4	34,0	34,4	35,0	36,8
Tyrol i Voralberg	30,4	29,0	28,5	27,4	29,5	30,9
Czechy	40,0	37,2	37,6	36,0	38,8	29,3
Morawy	40,3	39,6	38,6	36,3	36,0	32,0
Śląsk austriacki	41,6	41,3	39,1	37,9	39,0	35,3
GALICJA	44,7	46,9	42,4	43,7	44,3	38,7
Bukowina	42,3	45,1	44,2	41,0	40,2	39,0
Dalmacja	35,1	38,6	37,5	37,9	37,1	38,0

Źródło danych: Spisy powszechne 1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910, jak w tab. 27, obliczenia własne.

Zachodzi przy tym pytanie, czy i na ile stopa urodzeń Galicji czy Bukowiny znajduje odpowiedniki w innych jeszcze krajach tej części Europy. Bardzo interesujących danych z tego właśnie punktu widzenia dostarcza "Österreichischen Statistisches Handbuch" za lata 1916 - 1917³⁸. Przedstawiliśmy je w tabeli 29, uzupełniając niejako informacje odnoszące się do samej Cislitawii. Interpretując je należy jednak wyka-
zać pewną ostrożność. Jak wskazuje bowiem H. Felczmanovszki, wewnętrzne zróżnicowanie w obrębie na przykład Krajów Korony Św. Stefana było omal-
że równie wielkie jak w obrębie Cislitawii, choć stopa urodzeń w najbar-
dziej zaawansowanych cywilizacyjnie regionach Translitawii była daleko
wyższa niż w tzw. krajach alpejskich Cislitawii³⁹. Jak możemy zauważyć,
stopa rodności Galicji znajduje wartości odpowiadające w przybliżeniu
jej wysokości zarówno w Krajach Korony Św. Stefana, jak i w Rumunii
oraz w Serbii. W tym kontekście możemy powiedzieć, że kraje te prezen-
tują zbliżony poziom stopy urodzeń. Jednocześnie jednak wyraźnie ukazu-
je się kontrast między niemieckojęzyczną częścią Cislitawii, zajmującymi

T a b e l a 29

Stopa urodzeń brutto w Monarchii Austro-Węgierskiej i w niektórych krajach z nią sąsiadujących w latach 1876 - 1913 (średnie dziesięcioletnie w promilach)

Kraje	1876-1885	1886-1895	1896-1905	1908-1913
Cisłitawia	38,4	37,6	36,4	31,9
Serbia	42,7	43,4	39,7	38,2
Węgry	44,4	42,5	38,3	36,0
Rumunia	44,4	45,7	40,5	43,1

Ź r ó d ł o d a n y c h: "Oesterreichisches Statistisches Handbuch" 1916 - 1917, Wien 1918, s. 354.

pozycję pośrednią w tym względzie, uprzemysłowionymi obszarami Czech, Moraw i Śląska austriackiego a Galicją, Bukowiną, krajami węgierskimi Monarchii Habsburskiej oraz Rumunią i Serbią. Z porównania tendencji wynika przy tym, że z tej grupy krajów jedynie Rumunia, podobnie jak uprzednio Bukowina i Dalmacja, nie wykazuje tendencji spadkowej stopy urodzeń, co pozwala przypuszczać, że zarówno tam, jak i tu nie nastąpił jeszcze proces transformacji demograficznej.

3. STOPA URODZEŃ W GALICJI NA TLE WIELKOPOLSKI, KRÓLESTWA POLSKIEGO I INNYCH ZIEM EUROPY ŚRODKOWEJ

Aby ukazać istotę i charakterystyczne cechy przemian rodności w Galicji na tym tle, musimy zacząć od próby syntetycznego usytuowania jej poziomu w Europie Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w. w kontekście ogólnoeuropejskim. W świetle dokonanej przez nas analizy danych dla 18 krajów Europy możemy stwierdzić, iż w latach 1871 - 1910 za kraje o przeciętnym poziomie rodności należy uznać w Europie takie, których stopa urodzeń brutto oscyluje w granicach 28 do 39 promili⁴⁰. Ten typ przemian określiliśmy jako typ B, w odróżnieniu od A, który jest charakterystyczny dla społeczeństw najbardziej zaawansowanych w procesie transformacji o już wówczas niskiej stopie urodzeń (stopa urodzeń brutto poniżej 28 promili) oraz typu C, o wysokiej stopie urodzeń (stopa urodzeń brutto powyżej 39 promili). Kraje o rodności typu C charakteryzuje stopa urodzeń brutto zbliżona do tej, jaką obserwujemy w epoce starego ładu demograficznego. W omawianym okresie wchodzi one do-

piero w fazę stabilizacji stopy urodzeń lub przeżywają pierwsze symptomy jej spadku, czyli znajdują się we wstępnym etapie procesu transformacji demograficznej.

T a b e l a 30

Stopa urodzeń brutto wybranych krajów Europy Środkowej
w latach 1871 - 1910 (Średnie pięcioletnie w promilach)

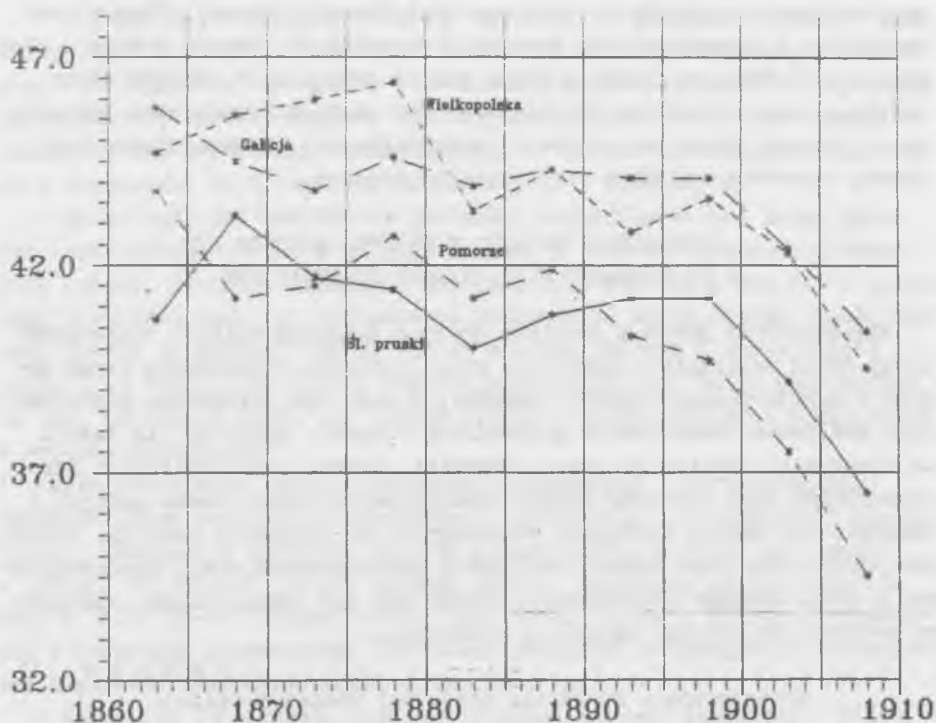
Obszar	1871- -1875	1876- -1880	1881- -1885	1886- -1890	1891- -1895	1896- -1900	1901- -1905	1906- -1910
Austria	34,5	34,0	32,9	32,0	31,7	31,5	30,3	27,8
Pomorze	41,5	42,7	41,2	41,9	40,3	39,7	37,9	34,9
Śląsk pruski	41,7	41,4	40,0	40,8	41,2	41,2	39,2	36,5
Wielkopolska	46,0	46,4	43,3	44,3	42,8	43,6	42,3	39,5
Galicja	44,1	43,5	44,7	45,2	44,9	45,2	43,3	41,2
Królestwo Polskie	41,3		40,3		41,1		37,2	

Legenda: Austria w granicach dzisiejszych; Śląsk pruski; Królestwo Polskie.

Ź r ó d ł o d a n y c h: S. Borowski, Rozwój demograficzny, tab. 6, s. 140; S. Borowski, Emigracja i równowaga społeczna, tab. 1; P. Feisty, La Fécondité des pays occidentaux, s. 52; A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, Statystyka Polski, s. 76; K. Zamorski, Informator statystyczny, tab. 89, s. 159 - 160.

W tabeli 30 zestawiliśmy wartości średnich pięcioletnich współczynników urodzeń brutto dla wybranych krajów Europy Środkowej. Pozwalają one stwierdzić, iż w świetle powyższej klasyfikacji, wszystkie z nich, z wyjątkiem Austrii w granicach z dnia dzisiejszego (prezentuje typ B), cechuje typ C przemian stopy urodzeń.

Należy w tym miejscu zaznaczyć, że dane dotyczące Królestwa Polskiego nie zezwalają na wiarogodną analizę porównawczą⁴¹. Wystarczy porównać poziom stopy urodzeń tego obszaru ustalony dla dziesięcioleci 1871 - 1880, 1881 - 1890, 1891 - 1900, 1901 - 1910, z poziomem stopy urodzeń na przykład Śląska pruskiego, by ujrzeć, iż w ich świetle uprzemysłowiony i - w kontekście naszych dotychczasowych dociekań w tej pracy - bardziej zaawansowany w procesie transformacji demograficznej obszar charakteryzowałby się o wiele wyższą stopą urodzeń aniżeli Królestwo Polskie. Poza tym przy tak niskiej stopie urodzeń trudno byłoby mówić o wykazywanej gdzie indziej bardzo wysokiej dynamice wzrostu liczby ludności⁴².

Ź r ó d ł o: Tabela nr 30.

Rys. 14. Średnia pięcioletnia stopy urodzeń Śląska pruskiego, Wielkopolski, Pomorza i Galicji w latach 1861 - 1910

Z pewnym zaskoczeniem można przyjąć natomiast zbieżną w zasadzie linię rozwojową stopy rodności Galicji i Wielkopolski. Przyzwyczajeni jesteśmy bowiem do konsekwentnego wykazywania dysproporcji rozwojowych, jakie istniały między Galicją i Wielkopolską w XIX i na początku XX w.⁴³ Nie mamy tutaj zamiaru negować faktu ich istnienia. Niemniej jednak, jak to wykazaliśmy powyżej i jak to ukazujemy graficznie na rys. 14 w oparciu o szczegółowe obliczenia S. Borowskiego skonfrontowane z naszymi danymi zawartymi w "Informatorze"⁴⁴, w kontekście przemian europejskich różnice w stopie rodności między Galicją i Wielkopolską nie są na tyle istotne, aby sugerować odmiennosć dróg cywilizacyjnego rozwoju obu regionów. Jest to tym bardziej istotne, iż odmiennosć taka występu-

je w odniesieniu choćby do ziem czeskich (Czech i Moraw), Śląska austriackiego i pruskiego oraz Pomorza. Wszystkie te obszary bowiem w omawianym tu okresie przeszły z grupy krajów typu C do B, innymi słowy wyszły z etapu stabilizacji współczynnika urodzeń i wcześniej znalazły się w drugiej fazie transformacji demograficznej, znamionującej się trwałą tendencją spadkową współczynnika urodzeń.

4. PŁODNOŚĆ W GALICJI W DRUGIEJ POŁOWIE XIX I NA POZĄTKU XX W. NA TLE PORÓWNAWCZYM

Przedstawione powyżej problemy urodzeń ludności Galicji rozpatrywaliśmy dotąd wyłącznie w oparciu o stopę rodności. Rozważania nasze byłyby z merytorycznego punktu niepełne, a poza tym pozbawione elementarnych możliwości weryfikacji poprzednich ustaleń, gdybyśmy nie dążyli do obserwacji zjawisk ze sfery płodności. Zakres tych możliwości weryfikacyjnych jest niestety bardzo ograniczony z powodu braku pełnych i wiarygodnych danych dotyczących struktury wieku populacji Galicji. Podobnie ograniczony jest zakres możliwości porównawczych skali międzyzaborowej z racji nikłego zaawansowania badań nad tym zagadnieniem, opartych na podobnym do naszego materiale źródłowym.

T a b e l a 31

Syntetyzujące wskaźniki płodności kobiet w Galicji
w latach 1880 - 1900

Rok	Wsk. pż. rzecz.	Wsk. pż. maż.	%	Indeks maż.	Indeks pż. małż.	Indeks pż. rzecz.
	EFR	MFR		IIIg.	Im	Ig
1880	162,8	233,7	14,4	0,596	0,720	0,501
1890	170,4	269,8	14,1	0,543	0,831	0,525
1900	180,8	280,9	11,6	0,569	0,866	0,557
w przekrojach *						
1888-1892	170,0	270,0	13,8	-	0,830	0,520
1898-1902	180,0	280,0	11,6	-	0,860	0,550

Legenda: EFR w promilach; MFR w promilach; * liczba kobiet w wieku płodnym odpowiednio w latach 1890 i 1900.

Źródło danych: spisy powszechnie z lat 1880, 1890, 1900, zob. wykaz źródeł, Podręcznik Statystyki Galicji, t. VI, Lwów 1900, s. 30; t. VIII, Lwów 1908, s. 43.

W tej sytuacji będziemy tu mówić wyłącznie o płodności kobiet w skali ogólnogalicyskiej, bez zróżnicowania na Galicję Wschodnią i Zachodnią, odwołując się czasami do porównań ogólnoeuropejskich⁴⁵. W tym celu posłużymy się syntetyzującymi współczynnikami płodności stosowanymi z jednej strony powszechnie w demografii, z drugiej zaś rozpowszechnionymi w demografii historycznej. Zebraliśmy je w tabeli 31.

Z grupy ogólnych wskaźników płodności wzięliśmy tu pod uwagę płodność rzeczywistą kobiet w Galicji oznaczoną jako EFR (Effective Fertility Ratio), płodność małżeńską MFR (Marital Fertility Ratio). W pierwszym przypadku mamy do czynienia ze wskaźnikiem określającym liczbę urodzeń żywych do ogólnej liczby kobiet w wieku płodnym w danym czasie w Galicji, w drugim zaś liczbę urodzeń małżeńskich (za które przyjmujemy tu tzw. urodzenia prawe) do liczby kobiet w wieku płodnym pozostających w związku małżeńskim⁴⁶.

Celem określenia zmian w płodności małżeńskiej i pozamałżeńskiej wprowadziliśmy powszechnie stosowany w demografii i w demografii historycznej procentowy wskaźnik urodzeń pozamałżeńskich (tzw. nieprawych) w relacji do ogólnej liczby urodzeń żywych. Określamy go tu w skrócie jako % IIIg. (% of Illegal births over total births). W grupie wskaźników stosowanych powszechnie jako miary płodności w demografii historycznej uwzględniliśmy współczynniki Im, Ig i If.

O wskaźniku Im mieliśmy już okazję pisać szerzej poprzednio, w tej chwili uzupełniamy go wskaźnikami Ig i If przyjętymi powszechnie w demografii historycznej i nie stosowanymi dotąd w polskiej demografii historycznej⁴⁷. Współczynniki te wprowadza się w celu standaryzacji współczynników płodności, mając na uwadze potrzeby porównań w czasie i przestrzeni. Punktem wyjścia w ich ustaleniu jest uwzględnienie jako stałego punktu odniesienia maksymalnej stopy urodzeń, zbliżonej do tzw. płodności naturalnej. Przyjmuje się, że jest nią najwyższa z odnotowanych w dotychczasowych badaniach demograficznych i antropologicznych stopa urodzeń Hutterytów z lat 1921 - 1930 (sekty wyznaniowej z Północnej Dakoty)⁴⁸.

Tym samym wskaźnik Ig (Index of Marital Fertility) jest relacją między urodzeniami prawymi badanej populacji do urodzeń prawych, jakie miałyby miejsce w badanej populacji kobiet zamężnych, gdyby te charakteryzowały się płodnością maksymalną, czyli płodnością właściwą populacji Hutterytów. Wskaźnik If (Index of Overall Fertility) uwzględni proporcję wszystkich urodzeń żywych badanej populacji do tych, które miałyby miejsce, gdyby kobiety w wieku płodnym badanej populacji charakteryzowała płodność maksymalna, to jest płodność Hutterytów⁴⁹.

Jak wykazują dane przedstawione w tab. 31 stopa płodności kobiet w Galicji w latach 1880 - 1900 jest bardzo wysoka. Widać to wyraźnie, jeśli obliczony przez nas współczynnik I_g i częściowo I_f (rzadziej liczony w cytowanej przez nas literaturze) porównamy z wynikami prac M. Livi Bacciego dla Hiszpanii, E. Van de Walle dla Francji, Belgii, Szwajcarii i Holandii, R. Leboutte'a dla Belgii⁵⁰.

Konstatujemy zatem, że potwierdzony zostaje w pełni, stwierdzony przez nas przy okazji analizy stopy rodności, fakt wysokiego poziomu rozrodczości populacji Galicji w końcu XIX w. na tle poziomu europejskiego. W świetle badań P. Demenyego możemy też dodać, że Galicja posiada jeden z najwyższych (najwyższą wartość I_g , ponad 0,900, obserwowano w Voralbergu) współczynników I_g oraz I_f wśród krajów Monarchii Austro-Węgierskiej⁵¹, co również jest zgodne z naszymi wcześniejszymi ustaleniami.

Z drugiej strony wiązimy jednak, że do roku 1900 w Galicji nie nastąpił spadek stopy płodności. Wręcz przeciwnie, stwierdzamy w latach 1880 - 1900 jej znaczny wzrost. Ta tendencja, pozostając w sprzeczności ze stwierdzoną przez nas dla tego okresu stabilizacją stopy urodzeń, wymaga szczególnych wyjaśnień, poddawałaby ona bowiem w wątpliwość wartość naszych dotychczasowych ustaleń dotyczących wystąpienia wczesnej fazy procesu transformacji na tym terenie w omawianym okresie. Wykluczamy możliwość popełnienia błędu w naszych obliczeniach ponieważ: (a) bierzemy tu pod uwagę konwencjonalne (demograficzne) i niekonwencjonalne (typowe dla demografii historycznej) wskaźniki i (b) dodatkowo wykluczamy możliwość interferencji przyczyn ubocznych (raptowne zmiany w liczbie urodzeń w roku przekroju czasowego), zestawiając pięcioletnie średnie urodzeń w rocznikach okołospisowych z danymi dotyczącymi struktury wieku kobiet, pochodzącymi ze spisów powszechnych (dane z lat 1888 - 1892 i 1898 - 1902).

W świetle cytowanych wyżej badań E. Van de Walle nie jest to sytuacja odosobniona w Europie nawet w regionach stojących na o wiele wyższym poziomie zaawansowania procesu transformacji demograficznej od Galicji. Mając na uwadze wyniki badań P. Demenyego (nie przedstawia on kompletnych rezultatów swoich obliczeń), wskaźnik I_g wykazuje podobne tendencje w niektórych rolniczych regionach Węgier⁵². W większości komitatów zbadanych przez Demenyego współczynnik I_g zaczyna spadać dopiero w dziesięcioleciu 1890 - 1900. W całej z kolei Monarchii spadek w latach 1880 - 1890 notujemy w Dolnej Austrii, Czechach i Salzburgu⁵³. W odniesieniu zaś do całości Austro-Węgier P. Demeny podkreśla to, co my obserwowaliśmy dotąd przy okazji analizy innych zjawisk demograficznych, mianowicie różnorodność poziomów analizowanej zmiennej w poszczególnych krajach Cislitawii i komitatach krajów Korony Św. Stefana.

Niestety nie posiadamy odpowiedniej jakości danych dla struktury wieku kobiet w przekroju z roku 1910 i nie jesteśmy w stanie zbadać obecnie poziomu płodności w Galicji w przededniu wybuchu pierwszej wojny światowej. Kwestię pozostawiamy w tej pracy nierozstrzygniętą. Niemniej jednak zważywszy na ustalenia dotyczące poziomu rodności, gdzie wykazaliśmy wyraźny spadek stopy rodności dopiero w samym końcu XIX w. i w pierwszym dziesięcioleciu XX w., możemy wysunąć hipotezę, że spadek stopy płodności w Galicji mógł się ewentualnie zaznaczyć dopiero w tym właśnie czasie.

Czy możemy zatem na podstawie zmian zaobserwowanych w stopie płodności podważyć tezę o wejściu Galicji w pierwszą fazę procesu transformacji demograficznej?

Jak się wydaje, w świetle ostatnich wyników badań spadek stopy płodności jest zjawiskiem występującym później niż spadek stopy urodzeń⁵⁴. Trudno zatem byłoby oczekiwać, aby podobne zjawisko wystąpiło w Galicji (i jak przypuszczamy na obszarze innych ziem zaborowych) już w przekroju z roku 1880. Podobnie jak trudno jest nam się pogodzić z dywagacjami P. Demenyego na temat możliwego rozprzestrzenienia się kontroli urodzeń w niektórych krajach Monarchii Austro-Węgierskiej jeszcze przed rokiem 1880⁵⁵.

Wyniki naszych badań płodności Galicji nie są zaskakujące. Trudno bowiem byłoby każdemu, komu nieobce są realia społeczne, gospodarcze i kulturowe, oczekiwać po ludności tego kraju już w drugiej połowie XIX w. szerokiego rozpowszechnienia kontroli urodzeń. Jediną możliwą strategią do zastosowania w tym regionie byłaby właśnie strategia opóźniania wieku zawierania związków małżeńskich, na której występowanie zwrócił uwagę W. Styś i co potwierdziliśmy w naszej pracy⁵⁶.

C. Zgony

Zgodnie z teorią transformacji demograficznej na podstawie historycznych doświadczeń krajów Europy Zachodniej na przestrzeni drugiej połowy XVIII i przez większą część XIX stulecia (w przybliżeniu na przestrzeni lat 1750 - 1870) obserwujemy stabilizację współczynnika zgonów brutto. Współczynnik zgonów utrzymywał się wtedy na poziomie zdecydowanie wyższym niż 20 promili⁵⁷. Jego stabilizacja wyrażała się nie tylko ograniczeniem cyklicznych wahań, ale również prowadziła do sytuacji, w której momenty tzw. przewyżki zgonów nad urodzeniami stawały o wiele rzadsze niż w starym łańdźu demograficznym.

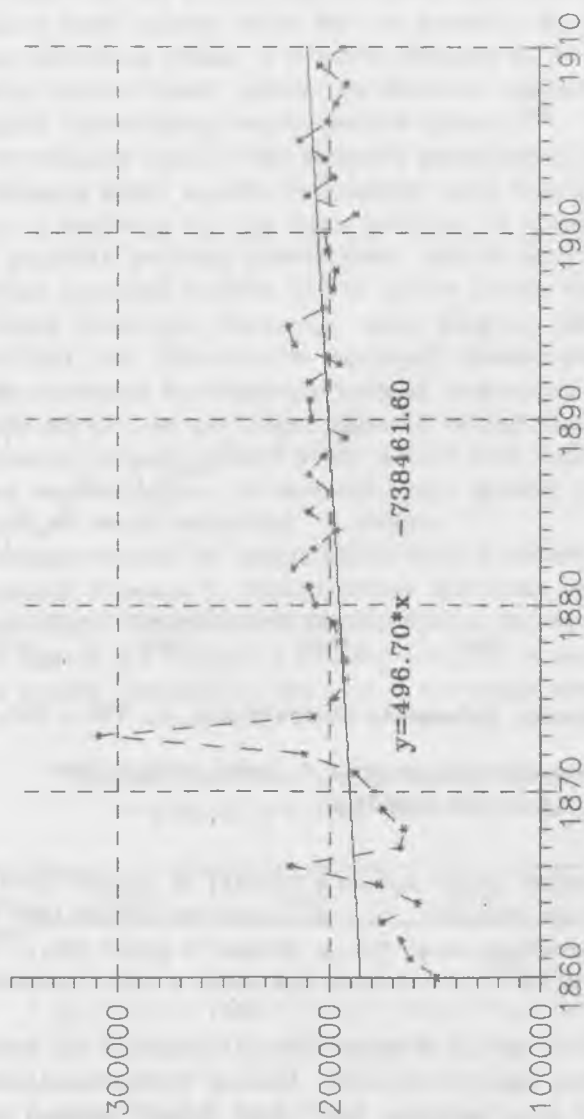
Począwszy od około 1870 r. w Europie Zachodniej rozpoczyna się proces zdecydowanego spadku współczynnika zgonów brutto. Jest to wynikiem rozpowszechnienia zasad higieny, rozwoju opieki medycznej, jak też w równym stopniu zmian w wyżywieniu, prowadzących do wzmocnienia bariery immunologicznej człowieka⁵⁸. Warto przypomnieć, że nie bez znaczenia jest dla nas fakt, iż rok 1870 bywa też traktowany jako próg przemian również w zakresie płodności. Pisaliśmy o tym szerzej we wstępie do poprzedniej części tego rozdziału.

Jeśli idzie o przebieg ewolucji spadku stopy zgonów ludności zamieszkujących dzisiejsze ziemie zachodniej i północnej Polski, to nie ma wśród badaczy zajmujących się tym zagadnieniem jednolitej opinii. Tak więc S. Borowski, analizując to zjawisko na Pomorzu, Śląsku i w Wielkopolsce, na przestrzeni lat 1807 - 1914 wyróżnia trzy okresy odpowiadające omówionej w rozdziale pierwszym niniejszej pracy jego własnej periodyzacji przebiegu transformacji demograficznej na tych terenach⁵⁹. Fazę I (1807 - 1840) charakteryzowałaby stopa zgonów typowa dla społeczeństw tzw. starego ładu demograficznego, faza II (1840 - 1870) byłaby okresem stabilizacji stopy zgonów, a faza III (1870 - 1914) cechuje się w jego przekonaniu spadkiem stopy zgonów. Z tymi twierdzeniami polemizuje T. Ładogórski twierdząc, iż w świetle analiz liczbowych S. Borowskiego trwały spadek stopy zgonów nie zaczął się tu wcześniej niż po roku 1886⁶⁰.

Analizę zgonów ludności Galicji na tle porównawczym populacji Europy Środkowej w naszych badaniach ograniczamy do omówienia najistotniejszych jej aspektów. Zajmiemy się więc przede wszystkim zbadaniem charakterystycznych cech ewolucji liczby zgonów oraz ogólnego współczynnika zgonów brutto, czyli stopy zgonów⁶¹.

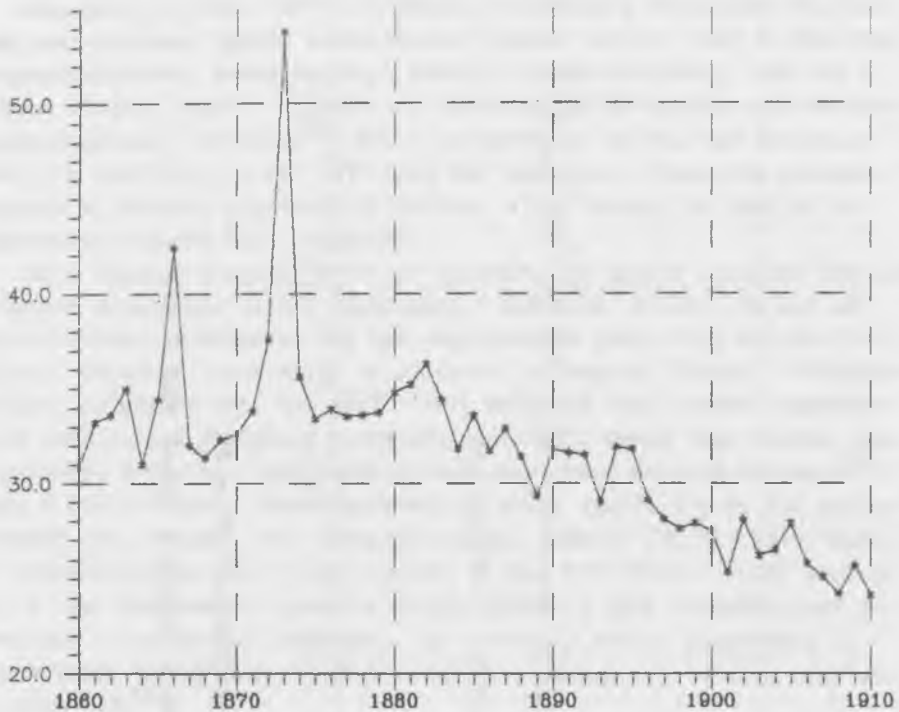
1. LICZBA I STOPA ZGONÓW W GALICJI

Na rysunku 15 przedstawiliśmy wykres obrazujący zmiany liczby zgonów w Galicji w latach 1860 - 1910. Jest on graficzną ilustracją danych zawartych w "Informatorze Statystycznym"⁶². Jak widzimy trend zmian liczby zgonów w tym okresie w Galicji najlepiej obrazuje funkcja liniowa o niskim wskaźniku wzrostu. Z równania tej funkcji wynika bowiem, że w latach 1860 - 1910 liczba zgonów w Galicji rosła rocznie przeciętnie o około 497. Jeśli zważyć na wykazany już w tej pracy intensywny wzrost liczby ludności, łatwo skonstatujemy, iż przyrost bezwzględnej liczby zgonów w skali całego rozpatrywanego tu okresu jest niewielki.

Ź r ó d Ź o: K. Zamorski, Informator statystyczny, s. 81 - 82.

Rys. 15. Liczba zgonów w Galicji w latach 1860 - 1910

Ź r ó d ł o: K. Zamorski, Informator statystyczny, s. 159 - 160.

Rys. 16. Stopa zgonów ludności Galicji w latach 1860 - 1910
(na 1000 ludności)

Analiza dynamiki przemian liczby zgonów w relacji do innych zjawisk z zakresu ruchu naturalnego wskazuje, że o ile pomiędzy rokiem 1860 a 1910 liczba małżeństw wzrosła o ponad 31%, a urodzeń o ponad 13%, o tyle liczba zgonów prawie o 30%⁶³. Potwierdza ona zatem w pełni powyższą konstatację.

Jest przy tym oczywiste, że nie w całym okresie utrzymuje się tendencja do stabilizacji liczby zgonów w Galicji. Analiza wykresu zamieszczonego na rys. 15 każe nam tutaj dostrzec dwa okresy. Okres pierwszy kończy się wraz z epidemią z początku lat osiemdziesiątych. Cechuje go dość wyraźny wzrost liczby zgonów i duża amplituda rocznych wahań, co - jak pamiętamy - jest zjawiskiem charakterystycznym dla starego ładu de-

mograficznego. Od połowy tych lat osiemdziesiątych do końca omawianego tu okresu możemy z kolei skonstatować fazę stabilizacji liczby zgonów Galicji wokół liczby około 200 000 rocznie. Maleje w sposób bardzo wyraźny amplituda wahań, a w samym początku XIX w. możemy nawet mówić o pewnym spadku liczby zgonów. To ostatnie zjawisko zdaje się potwierdzać analiza łańcuchowego współczynnika dynamiki⁶⁴.

Porównajmy obecnie tak dokonaną periodyzację zmian liczby zgonów z fluktuacją stopy zgonów. Szczegółowe dane tyżące tej kwestii prezentujemy na wykresie 16. Tym razem widzimy, iż wykres ten charakteryzuje się zupełnie podobnym przebiegiem, tyle że przy stwierdzonej uprzednio niskiej dynamice wzrostu liczby zgonów i przy dużym wzroście liczby ludności zasadniczą tendencją, jaką ukazuje, jest spadek stopy zgonów w Galicji. Jak jednak łatwo zauważyć, wyraźna tendencja spadkowa odpowiada dokładnie wyróżnionemu powyżej podziałowi chronologicznemu zmian liczby zgonów. Do roku 1883 włącznie możemy się bowiem dopatrywać nawet tendencji pewnego wzrostu stopy zgonów przy dużych amplitudach rocznych wahań współczynnika, po czym następuje wyraźny i szybki spadek stopy zgonów do końca omawianego tu okresu.

Przeprowadzona tu periodyzacja zmian zjawiska zgonów zdaje się potwierdzać obiekcje T. Ładogórskiego zgłaszane pod adresem analizy S. Borowskiego. Wszystko bowiem wskazuje na to, że rytm przemian współczynnika zgonów dla Galicji i Wielkopolski był w ciągu XIX w. podobny, a faza spadku nastąpiła i tam i tu w tym samym okresie⁶⁵.

T a b e l a 32

Wybrane cząstkowe współczynniki zgonów według wieku
w Galicji w latach 1870 - 1910 (w promilach)

Kat. wieku	1870		1880		1890		1900		1910	
	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K
0	252,2	219,3	268,2	229,0	272,4	231,8	268,9	230,8	213,2	180,5
0-4	121,8	101,8	130,1	110,5	126,6	110,0	107,4	89,2	-	-
5-9	12,7	12,3	17,3	16,7	12,9	13,1	8,3	9,0	4,9	5,7
60 i >	99,9	114,4	96,8	104,5	81,4	87,0	75,7	84,1	82,3	95,5

Legenda: Kat. wieku - kategoria wieku; M - Mężczyźni, K - Kobiety.

Źródło danych: K. Zamorski, Informator statystyczny, tab. 103 - 106, s. 173 - 174.

By w pełni uściślić ową periodyzację, spróbujmy określić ją innymi parametrami zgonów mieszkańców Galicji w tym czasie. Oto bowiem w świetle dokonanych przez nas gdzie indziej obliczeń⁶⁶ (tu por. tab. 32) spadek cząstkowego współczynnika zgonów według wieku jest w Galicji wyraźnie widoczny dopiero po roku 1890. Wykazują to zarówno dane dla młodszych kategorii wieku, w tym bardzo czuły na tego rodzaju zmiany współczynnik zgonów niemowląt, jak i zgony osób w wieku podeszłym. Przed rokiem 1890 możemy dostrzegać jedynie symptomy późniejszych głębokich zmian.

Porównanie różnych aspektów spadku współczynnika zgonów pozwala nam zatem stwierdzić, iż proces definitywnego spadku stopy zgonów w Galicji rozpoczyna się na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w., choć pierwsze symptomy tego zaczynają się pojawiać około roku 1885.

Należy się w tej chwili zapytać, czy fluktuacja stopy i liczby zgonów w Galicji jest podobna do tej, jaka istniała w całej Cislitawii.

2. LICZBA I STOPA ZGONÓW LUDNOŚCI GALICJI NA TLE CISLITAWII I INNYCH KRAJÓW EUROPY ŚRODKOWEJ

Choć lepiej ukazać zmiany poziomu liczby zgonów operujemy tu dziesięcioletnią średnią chronologiczną, licząc też w oparciu o nią współczynniki dynamiki (tab. 33). Interpretując te dane musimy zwrócić uwagę czytelnika na fakt, iż wykazane zmiany liczby zgonów następują w chwili, w której w większości krajów Cislitawii obserwujemy poważny wzrost liczby ludności. Jak widać w świetle przedstawionych wyżej danych wzrost liczby ludności - podobnie jak w Galicji - nie wywołał w omawianym okresie w Cislitawii zdecydowanego wzrostu liczby zgonów. Inna jest też - co oczywiste - dynamika zmian liczby zgonów w relacji do dynamiki zmian liczby ludności. Ta konstatacja sugeruje dwa istotne w naszym przekonaniu wnioski.

Po pierwsze wykazuje, że przyrost liczby ludności drugiej połowy XIX w. w Cislitawii został wywołany przede wszystkim poprzez wzrost liczby urodzeń tożsamy ze spadkiem śmiertelności niemowląt oraz spadek śmiertelności w młodszych grupach wiekowych. Gdyby bowiem było inaczej, to wzrost liczby ludności musiałby przynieść ze sobą równocześnie trwałą tendencję wzrostu liczby zgonów, gdyż rosłaby szybko liczba osób w wieku starszym.

Po drugie potwierdza w pełni nasze wnioski dotyczące przemian struktury wieku ludności Cislitawii w drugiej połowie XIX w., gdzie stwierdzaliśmy wystąpienie procesu odmładzania się wielu społeczności przed ich

wkroczeniem w uznany za typowy dla bardziej zaawansowanych faz transformacji demograficznej proces starzenia się.

T a b e l a 33

Srednie dziesięcioletnie liczby zgonów (liczby bezwzględne) oraz ich dynamika (współczynniki dynamiki o podstawie zmiennej w %) w Cislitawii w latach 1850 - 1910

Kraj	1850- -1859	1860- -1869	1870- -1879	1880- -1889	1890- -1899	1900- -1909
Austria	57000	65220	69270	70340	68700	66340
Dolna	-	114,4	106,2	101,5	97,7	96,6
Austria	20140	19730	21150	20730	20400	19230
Górna	-	98,0	107,2	98,0	98,4	94,3
Salzburg	4220	4340	4640	4460	4680	4650
-	-	102,8	106,9	96,1	104,9	99,4
Styria	29500	29380	32470	31700	32330	31300
-	-	99,6	110,5	97,6	102,0	96,8
Karyntia	8750	8780	9680	9340	9410	9090
-	-	100,3	110,3	96,5	100,7	96,6
Kraina	13720	11430	13810	13780	13930	12650
-	-	83,3	120,8	99,8	101,1	90,8
Tyrol i	23680	22050	22820	23160	22880	23080
Voralberg	-	93,1	103,5	101,5	98,8	100,9
Dalmacja	8690	9900	13400	11330	14130	15280
-	-	113,9	135,4	84,6	124,7	108,1
Czechy	137440	145750	152600	162100	156700	144590
-	-	106,0	104,7	106,2	96,7	92,3
Morawy	59050	62500	61870	63970	62620	58870
-	-	105,8	99,0	103,4	97,9	94,0
Śląsk	13610	13650	16000	16800	17640	17770
austriacki	-	100,3	117,2	105,0	105,0	100,7
GALICJA	178670	171260	207030	205060	205690	200590
-	-	95,9	120,9	99,0	100,3	97,5
Bukowina	11810	17210	20730	20610	20050	20340
-	-	145,8	120,5	99,4	97,3	101,4

Źródło danych: B. Bolognese-Leuchtenmüller, Bevölkerungsentwicklung und Berufsstruktur, tab. 36, s. 90 - 91.

Galicja (zresztą wraz z Bukowiną) należy do grupy krajów Cislitawii o najmniej ustabilizowanej liczbie zgonów. Widać to przede wszystkim w przekroju z lat 1870 - 1879, w którym liczba ta urasta do znaczących rozmiarów.

Zastanówmy się jeszcze nad zmianami zachodzącymi w stopie zgonów. Podobnie jak w przypadku analizy stopy urodzeń mieliśmy już okazję dokonać generalnej klasyfikacji poziomu stopy zgonów dla całej Europy. Wróćmy na chwilę do tej kwestii, aby tym lepiej ukazać specyfikę krajów Cislitawii⁶⁶. Analiza sytuacji panującej w tym względzie w Europie w drugiej połowie XIX i na początku XX w. pozwoliła nam ustalić przeciętny poziom stopy zgonów brutto pomiędzy 17 a 29 promili. Kraje, których populacje osiągały dane niższe (typ A), należą do najbardziej zaawansowanych w postępie procesu transformacji demograficznej. Kraje o stopie zgonów brutto plasującej się powyżej przeciętnej (typ C), albo dopiero wkraczają we wstępne etapy transformacji, albo nie doświadczają jej w ogóle. Populacje osiągające wartości przeciętne (typ B), wkraczają w fazę inwazyjnego spadku stopy zgonów, co oznacza, iż mają już za sobą wstępne fazy transformacji.

T a b e l a 34

Kraje	1857	1869	1880	1890	1900	1910
Dolna Austria	32,8	29,8	28,6	26,7	21,9	17,5
Górna Austria	25,3	26,8	26,0	27,6	24,8	21,6
Salzburg	25,4	26,7	26,1	27,2	25,6	20,5
Styria	27,5	26,5	26,3	25,6	23,0	20,6
Karyntia	27,0	25,3	26,2	27,9	25,3	22,5
Kraina	25,9	26,1	27,6	28,7	24,6	22,8
Istria	28,1	26,5	28,8	28,5	27,0	21,5
Tyrol i Voralberg	26,7	23,6	23,6	25,1	25,0	19,8
Czechy	27,7	28,0	27,3	28,7	24,0	19,3
Morawy	29,9	26,8	29,1	30,4	25,0	19,9
Śląsk austriacki	25,2	28,8	26,5	29,9	27,3	22,2
Galicja	27,1	32,3	34,8	31,8	27,5	24,1
Bukowina	23,2	27,3	35,9	31,2	25,7	24,8
Dalmacja	19,3	25,2	27,4	28,3	27,4	19,6

Źródło danych: B. Bolognese-Leuchtenmüller, Bevölkerungsentwicklung und Berufsstruktur; K. Zamorski, Informator statystyczny.

Rzut oka na tab. 34 przekonuje nas, że praktycznie wszystkie kraje Cislitawii, z wyjątkiem Bukowiny, znajdują się w omawianym czasie w grupie B, wedle przyjętej przez nas klasyfikacji. Z punktu widzenia poziomu współczynnika zwraca uwagę również fakt, iż - podobnie jak to było w przypadku współczynnika urodzeń - wyraźnie oddzielają się od pozostałych kraje niemieckojęzyczne.

Zwraca natomiast uwagę fakt zupełnie odmiennej natury. Oto bowiem widzimy, iż Galicja należy do grupy krajów o najintensywniejszym spadku stopy zgonów. I to w naszym przekonaniu dowodzi dobitnie, iż weszła ona w proces transformacji demograficznej w tym czasie. Z drugiej strony jednak nie można nie dostrzegać, iż mimo wszystko pozostawała stopą zgonów Galicji jedną z najwyższych, jeśli nie najwyższą wśród wszystkich krajów Cislitawii.

T a b e l a 35

Stopa zgonów brutto (w promilach) w Europie Środkowej i Wschodniej w latach 1861 - 1910 (średnia pięcioletnia)

Okres	Śląsk pruski	Wielko-Polska	Pomorze	Galicja	Rosja europejska
1861-1865	29,2	29,4	28,2	33,4	37,5
1866-1870	30,7	33,0	31,9	34,1	37,1
1871-1875	31,1	31,6	28,5	38,8	35,7
1876-1880	30,1	28,6	28,6	33,9	36,4
1881-1885	30,7	28,6	28,8	34,3	34,5
1886-1890	29,3	26,3	27,1	31,4	36,2
1891-1895	28,8	24,0	25,4	31,2	32,1
1896-1900	26,8	23,6	24,5	28,0	31,0
1900-1905	25,4	22,4	23,1	26,8	29,5
1906-1910	22,5	19,9	20,2	25,0	27,1

Ź r ó d ł o d a n y c h: S. Borowski, Emigracja i równowaga..., tab. 1; K. Zamorski, Informator statystyczny, tab. 83; W.P. Kopcak, S.N. Kopcak, Nasielenije Zakarpatija za 100 let, Lwów 1977, s. 116.

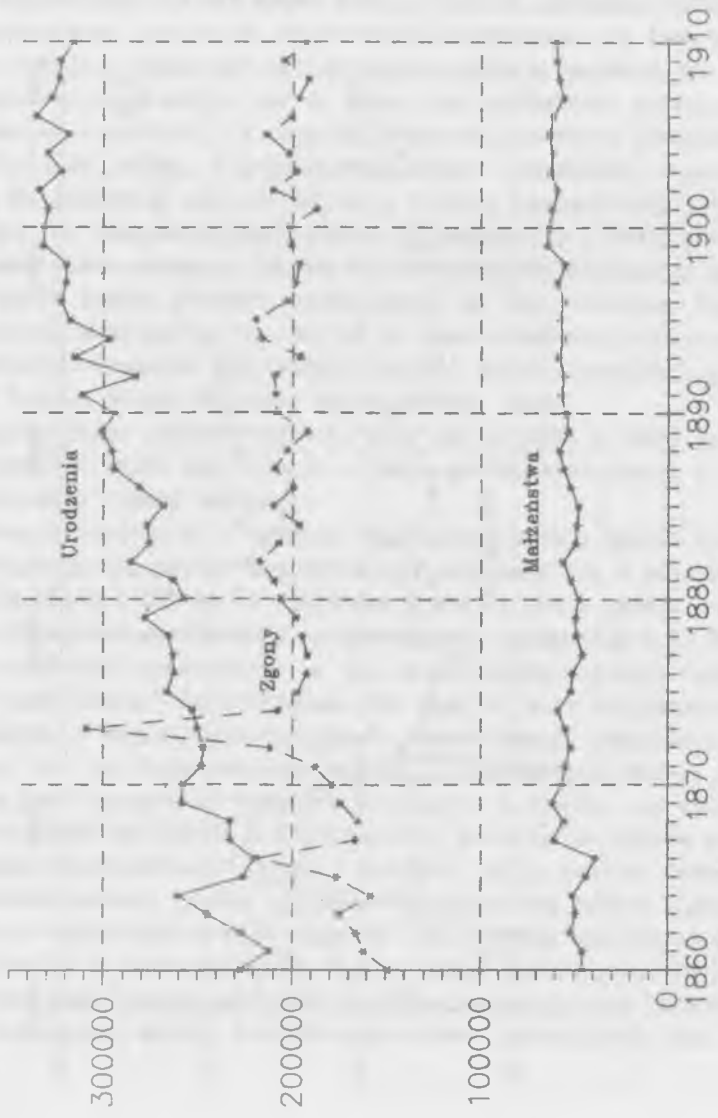
Podobnie przedstawia się sytuacja stopy zgonów brutto Galicji na tle Śląska pruskiego, Wielkopolski, Pomorza i Rosji europejskiej. Odpowiednie dane zebraliśmy w tabeli 35. Jak widzimy, wyższym od Galicji współczynnikiem zgonów w tym rejonie Europy charakteryzowała się jedynie europejska część Rosji. W świetle ustaleń A. Krzyżanowskiego i K. Kuma-

nieckiego porównywalny do Galicji poziom stopy zgonów, jak też jej fluktuację wykazuje jedynie Królestwo Polskie⁶⁷, a Wielkopolska prezentuje stopę zgonów zbliżoną z poziomem, jaki obserwowaliśmy w Czechach i na Morawach w obrębie Cislitawii. W naszym przekonaniu trudno o lepszą ilustrację zjawiska odmienności poziomów, na których przychodzi populacjom różnych obszarów Europy Środkowej wejść w proces transformacji. Jednocześnie dostrzegamy i podkreślamy podobieństwo zjawisk ruchu naturalnego zachodzące i w omawianym tu zakresie między Galicją a Królestwem Polskim.

Przejdźmy na koniec do omówienia najistotniejszych kwestii ogólnych wynikających z przeprowadzonej analizy ruchu naturalnego. Badając przemiany ludnościowe Galicji na tle Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w., mieliśmy okazję przyjrzeć się mechanizmom przemian typowym dla wstępnych faz transformacji demograficznej. Według klasyfikacji trójfazowej obserwowaliśmy bowiem w odniesieniu do ludności Galicji fazę pretranszitoryjną (jak pamiętamy, polega ona na stabilizacji przyrostu liczby ludności poprzez wysoką stopę zgonów i wysoką stopę urodzeń przy jednoczesnej wysokiej amplitudzie wahań obu współczynników) oraz początek stadium transzitoryjnego. Według dokładniejszej klasyfikacji C.P. Blackera ukazaliśmy proces przemian typowy dla fazy pretranszitoryjnej, pierwszego etapu fazy transzitoryjnej, wyrażającego się stabilizacją stopy rodności i spadku stopy zgonów oraz początek drugiego etapu fazy transzitoryjnej, w którym spada stopa rodności przy równoczesnym spadku stopy zgonów.

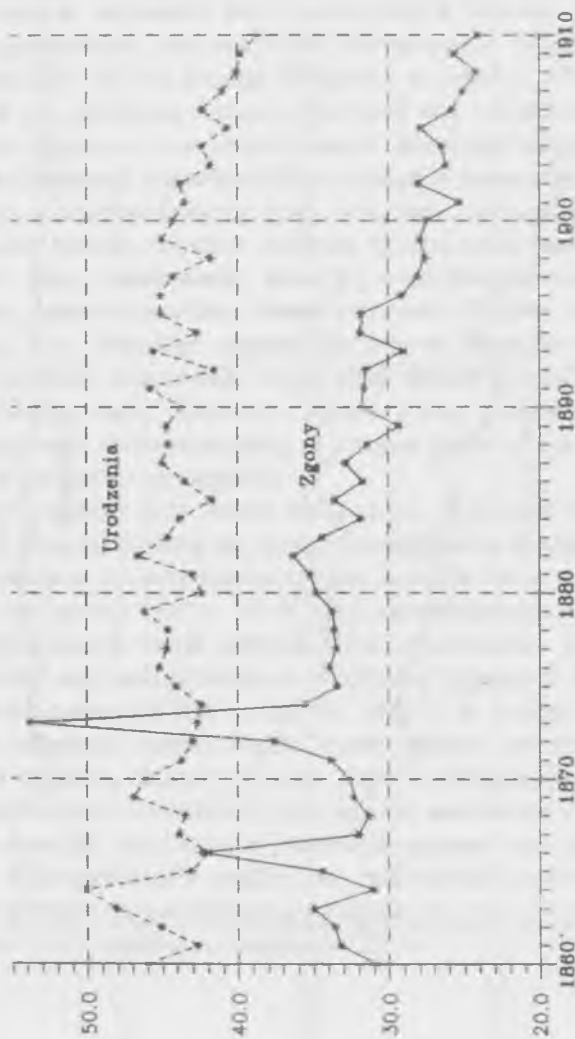
Kwestią zasadniczej natury jest zatem określenie, w którym momencie proces transformacji demograficznej ma tutaj rzeczywiście miejsce. Na rys. 17 i 18 przedstawiamy syntetyzujący wykres zmian w ruchu naturalnym ludności Galicji w latach 1860 - 1910. Dane przedstawione na tych wykresach oraz wyniki naszych badań pozwalają nam stwierdzić, iż faza pretranszitoryjna kończy się definitywnie w przypadku populacji Galicji na początku lat osiemdziesiątych XIX w. Od tej chwili do połowy lat dziewięćdziesiątych następuje stabilizacja liczby zgonów, co przy wywołanym przez ten fakt wzroście liczby urodzeń daje w efekcie spadek stopy zgonów. W tym też okresie stabilizuje się liczba małżeństw i stopa małżeństw. Mamy tu zatem do czynienia z pierwszym etapem fazy transzitoryjnej. Etap drugi, w klasyfikacji trójfazowej traktowany jako zasadniczy dla wystąpienia procesu transformacji, zaczyna się tu nie wcześniej niż w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XIX w.

Rys. 17. Ruch naturalny ludności Galicji w latach 1860 - 1910. Liczba urodzeń, małżeństw i zgonów

Źródło:
K. Zamorski, Informator statystyczny, s. 155 - 156.

Rys. 18. Stopa
zgonów i urodzeń
ludności Galicji
w latach 1860 -
1910 (na 1000 lud-
ności)

Z r 6 d z o i:
K. Zamorski, Infor-
mator statystyczny,
s. 159 - 160.

Analiza danych S. Borowskiego dla Wielkopolski oraz przypomniana przez nas w rozdziale pierwszym pracy periodyzacja S. Szulca oparta również na analizie zjawiska zmian stopy zgonów i rodności Królestwa Polskiego pozwalają nam stwierdzić, iż *grosso modo* na przełomie XIX i XX w. wszystkie te ziemie weszły zdecydowanie w proces transformacji demograficznej.

Ta zbieżność chronologiczna danych nie oznacza jednak, by proces transformacji przebiegał podobnie na wszystkich obszarach Europy Środkowej. Wykazaliśmy bowiem przez analizę poziomu przemian wielu zjawisk demograficznych, a więc nie tylko ruchu naturalnego, że istnieją tu istotne różnice. Zbieżność chronologiczna oddaje podobieństwo trendów przekształceń, nie oddaje zaś do końca ich jakościowej odmienności. Nie wolno bowiem zapominać, że inny był punkt wyjściowy do procesu transformacji Czech, Moraw, Śląska austriackiego i pruskiego, Pomorza pruskiego i Wielkopolski aniżeli Galicji. Inaczej kształtowały się procesy wstępnych faz tranzytoryjnych w Galicji Zachodniej i Wschodniej. Niestety brak porównywalnych danych dla Królestwa Polskiego nie pozwolił nam do końca zbadać przemian zachodzących na jego obszarze. Wiele symptomów jednak wskazuje na to, że był to proces bardziej zbliżony do przekształceń typowych dla Galicji aniżeli dla Wielkopolski. Teza ta wymagać będzie jednak dalszych szczegółowych badań.

Pisząc o innym punkcie wyjścia, mamy tu na myśli i różny poziom współczynników ruchu naturalnego w fazie pretranzytoryjnej, i odmienną dynamikę zmian liczby ludności.

W Europie Zachodniej w świetle trójfazowej wersji teorii transformacji demograficznej proces transformacji rozpoczął się z początkiem lat siedemdziesiątych XIX w. (z wyjątkiem Francji, gdzie spadek stopy urodzeń odnotowywano praktycznie na przestrzeni całego XIX w.). Wobec naszych konstatacji oznaczałoby to dla zasadniczych regionów Polski opóźnienie rzędu jednego ćwierćwiecza. Nie jest to jednak w naszym przekonaniu jedyny z zasadniczych problemów transformacji demograficznej ziem polskich, a - jak mamy podstawy sądzić - i innych ziem Europy Środkowej. Podobnie jak w przypadku wewnętrznych różnic w obrębie tej ostatniej, tak i tym razem znaczenia nabiera kwestia poziomu, na którym występuje faza spadku współczynnika zgonów i urodzeń, czyli poziomu zasadniczych stymulatorów wzrostu liczby ludności. Decyduje ona bowiem o gwałtowności procesu transformacji i pociąga za sobą poważne implikacje gospodarcze, społeczne i mentalnościowe. Spadek stopy zgonów przy wysokiej stopie urodzeń musi bowiem przynieść raptowny wzrost liczby ludności i spowodować zasadnicze zmiany w strukturze wieku. Dowiedliśmy tutaj wystą-

pienia fazy odmładzania się społeczeństwa, a dopiero w dalszej kolejności typowego dla transformacji procesu starzenia się. Jest to efekt znany dotąd w o wiele szerszej skali z przebiegu procesu transformacji w dzisiejszych krajach rozwijających się. W przypadku Europy Środkowej zaznaczył jedynie na krótko swą obecność.

Porównanie rezultatów przeprowadzonej analizy z wynikami badań demografii historycznej w skali europejskiej skłania nas do stwierdzenia, iż w najlepiej przez zbadanym przypadku ludności Galicji wstępna faza transformacji jest krótka i zaczyna się na zdecydowanie wyższym poziomie współczynnika urodzeń i zgonów niż w krajach Europy Zachodniej, gdzie jest on często funkcją długofalowych przemian. Przez te wzrost liczby ludności już w chwili wejścia w proces transformacji jest o wiele silniejszy niż w Europie Zachodniej, a nawet silniejszy niż w innych krajach Europy Środkowej (nota bene zbliżony do poziomu Królestwa Polskiego). Niesie to z sobą szereg konsekwencji i wyzwala szereg zjawisk demograficznych, które przejmują na siebie dodatkowe funkcje stymulatorów rozwoju populacji.

Przypisy

1. Za taki uważam pracę S. Kowalskiej-Glükman, *Ruchliwość społeczna i zawodowa mieszkańców Warszawy w latach 1845 - 1861 na podstawie akt stanu cywilnego*, Wrocław 1971.

2. W. Styś, *Współzależność rozwoju rodziny chłopskiej i jej gospodarstwa*, Wrocław 1959; tegoż, *Drogi postępu gospodarczego wsi. Studium szczegółowe na przykładzie zbiorowości próbnej wsi Husowa*, Wrocław 1974; tegoż, *The Influence of Economic Conditions on the Fertility of Peasant Women*, "Population Studies", vol. 11, No 2, p. 136 - 148; D.M. Heer, *Economic Development and the Fertility Transition* [w:] *Population and Social Change*, D.V. Glass, R. Revelle (red.), *The American Academy of Arts and Sciences*, 1972, s. 99 - 113; P. Demeny, *Early fertility decline in Austria-Hungary*, tamże, s. 153 - 172.

3. K. Zamorski, *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857 - 1910*, H. Madurowicz-Urbańska (red.), Kraków - Warszawa 1989, tab. 81, s. 155 - 156.

4. Por. rozdz. II niniejszej pracy.

5. J. Meuvret, *Demographic Crisis in France from the Sixteenth to the Eighteenth Century* [w:] *Population in History*, D.V. Glass, D.E.C. Eversley (red.), Chicago 1965, s. 507 - 522; R. Schofield, *The Relationship between Demographic Structure and Environment in Pre-industrial western Europe* [w:] *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas*, W. Conze (red.), Stuttgart 1976, s. 147 - 160.

6. Teoria J. Hajnala zakłada, że małżeństwa w Europie na przestrzeni co najmniej dwóch stuleci cechowało nie spotykane nigdzie indziej w świecie zjawisko opóźniania wieku zawierania małżeństw i tym samym ograniczania ich liczby. J. Hajnal uważa przy tym, że było to zjawiskiem powszechnym praktycznie w całej Europie na zachód od linii Petersburg - Triest. Por. J. Hajnal, *European Marriage Patterns in Perspective* [w:] *Population in History*, s. 101.

7. Dotyczy to zarówno danych prezentowanych w bieżącej statystyce

ludnościowej - por. "Statistisches Jahrbuch der oesterreichischen Monarchie", Jg. 1 - 20, Wien 1861/1862 - 1882 (tabela zatytułowana: "Trauungen nach dem Religionsbekanntnisse"); "Oesterreichisches Statistisches Handbuch, Jg. 1 - 32, Wien 1883 - 1918, (część druga tabeli 2: "Trauungen in Jahre /.../ nach dem Religion") - jak i w publikacji wyników spisów powszechnych. W tym ostatnim przypadku brak stosownych informacji w publikacji spisów z 1857 i 1869 roku, por. "Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand nach der Zahlung vom 31. October 1857", Wien 1859; "Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Ländern, dann der Militärgrenze. Nach der Zahlung vom 31. October 1869", 2 Bd., Wien 1871. Zob. też Bewegung der Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Ländern in den Jahren 1881 und 1882 [w:] "Oesterreichische Statistik", Bd. 5, H. 1, Wien 1884, s. 25 - 26.

Małżeństwa mieszane w Galicji wedle tych źródeł w zasadzie nie przekraczają wartości 1% ogólnej ich liczby. Tak nieprawdopodobne dane wynikają z przyjętej w nich zasady traktowania małżeństw między rzymskokatolikami a grekokatolikami jako małżeństw jednorodnych, katolickich. Wprowadzona w spisach od 1890 r. zasada podziału małżeństw według grup językowych (język codzienny) nie uwzględnia z kolei ich kategoryzacji według wieku.

8. Podręcznik Statystyki Galicji, t. IX, cz. 1, tab. 11, s. 36.

9. K. Zamorski, Informator statystyczny, tab. 13, s. 71.

10. Jest to fakt znamienny dla stosunków politycznych w Galicji Wschodniej u schyłku XIX stulecia. Wskazuje bowiem, jak silna była bariera wyznaniowa w integracji narodowościowej Polaków i Ukraińców.

11. Podstawą źródłową tych rozważań są nasze obliczenia oparte o dane Podręcznika Statystyki Galicji, por. tamże, t. IX, cz. 1, tab. 11, s. 36.

12. O emigracji Żydów z Galicji por. A.G. Rabinbach, The Migration of Galician Jews to Vienna 1857 - 1880, "Austrian History Yearbook", 1975; B.M. Scott, Jews as Migrants: An Alternative Hypothesis, "Austrian History Yearbook", 1975; H. Chmelar, Höhepunkte der oesterreichischen Auswanderung. Die Auswanderung aus den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern in den Jahren 1905 - 1914, "Studien zur Geschichte der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie", Bd. 14, Wien 1974, s. 96 i n. W świetle tych badań nie sposób uzasadnić tak wielkiego spadku stopy małżeństw Żydów w Galicji w latach dziewięćdziesiątych XIX stulecia.

13. Źródło informacji, por. K. Zamorski, Informator statystyczny, tab. 95 - 98, s. 169 - 170.

14. W obliczeniach przyjęliśmy następujące kategorie wiekowe: kobiety - 15 - 19 (przyjęta również dla mediany), 20 - 24, 25 - 29, 30 - 39, 40 - 49, 50 - 60; mężczyźni - 15 - 24 (przyjęta również dla mediany), 25 - 29, 30 - 39, 40 - 49, 50 - 59, 60 - 70.

15. K. Zamorski, Informator statystyczny, tab. 96, 98, s. 169 - 170.

16. W świetle licznych najnowszych badań europejskich M. Drake'a, J. Kondela, R. Leboutte'a, N.L. Trantera, E. Van der Walle należy stwierdzić, iż odpowiada on poziomowi tego zjawiska stwierdzonemu dla innych rejonów Europy oraz - podobnie jak w przypadku badań belgijskich i angielskich - wykazuje tendencję rosnącą w samym końcu XIX w. Por. M. Drake, *Fertility Control in Pre-industrial Norway* [w:] *Population and Social Change*, tab. 8 - 10; J. Knodel, *The Decline of Fertility in Germany, 1871 - 1939*, Princeton 1974, s. 150 i n.; R. Leboutte, *Reconversion de la main-d'oeuvre*, s. 294 - 296, 298; N.L. Tranter, *Population since the Industrial Revolution. The Case of England and Wales*, Londyn 1973, s. 130; E. Van de Walle, *Marriage and Fertility* [w:] *Population and Social Change*, tab. 1 i 2, s. 148 - 149. Por. też P. Festy, *La Fécondité des pays occidentaux de 1870 à 1970*, "Travaux et Document de l' I.N.E.D.", Cahier No 85, Paryż 1979, s. 29.

17. E. Van de Walle, *Marriage and Fertility*, s. 140.

18. K. Zamorski, Informator statystyczny, tab. 96, 98, s. 169 - 170.

19. J. Matras zbudował schemat strategii rozwoju populacji, jakie w jego przekonaniu były typowe dla społeczeństw historycznych i występują we współczesnym świecie. Schemat ten można streścić w następującym zestawieniu:

	Plodność niekontrolowana	Plodność kontrolowana
wczesne małżeństwo	strategia A	strategia B
późne małżeństwo	strategia C	strategia D

Por. J. Matras, *The Social Strategy of Family Formation: some Variation in Time and Space*, "Demography", vol. 2, 1965, s. 349 - 362.

20. K. Zamorski, Informator Statystyczny, tab. 50 - 77, s. 117 - 144.

21. P. Demeny, *Early Fertility Decline*, s. 164.

22. Tamże, s. 167.

23. Por. przypis 16.

24. K. Zamorski, Informator Statystyczny, tab. 81, s. 155.

25. Współczynniki dynamiki liczby małżeństw, urodzeń i zgonów w Galicji w latach 1860 - 1910, ibidem, tab. 82, s. 157.

26. Por. J. Meuvret, *Demographic Crisis in France from the Sixteenth to the Eighteenth Century*, s. 507 - 522; R. Schofield, *The Relationship*

between Demographic Structure and Environment in Pre-industrial western Europe, s. 147 - 160.

27. J. Buzek dla lat 1891 - 1900 podaje następujące wartości współczynnika urodzeń: dla Galicji Wschodniej 45,3 promila, dla Zachodniej 41,5 promila - zob. tegoż, Rozsiedlenie ludności Galicji, s. 201.

28. Przypuszczenie to, jakkolwiek wzmocnione naszymi rozważaniami w kolejnym rozdziale, może stanowić temat odrębnej rozprawy. Pełne uzasadnienie takiej hipotezy wymaga bowiem nadal jeszcze intensywnych studiów szczegółowych.

29. Do takiego stwierdzenia upoważniają nas wnioski wyciągnięte z prac: T. Gąsowski, Ludność miejska w Galicji w dobie autonomicznej, Kraków 1978, praca doktorska pisana w Instytucie Historii UJ /maszynopis/; H. Madurowicz-Urbańska, Struktura wielkości miast i osiedli typu miejskiego w Wielkim Księstwie Poznańskim, Królestwie Polskim i Galicji w drugiej połowie XIX w. (do 1910) [w:] Badania nad historią gospodarczą i społeczną w Polsce. Problemy i metody, Warszawa 1978, s. 171 - 181.

30. "Rocznik Statystyki Galicji", t. VIII, Lwów 1908, tab. 12, s. 52 - 53, t. IX, Lwów 1913, tab. 12, s. 37 - 38.

31. Są to dane ogólne dla całej Cislitawii w dwóch przekrojach czasowych 1901 i 1910 r., zamieszczone w analitycznym wstępie do tomu. W świetle tych danych stopa urodzeń netto całej Cislitawii według wyznania przedstawiała się następująco:

katolicy rzymscy	-	35,5	promili	w	1900	i	31,1	w	1910
greko-katolicy	-	46,3	"	"	"	i	43,6	"	"
izraelici	-	33,0	"	"	"	i	26,8	"	"
prawosławni	-	40,0	"	"	"	i	41,5	"	"
ewangelicy	-	35,0	"	"	"	i	29,0	"	"
inne wyznania									
i bezwyznaniowcy	-	31,4	"	"	"	i	39,8	"	"

Por. "oesterreichische Statistik", Bd. XCII, Wien 1912, s. X.

32. Szacunku dokonujemy, odnosząc liczbę urodzeń żywych w grupach ludności poszczególnych wyznań do liczby ludności danego wyznania w latach spisowych 1890 (dane z lat 1895 - 1898) i 1900 (dane z lat 1901 - 1907). Czynimy tak, ponieważ nie dysponujemy szczegółowymi danymi co do liczby ludności poszczególnych wyznań we wszystkich przekrojach czasowych.

33. Por. rozdz. III pracy.

34. Por. analizę małżeństw w niniejszym rozdziale.

35. Por. rozdz. III pracy.

36. L. Dobroszycki, *The Fertility of Modern Polish Jewry* [w:] *Modern Jewish Fertility*, P. Ritterband (red.), "Studies in Judaism in Modern Times", Leiden 1981, vol. 1, s. 68.

37. Do krajów słowiańskich Cislitawii zaliczono: Czechy, Morawy, Śląsk austriacki, Galicję i Bukowinę.

38. "Oesterreichisches Statistisches Handbuch" 1916 - 1917, Wien 1918, s. 354.

39. H. Helczmanovszki, *Die Bevölkerung Oesterreich-Ungarn*, s. 393.

40. K. Zamorski, *Transition démographique en Europe centrale au XIXe siècle. Les ressemblances et les différences internes* /praca w druku w materiałach międzynarodowej konferencji "Europe Centrale. Réalité, Mythe, Enjeu. XVIIIe - XXe siècles", zorganizowanej w Warszawie we wrześniu 1990 r. przez Centrum Kultury Francuskiej Uniwersytetu Warszawskiego/.

41. Krytykę tych danych por. I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 66 i n.

42. Por. rozdz. II tej pracy.

43. Takie sugestie odnośnie do kwestii ludnościowych spotykamy w dobrej skądinąd pracy W. Rusińskiego, *Rozwój gospodarczy ziem polskich*, Warszawa 1973, s. 281 - 284.

44. S. Borowski, *Rozwój demograficzny*, tab. 6, s. 140; tegoż, *Emigracja i równowaga społeczna*, tab. 1; K. Zamorski, *Informator statystyczny*, tab. 83, s. 159 - 160.

45. Wobec ogromnego bogactwa literatury dotyczącej problemów płodności w dziewiętnastowiecznej Europie odwoływać się tu będziemy wyłącznie do opracowań syntetycznych zagadnienia lub do prac szczegółowych analizujących to zjawisko pod kątem procesu transformacji demograficznej.

46. Przyjmujemy tu konsekwentnie stosowaną powszechnie w badaniach płodności angielską symbolikę. W polskiej demografii (w tym i demografii historycznej) panuje w tym względzie absolutna dowolność. Por. np. symbolikę stosowaną w najnowszym podręczniku pod redakcją M. Cieślak, podręczniku J. Holzera, skrypcie J. Michalewicza. Por. M. Cieślak /red./, *Demografia. Metody analizy i prognozowania*, s. 115; J. Holzer, *Demografia*, Warszawa 1979; J. Michalewicz, *Elementy demografii historycznej*, Warszawa 1979, s. 205.

47. Dyskusja merytoryczna nad sensem ich zastosowania por. A.J. Coale, *Factors Associated with the Development of Fertility: An Historic Summary* [w:] *Proceedings of the World Population Conference, 1965, United Nations, New York 1967*, vol. 2, s. 205 - 209. Z zakresu podręcznikowych opracowań demografii historycznej por. J.D. Willigan, K.A. Lynch, *Sources and Methods of Historical Demography*, Academic Press, 1982, s. 419.

48. Współczynniki płodności Hutterytów według wieku, co stanowi podstawę naszych szacunków Ig i If, podają: L. Henry, *Some Data on Natural Fertility*, "Eugenics Quarterly", vol. 8: 1961, s. 81 - 91; H. Leridon, *Human Fertility. The Basic Components*, Chicago 1977.

49. A.J. Coale, *Factors Associated...*, s. 205 - 209.

50. Wskaźnik Ig w Galicji jest wyższy od wartości, jakie przyjmował w niektórych departamentach Francji (w roku 1866, departament Côtés-du-Nord: 0,802). Jest zdecydowanie wyższy niż w Hiszpanii w latach 1887 - 1910 (1887 - 0,616, 1900 - 0,622, 1910 - 0,582), w przemysłowych regionach Belgii w latach 1880 - 1890 (np. prowincja Liège 1880 - 0,704, 1890 - 0,598). Jest z kolei niższy niż w tych regionach Europy Zachodniej, które w samym końcu XIX w. nie doświadczyły jeszcze spadku płodności małżeńskiej (w Szwajcarii, kanton Fryburg 1870 - 0,816, 1900 - 0,861; w Belgii, prowincja Limburg 1870 - 0,886, 1900 - 0,881; w Holandii, Północna Brabancja 1870 - 0,897, 1900 - 0,954). Por. M. Livi Bacci, *Fertility and Population Growth in Spain in the eighteenth and nineteenth centuries* [w:] D.V. Glass, R. Revelle /red./, *Population and Social Change*, American Academy of Arts and Sciences, 1972, s. 173 - 184; E. Van de Walle, *Marriage and marital Fertility* [w:] tamże, s. 137 - 151; R. Leboutte, *Reconversion de la main-d'oeuvre et transition démographique. Les Bassins industriels en Aval de Liège XVIIe - XXe siècles*, Paris 1988, s. 340 i n.

51. P. Demeny, *Early Fertility decline in Austria-Hungary: a Lesson in Demographic Transition* [w:] *Population and Social Change*, Figure 1 oraz s. 159.

52. P. Demeny, *Early Fertility Decline...*, Figure 1.

53. Tamże.

54. E. Van de Walle, *Marriage and Marital Fertility*, s. 143; P. Festy, *La fécondité*, s. 7.

55. P. Demeny, *Early Fertility Decline...*, s. 163.

56. Por. analizę wieku małżeństw w Galicji.

57. R. Leboutte, *Reconversion de la main-d'oeuvre et la transition démographique*, Paris 1988, s. 403; J.C. Chesnais, *La transition démographique. Étapes, formes, implications économiques. Études de séries temporelles (1720 - 1984) relatives a 67 pays*, Paris 1986, s. 60 - 61, 79 - 80, 143 - 146; M.W. Flinn, *The Stabilisation of Mortality in Pre-industrial Western Europe*, "Journal of European Economic History", t. 3, 1974, s. 285 - 318; N.L. Tranter, *Population since the Industrial Revolution. The case of England and Wales*, London 1973, s. 65 - 66, 89 - 90.

58. R. Leboutte, *Reconversion de la main-d'oeuvre...*, s. 403.

59. S. Borowski, Rozwój demograficzny i problem maltuzjański na ziemiach polskich pod panowaniem niemieckim w latach 1807 - 1914, "Przeszłość Demograficzna Polski", t. 3, Warszawa 1969, s. 126, 127, 130, 133.

60. T. Ładogórski, Periodyzacja rozwoju demograficznego ludności polskich ziem zachodnich i północnych w latach 1816 - 1914, "Przeszłość Demograficzna Polski", t. 5, Warszawa 1972, s. 114.

61. Problematyka zgonów z racji swego zakresu, ale też i z racji bogatego materiału statystycznego dla Galicji i całej Cislitawii zostanie tu omówiona jedynie w najogólniejszych zarysach, pod kątem procesu transformacji demograficznej. Sama w sobie stanowi bowiem przedmiot godny obszernej i oddzielnej rozprawy. Dlatego też świadomie ograniczamy zakres naszej analizy wyłącznie do tych najogólniejszych aspektów.

62. K. Zamorski, Informator statystyczny, tab. 81, s. 155 - 156.

63. Tamże, tab. 82, s. 157 - 158.

64. Tamże, tab. 82, s. 157 - 158.

65. T. Ładogórski, Periodyzacja rozwoju demograficznego ludności polskich ziem zachodnich i północnych, s. 114.

66. K. Zamorski, Transition démographique en Europe centrale.

67. A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, Statystyka Polski, Kraków 1915, s. 76, 78, 80.

Rozdział V

RUCH WĘDRÓWKOWY

1. POTENCJALNE KIERUNKI ZMIAN RUCHU WĘDRÓWKOWEGO LUDNOŚCI W ŚWIELE TEORII TRANSFORMACJI DEMOGRAFICZNEJ

Według istniejących szacunków pomiędzy rokiem 1815 a 1914 około 60 milionów Europejczyków opuściło stary kontynent¹. Aby lepiej uzmysłowić sobie, o jakiego rzędu wielkość tu chodzi, stwierdźmy, że około roku 1910 w samej Europie Środkowej mieszkało mniej więcej 74 mln ludności². Nie jesteśmy w stanie dzisiaj podać szacunków o zakresie procesów migracyjnych zachodzących w obrębie poszczególnych państw europejskich w tym czasie. Nie wolno jednak zapominać, że wiek XIX jest również wiekiem przyspieszonej urbanizacji, która wyraża się masowymi przesunięciami ludności ze wsi do miasta. Biorąc pod uwagę oba te procesy, mamy zatem do czynienia ze zjawiskiem istotnym w skali rozwoju populacji nie tylko kontynentu.

Jak już wiemy, exodus ten miał miejsce w czasie, w którym populacje prawie wszystkich krajów kontynentu europejskiego objął, w mniejszym lub większym zakresie, proces transformacji demograficznej. Rodzi się więc uzasadnione pytanie, czy istnieje i - jeśli tak - to jaki jest związek między procesem transformacji demograficznej a tak wielkim natężeniem ruchu migracyjnego? W wypadku naszych rozważań, zgodnie z przyjętymi założeniami analizy, szukać będziemy odpowiedzi na pytanie, w jakim zakresie ów element autoregulacji działał we wstępnych fazach procesu transformacji na przykładzie przemieszczeń wewnętrznych i zewnętrznych ludności Galicji i innych krajów Europy Środkowej.

Według Chesnaisa migracje stanowią "część mechanizmów regulacji demograficznej"³. Należy zatem w tym świetle postawić również kwestię, na ile tradycyjne wyjaśnianie przyczyn procesów migracyjnych, głównie poprzez brak atrakcyjności ekonomicznej terenów będących obszarami masowej

emigracji i - odwrotnie - atrakcyjności ekonomicznej terenów będących obszarami imigracji⁴, jest w pełni uzasadnione? Proces migracyjny w wielkiej skali, a o takiej tu przecież jest mowa, może się bowiem pojawić - jak sugeruje Chesnais - jako niezbędny element autoregulacyjny liczby ludności w sytuacji, w której transformacja demograficzna doprowadziła już do destrukcji tradycyjnych stymulatorów rozwoju populacji. Przy czym należałoby go traktować łącznie, jako zjawisko migracji wewnętrznych i zewnętrznych, czego Chesnais nie czyni.

Mając na uwadze powyższe uwagi przejdźmy do: (a) ukazania roli przemieszczeń wewnętrznych ludności w obrębie badanego terytorium, to jest Galicji, (b) określenia roli migracji galicyjskich na tle innych krajach Cislitawii, (c) określenia bilansu migracyjnego badanego terytorium i jego funkcji w rozwoju poszczególnych populacji tego regionu. Nie możemy rzecz jasna pretendować obecnie do pełnego wyczerpania problemu. Zagadnienie migracji galicyjskich i środkowoeuropejskich w ogóle czeka jeszcze nadal na pełne opracowanie, mimo istotnych osiągnięć na tym polu, widocznych na przestrzeni ostatnich kilku lat w literaturze polskiej i obcej⁵. W naszym wypadku bowiem, zgodnie z przyjętymi założeniami analizy, traktujemy problem migracji jako część przemian demograficznych populacji w końcu XIX w. na tle innych krajów Europy Środkowej.

2. MIGRACJE WEWNĘTRZNE LUDNOŚCI GALICJI W LATACH 1880 - 1910

Zjawisko to nie było praktycznie we współczesnych nam analizach historycznych badane. Brak tych badań stanowi w naszym przekonaniu nie tylko o istotnym uproszczeniu dotychczasowego traktowania problemu ruchów migracyjnych Galicji, ale też w konsekwencji prowadzi do pewnych niekkształceń interpretacyjnych całości rozwoju cywilizacyjnego ludności Galicji w omawianym okresie. Niedostrzeżenie bowiem przemieszczeń wewnątrzgalicyjskich prowadzi w konsekwencji do nadto uproszczonego obrazu zarówno przyczyn masowej emigracji ludności Galicji, jak i samego zjawiska migracji.

Że zaś migracje wewnętrzne w Galicji były czymś istotnym dowodzi fakt, iż stały się one przedmiotem badań prowadzonych równoległe do ich występowania. Mamy tu na myśli pracę Franciszka Morawskiego, który w oparciu o rękopiśmienne materiały wiedeńskiej Centralnej Komisji Statystycznej omawiał problem przepływu ludności z Galicji Zachodniej do Wschodniej⁶.

Na pierwszy rzut oka badania F. Morawskiego nie przyniosły rewelacyjnych rezultatów. Stwierdził bowiem, że według spisu powszechnego z roku

1890 wśród ludności obecnej w Galicji Wschodniej było zaledwie 1,4% ludności urodzonej w Galicji Zachodniej⁷. Powstaje jednak pytanie, czy i na ile przemieszczenia ze wschodu na zachód Galicji w pełni charakteryzują proces migracji wewnętrznych w Galicji⁸.

W naszych badaniach pojawia się jednak kwestia fundamentalna dotycząca podstawy źródłowej i metody jej analizy. Oto bowiem o istnieniu i natężeniu wewnętrznych ruchów migracyjnych wnioskować możemy jedynie pośrednio poprzez zestawienie i porównanie różnic między odnotowywaną w spisach powszechnych ludnością obecną na danym terytorium i do niego prawnie przynależną oraz ludnością obecną na danym terytorium a przynależną do innego⁹. Dokonujemy tu zatem klasycznej w demografii analizy różnic między ludnością *de facto* i *de iure*, dążąc do wykazania wynikających z nich procesów migracyjnych. Ujęcie takie nie jest ujęciem w pełni dynamicznym. Ukazuje nam bowiem w dużej mierze strukturę zastaną z okresu poprzedzającego spis, obejmując ludność, która przemieściła się wcześniej. W tym sensie nie oddaje w pełni dynamiki przekształceń ludnościowych wstępnej fazy procesu transformacji. Z drugiej jednak strony porównanie wyników kolejnych spisów między sobą daje tutaj pewną szansę dostrzeżenia zmian zjawiska. Zaletą tego rodzaju danych pozostaje zawsze klarowny obraz liczby faktycznych migrantów występujących w danym przekroju czasowym.

Pierwsze spisy ludności z lat 1857 i 1869 nie stwarzają jednak możliwości dokładnej analizy w tym względzie¹⁰. Staje się to możliwe dopiero w odniesieniu do spisów z roku 1880 i następujących po nim.

Te ostatnie pozwalają wyróżnić w zakresie analizy migracji wewnętrznych trzy zasadnicze kategorie ludności, porównywalne wzajemnie w przekrojach odpowiadających kolejnym latom spisowym: 1880, 1890, 1900 i 1910¹¹. Pierwsza kategoria (I) to ludność stale mieszkająca w danym miejscu, a więc nie migrująca wcale. Druga kategoria (II) obejmuje ludność przemieszczającą się w obrębie jednego powiatu politycznego i dotyczy grupy, którą zanotowano jako zameldowaną w gminie innej niż spisywana aktualnie, ale leżącej w tym samym powiecie. Trzecia kategoria ludności (III) odnosi się do populacji spisanej co prawda w miejscu przeprowadzenia spisu, ale zameldowanej w innym powiecie politycznym Galicji. Jak łatwo zauważyć, dwie ostatnie kategorie określają łącznie grupę migrantów, różniącą się między sobą zasięgiem dokonanego przemieszczenia.

Dane będące wynikiem przeprowadzonej przez nas szczegółowej analizy zjawiska w odniesieniu do poszczególnych powiatów politycznych, z wprowadzeniem podziału na Galicję Wschodnią i Zachodnią prezentujemy w tab-

licach 36 - 39¹². Zanim jednak przejdziemy do ich omawiania, zajmijmy się ustaleniem rozmiarów migracji wewnątrzgalicyjskich w latach 1880 - 1910. W świetle danych tab. 36 (kategorie II i III łącznie) w migracjach tych w skali ogólnogalicyjskiej uczestniczyło: według danych z roku 1880 około 584 tys. ludności, z roku 1890 - nieco ponad 1 mln, z roku 1900 - około 1 mln 470 tys., oraz z roku 1910 - około 1 mln 420 tys. Stanowiło to odpowiednio: 9,8 (1880), 15,2 (1890), 20,1 (1900) i 17,7% (1910) całkowitej liczby ludności Galicji odnotowanej przez wzmiankowane tu spisy¹³.

T a b e l a 36

Rozmiary ruchu migracyjnego mieszkańców Galicji w latach 1880 - 1910 w obrębie kraju (w liczbach bezwzględnych)

Rok	Galicja Wschodnia			Galicja Zachodnia		
	I kat.	II kat.	III kat.	I kat.	II kat.	III kat.
1880	3 471 000	135 800	218 900	1 757 600	121 000	108 200
1890	3 684 000	225 900	361 000	1 852 000	220 500	194 400
1900	3 826 000	423 000	507 200	1 922 000	305 200	237 300
1910	4 414 600	289 400	584 800	2 092 000	243 000	304 000

Legenda: wyjaśnienie kategorii zob. s. 125 - 126.

Źródło danych: Spisy powszechne z lat 1880 - 1910, zob. wykaz źródeł, obliczenia własne.

T a b e l a 37

Rozmiary ruchu migracyjnego mieszkańców Galicji w latach 1880 - 1910 w obrębie kraju (w %)

Rok	Galicja Wschodnia			Galicja Zachodnia		
	I kat.	II kat.	III kat.	I kat.	II kat.	III kat.
1880	90,7	3,6	5,7	88,5	6,1	5,4
1890	86,3	5,3	8,4	81,7	9,7	8,6
1900	80,4	8,9	10,7	78,0	12,4	9,6
1910	83,5	5,5	11,0	79,3	9,2	11,5

Legenda: wyjaśnienie kategorii zob. s. 125 - 126.

Źródło danych: jak w tab. 36.

Jeśli uwzględnimy kolejno podział na Galicję Wschodnią i Zachodnią, to zorientujemy się, że w relacji do całkowitej liczby mieszkańców tych obszarów w migracjach uczestniczyło w roku 1880 11,8% ludności Galicji Wschodniej i 10,8% ludności Galicji Zachodniej, w roku 1890 odpowiednio 13,6 i 18,0%, w roku 1900 - 19,3 i 21,7%, a w roku 1910 stosownie 16,4 oraz 20,3%.

T a b e l a 38

Powiaty polityczne Galicji w latach 1880 - 1910
o ponadprzeciętnej ruchliwości przestrzennej mieszkańców
w obrębie jednego powiatu politycznego
(kategoria II - współczynniki w %)

Lp.	Nazwa powiatu	1880	1890	1900	1910
G a l i c j a W s c h o d n i a					
{Wartość przec.		(3,6)	(5,3)	(8,9)	(5,5)}
1	2	3	4	5	6
1	Bóbrka	-	8,2	12,2	-
2	Borszczów	3,7	5,8	9,1	-
3	Brody	4,5	5,7	10,8	6,2
4	Brzeżany	-	6,9	-	-
5	Buczacz	5,7	5,4	9,3	6,1
6	Cieszanów	-	6,4	11,4	5,8
7	Czortków	3,7	7,5	-	7,4
8	Dolina	3,7	-	9,5	6,3
9	Drohobycz	4,3	6,8	-	7,2
10	Husiatyn	-	5,8	10,0	8,8
11	Jarosław	8,7	8,2	10,5	7,9
12	Jaworów	5,0	-	-	-
13	Kamionka	3,8	-	12,5	7,9
14	Kosów	4,1	-	-	-
15	Lwów powiat	5,4	6,5	10,6	6,5
16	Lesko	3,9	7,1	12,6	-
17	Mościska	-	6,1	-	5,8
18	Podhajce	-	5,5	9,5	7,1
19	Przemysł	4,1	7,4	10,2	-
20	Przemysłany	-	-	9,7	-
21	Rawa Ruska	-	6,5	-	6,2
22	Rohatyn	-	5,6	9,1	-
23	Sambor	-	6,7	-	-
24	Sanok	5,1	5,8	10,1	-
25	Skałat	5,1	8,1	10,8	7,1
26	Sokal	5,7	8,6	15,5	11,5
27	Stanisławów	-	-	9,3	6,9
28	Stryj	7,4	6,2	9,6	-
29	Tarnopol	-	-	9,5	7,2
30	Trembowla	-	-	9,2	5,8
31	Zbaraż	5,2	8,1	11,7	8,5
32	Zborów	-	-	-	6,1
33	Złoczów	-	5,5	10,1	-
34	Żółkiew	-	-	9,7	5,7
35	Żydaczów	3,8	-	9,0	7,0

1	2	3	4	5	6
G a l i c j a Z a c h o d n i a					
{Wartość przec.		(6,1)	(9,7)	(12,4)	(9,2)}
1	Biała	14,4	17,9	16,2	18,4
2	Bochnia	6,4	-	14,7	-
3	Brzesko	-	-	-	9,4
4	Chrzanów	-	13,3	14,9	14,9
5	Dąbrowa	6,3	16,2	16,7	11,2
6	Grybów	-	11,8	13,2	-
7	Kraków powiat	12,5	12,9	15,6	15,0
8	Krosno	7,0	-	-	-
9	Limanowa	-	-	15,3	-
10	Łańcut	24,4	-	-	-
11	Mielec	9,8	13,3	15,6	11,5
12	Nowy Sącz	8,7	13,9	19,3	13,8
13	Oświęcim	-	-	-	11,2
14	Pilzno	-	-	-	10,7
15	Ropczyce	-	-	13,3	11,1
16	Rzeszów	6,7	12,1	-	9,6
17	Tarnobrzeg	-	-	-	9,6
18	Tarnów	6,3	11,3	12,9	10,3
19	Wadowice	9,2	14,6	14,4	11,7
20	Wieliczka	6,4	11,2	14,0	11,2
21	Żywiec	-	-	12,7	-

Ź r ó d ł o d a n y c h: j a k t a b. 36.

Badając zatem zjawisko wewnętrznych ruchów migracyjnych w Galicji wydobywamy problem bardzo ważny i istotny. W relacji do przytoczonych ustaleń F. Morawskiego wyniki naszej analizy zdają się nieprawdopodobne, ale tylko pozornie. W przeciwieństwie do F. Morawskiego nie interesujemy się tutaj wyłącznie przemieszczeniami ludności z Galicji Zachodniej do Wschodniej. Oceniając wiarygodność naszych stwierdzeń należy pamiętać, iż obejmują one również przemieszczenia zachodzące nawet w obrębie tego samego powiatu. W naszym przekonaniu jednak rzeczywiste rozmiary migracji wewnętrznych, szczególnie na tym najniższym poziomie, były większe, aniżeli wykazują to wyniki austriackich spisów ludności. Trudno bowiem przejawiać pełne zaufanie do urzędowej rejestracji danych dotyczących przemieszczeń populacji. Trudności identyfikacji prawnego miejsca zamieszkania są tutaj oczywiste. Zdajemy sobie bowiem sprawę choćby z dzisiejszych doświadczeń spisowych: jak trudno jest oddać rzeczywistą relację zachodzącą między ludnością *de facto* i *de iure*.

T a b e l a 39

Powiaty polityczne Galicji w latach 1880 - 1910
o ponadprzeciętnej ruchliwości przestrzennej
mieszkańców w obrębie kraju
(kategoria III - współczynniki w %)

Lp.	Nazwa powiatu	1880	1890	1900	1910
G a l i c j a W s c h o d n i a					
	Wartość przec.	(5,7)	(8,4)	(10,7)	(11,0)}
1	Lwów miasto	40,6	54,2	52,2	51,3
2	Bóbrka	-	8,8	-	-
4	Brzeżany	-	8,8	-	-
7	Czortków	-	8,5	-	11,0
9	Drohobycz	8,7	13,6	12,6	20,5
11	Jarosław	11,5	12,4	13,2	13,2
14	Kołomyja	6,2	8,5	12,0	14,2
15	Lwów powiat	5,8	10,7	16,2	21,9
19	Przemysł	16,0	23,5	22,9	26,7
20	Przemysłany	-	9,3	-	-
23	Sambor	5,8	8,9	-	-
25	Skałat	5,9	-	-	-
26	Śniatyn	6,2	-	-	-
27	Sokal	5,7	-	-	-
28	Stanisławów	12,1	14,7	23,7	23,7
29	Stryj	8,9	11,9	15,2	22,0
30	Tarnopol	-	9,8	12,7	-
G a l i c j a Z a c h o d n i a					
	Wartość przec.	(5,4)	(8,6)	(9,6)	(11,5)}
1	Kraków miasto	41,9	54,9	54,3	56,2
2	Biała	7,7	11,0	-	13,3
7	Kraków powiat	7,9	18,9	19,1	-
10	Żańcut	14,9	-	-	-
12	Nowy Sącz	6,4	10,5	10,9	12,8
13	Oświęcim	-	-	-	22,1
14	Podgórze	-	-	31,3	37,9
18	Tarnów	8,6	18,4	16,3	18,3
20	Wieliczka	8,9	15,7	-	-

Ź r ó d ł o d a n y c h: jak tab. 36.

Przedstawione wyżej krytyczne uwagi dotyczące źródeł naszej informacji nie powinny z drugiej strony podważyć całkowicie naszego zaufania do już ustalonych i ustalanych współczynników. Przyszłe badania, prowadzone w oparciu o inny materiał źródłowy (np. księgi parafialne), powinny doprowadzić do weryfikacji i uściślenia tych dat. Zadanie to jednak wykracza zupełnie poza ramy obecnej publikacji. Nasze dotychczasowe wyniki skłaniają jednak już do pewnych wniosków. Widzimy bowiem w tych ogólnych zestawieniach (zob. tab. 36 - 39) wyraźną zgodność trendu natężenia wewnętrznego ruchu migracyjnego populacji Galicji i natężenia ruchu naturalnego. Widoczne jest to przede wszystkim w wyraźnym spowolnieniu procesów migracji wewnętrznej w pierwszym dziesięcioleciu XX w., co - jak pamiętamy - odpowiada fazie zdecydowanego spadku stopy zgonów oraz wejścia populacji galicyjskiej w etap spadku stopy urodzeń. Za zjawisko symptomatyczne dla autoregulacyjnych koncepcji ruchu migracyjnego należy w naszym przekonaniu uznać z kolei intensyfikację migracji wewnętrznych w fazie intensywnego wzrostu liczby ludności w dwóch ostatnich dziesięcioleciach XIX w. Jak pamiętamy, wzrost ten był rezultatem utrzymywania się wysokiej stopy urodzeń przy jednoczesnej stabilizacji stopy zgonów. Zarówno zatem intensyfikacja, jak i spowolnienie procesów migracji wewnętrznych znajdują swoje uzasadnienie w teorii i praktyce transformacji demograficznej.

Przyjrzyjmy się obecnie bliżej specyficznym cechom migracji wewnętrznych ludności Galicji w latach 1880 - 1910. Posługiwać się będziemy współczynnikami, które odnoszą się wyłącznie do populacji podlegającej przemieszczeniom w obrębie Galicji (tab. 36 - 39). Innymi słowy dane procentowe, którymi będziemy operować, odnoszą się wyłącznie do populacji złożonej z ludności, którą umownie¹⁴ określamy jako nie podlegającą procesowi migracyjnemu (I kategoria), ludności przemieszczającej się w obrębie powiatu politycznego, czyli uczestniczącej w ruchu migracyjnym o zasięgu lokalnym (II kategoria) i ludności przemieszczającej się z jednego powiatu politycznego do innego, czyli uczestników migracji o zasięgu krajowym (III kategoria).

W świetle ustaleń P. Morawskiego oraz naszych danych zasadniczego znaczenia nabiera kwestia wzajemnej relacji zachodzącej między migracjami o zasięgu lokalnym i krajowym. Zobrazujemy to zagadnienie najpierw dla całości Galicji¹⁵.

Procent ludności uczestniczącej w migracjach:

Przekrój	lokalnych	krajowych	nie uczestniczącej	Razem
1880	4,4	5,5	90,1	100,0
1890	6,8	8,5	84,7	100,0
1900	10,1	10,3	79,6	100,0
1910	6,7	11,2	82,1	100,0

Jak widzimy, cechą charakterystyczną migracji wewnątrzgalicyjskich jest przewaga migracji o zasięgu krajowym nad migracjami o zasięgu lokalnym. Różnice te są dość znaczne z wyjątkiem przekroju z roku 1900, który też oddaje największe natężenie procesów migracyjnych w obrębie Galicji. Sytuacja taka jest w pewnym sensie zaskakująca. Jak się bowiem wydaje, naturalna niejako byłaby sytuacja, w której migracje wewnątrzpowiatowe stanowiłyby przewagę nad migracjami międzypowiatowymi. Przemawiałyby za tym charakter stosunków społecznych w obrębie społeczności lokalnej. Opuszczanie rodzinnego powiatu wydaje się rzadszym przypadkiem aniżeli przenoszenie się z jednej gminy do drugiej, na przykład z powodu zawarcia związku małżeńskiego, w którym współmałżonek pochodzi z sąsiedniej gminy. Zasadniczego znaczenia nabiera w takiej sytuacji fakt prawnej rejestracji zmiany miejsca zamieszkania, czyli uznania przynależności do danej gminy.

Dla weryfikacji tych założeń istotnym, w naszym przekonaniu, momentem jest dynamika wzrostu poszczególnych kategorii migracji, i na to pragniemy zwrócić uwagę czytelnika¹⁶.

Liczba i dynamika migracji wewnątrzgalicyjskich

Rok	lokalnych	krajowych	ludność nie uczestnicząca
1880	256 000 100,0%	327 100 100,0%	3 579 200 100,0%
1890	446 400 174,4%	555 400 169,8%	5 536 000 154,7%
1900	728 200 284,5%	744 500 227,6%	5 748 000 160,6%
1910	532 400 207,9%	888 800 271,7%	6 506 600 181,8%

Jak widzimy, zgodnie z naszą hipotezą dynamika rozwoju migracji lokalnych do roku 1900 jest znacznie wyższa aniżeli dynamika migracji o zasięgu krajowym. Jej wolumen wzrasta blisko trzykrotnie na przestrzeni lat 1880 - 1910, podczas gdy liczba migracji krajowych wzrasta około 2.3 raza. Pomiędzy przekrojem 1900 a 1910 następuje istotne przekształcenie kierunku migracji i w strukturze przemieszczeń wewnątrz-krajowych dominować zaczynają migracje o zasięgu krajowym.

W tym znamienym przekształceniu wyraziła się istota przemian transformacji demograficznej. W momencie szczególnie silnej presji demograficznej i związanego z nią intensywnego wzrostu liczby ludności ożywiły

się migracje o zasięgu lokalnym. Wejściu w fazę spadku stopy urodzeń i spowolnieniu przyrostu liczby ludności towarzyszy wzrost znaczenia migracji o zasięgu krajowym. Można też na tej podstawie przypuszczać, że wzrost migracji o zasięgu ogólnogalicyjским stał się możliwy dzięki stworzeniu takich możliwości przez wzrost gospodarczy. To ostatnie stwierdzenie potraktujemy jednak wyłącznie jako przypuszczenie do czasu pełnego zbadania rozwoju gospodarczego Galicji.

Powyższe ustalenia nie tłumaczą - w naszym przekonaniu - do końca faktu przewagi liczebnej po stronie migracji krajowych. W związku z tym, pozostaje nam przyjrzeć się regionalnym różnicom występującym w rozwoju przemieszczeń przestrzennych wewnątrz Galicji.

Porównanie wewnętrznych ruchów migracyjnych Galicji Wschodniej i Zachodniej na podstawie danych zawartych w tabelach 36 - 37 wykazuje, że znacznie intensywniej proces ten przebiegał w Galicji Zachodniej. Odnotowujemy tam bowiem wyższy poziom migracji lokalnych i krajowych. Z drugiej strony zauważona przez nas uprzednio w skali całej Galicji zmiana tendencji w roku 1890, wyrażająca się wzrostem znaczenia migracji o zasięgu krajowym, wynika ze skali tego rodzaju przemian w Galicji Zachodniej. Tutaj też jednak - jak pamiętamy - mieliśmy do czynienia z o wiele większą gęstością zaludnienia i szybszym przyrostem liczby ludności. W Galicji Zachodniej też szybciej i głębiej zaszły zmiany w stopie zgonów i szybciej zaczęła spadać stopa urodzeń. Zespół tych właśnie czynników wpływa na ogólny obraz stosunków migracyjnych w obu częściach Galicji.

Należy zauważyć z kolei, że w odróżnieniu od Galicji Zachodniej, w Galicji Wschodniej właśnie w całym analizowanym okresie odnotowujemy zdecydowaną przewagę liczbową migracji o zasięgu krajowym nad migracjami lokalnymi. Jak sądzimy, to właśnie ten czynnik oddziałuje tak silnie, że specyfikę regionu czyni cechą charakterystyczną procesu migracji wewnętrznych całej Galicji.

Tak wysoka liczba migracji o zasięgu krajowym w Galicji Wschodniej wymaga wyjaśnień. Według F. Morawskiego wzmoczona fala migracji krajowych w Galicji Wschodniej wiąże się z rozwojem przemysłu naftowego¹⁷. W naszych badaniach zjawisko to zilustrowaliśmy w tab. 38 - 39, prezentując czytelnikowi te powiaty Galicji Wschodniej i Zachodniej, w których odnotowano wyższą od przeciętnej w danym przekroju czasowym migrację o zasięgu lokalnym i krajowym.

W Galicji Wschodniej szczególnie wysoki poziom ruchliwości przestrzennej ludności w skali lokalnej obserwujemy w powiatach: Borszczów, Brody, Buozacz, Cieszanów, Drohobycz, Husiatyń, Lwów powiat, Lesko, Przemyśl,

Skalałat, Sokal, Stryj, Zbaraż. Poziom ten obejmował z kolei w Galicji Zachodniej szczególnie takie powiaty, jak: Biała, Chrzanów, Dąbrowa, Kraków powiat, Mielec, Nowy Sącz, Tarnów, Wadowice, Wieliczka, Żywiec. W danych szczegółowych widać wyraźnie różnicę między poziomem omawianego współczynnika w Galicji Zachodniej i Wschodniej. Są to zarówno powiaty polityczne, na terenie których rozwinął się przemysł, jak i takie, które dostarczały wyłącznie siły roboczej.

Bardzo ciekawie przedstawia się obraz powiatów o największej liczbie migracji o zasięgu krajowym. Wyraźnie widać w nich bowiem skutki migracji ukierunkowanej na miasto, a więc szczególnie intensywnej w okresie wzmoczonej urbanizacji. Rzut oka na tabelę 39 przekonuje nas, że zasadniczą rolę w tym rodzaju ruchów migracyjnych odegrały dwa największe miasta Galicji: Lwów w Galicji Wschodniej i Kraków w Galicji Zachodniej. Oto bowiem w Krakowie lat 1880 - 1910 odnotowywano obecność aż od 42 do 59% obywateli przynależnych do innych gmin, we Lwowie wskaźnik ten osiągnął wartość niewiele mniejszą niż w Krakowie i wahał się od 41 do 52,2%. Poza tym migracje te koncentrują się wyraźnie w powiatach szybko rozwijających się ekonomicznie. W obrębie na przykład Galicji Wschodniej, będą to powiaty związane z przemysłem naftowym, jak Drohobycz, Jarosław, Stanisławów, czy ze stacjonowaniem dużej liczby wojska, jak Przemyśl. W przypadku Galicji Zachodniej podobny proces obserwujemy w silnym ośrodku przemysłu włókienniczego (Biała). Nie potrafimy natomiast wyjaśnić w tym miejscu, czemu należy przypisać napływ ludności na teren powiatu nowosądeckiego czy tarnowskiego. W tym ostatnim istotną rolę odegrało na pewno szybko rozwijające się miasto Tarnów. Wszystko to, o czym pisaliśmy powyżej, prowadzi nas do wniosku, że w końcu XIX i na początku XX w. jesteśmy świadkami niewątpliwego wejścia społeczeństwa Galicji w fazę przyspieszenia urbanizacyjnego wyrażającego się wzrostem natężenia migracji ze wsi do miast.

3. MIGRACJE WEWNĘTRZNE GALICJI NA TLE CISLITAWII

Należy w tej chwili zastanowić się nad skalą omawianych tu zjawisk występujących wewnątrz Galicji w relacji do całej Cislitawii. Stosowne dane obliczyliśmy i prezentujemy w tabeli 40¹⁸.

Zawarte w niej dane ukazują nam zupełnie inny wymiar problemu migracji wewnętrznych w Galicji, które stanowiły istotny element przekształceń ludnościowych w skali krajowej. Tymczasem, jak łatwo zauważyć na podstawie tab. 40, w obrębie Cislitawii Galicja wraz z Bukowiną, Dalmacją, Istrią i Triestem plasuje się w grupie krajów o najniższym poziomie rozwoju ruchów migracyjnych, i to zarówno migracji o zasięgu lokalnym, jak i krajowym.

Rozmiary ruchu migracyjnego mieszkańców Cislitawii
w obrębie swych krajów w spisach powszechnych
z lat 1880 i 1910 (w %)

Nazwa kraj	1880			1910		
	I kat.	II kat.	III kat.	I kat.	II kat.	III kat.
Dolna Austria	63,2	13,9	22,9	75,8	8,0	16,2
Górna Austria	62,6	22,2	15,2	64,1	18,4	17,5
Salzburg	69,9	23,2	7,1	68,5	21,4	10,1
Styria	62,9	22,6	14,5	58,3	21,2	20,5
Karyntia	66,8	21,7	11,5	59,7	24,4	15,9
Kraina	85,4	7,5	7,1	82,6	7,9	9,5
Triest	91,9	5,1	3,0	90,5	5,1	4,4
Istria	92,7	2,3	5,0	88,9	4,2	6,9
Tyrol	78,6	11,3	10,1	76,3	10,2	13,5
Voralberg	83,7	11,7	4,6	82,7	11,3	6,0
Czechy	60,5	18,4	21,1	58,4	14,2	27,4
Morawy	73,3	14,3	12,4	71,0	12,8	16,2
Śląsk austriacki	70,7	20,9	8,4	64,9	21,1	14,0
Galicja	90,1	4,4	5,5	82,1	6,7	11,2
Bukowina	93,9	2,8	3,3	87,5	4,8	7,7
Dalmacja	96,3	1,7	2,0	95,4	1,4	3,2

Legenda: wyjaśnienie kategorii zob. s. 125 - 126.

Źródło danych: Spisy powszechne z lat 1880 i 1910; obliczenia własne.

Sytuacja Galicji pod tym względem jest nieporównywalna z tym, co obserwujemy na Śląsku austriackim, a cóż dopiero mówić o Morawach czy Czechach. Czechy plasują się wysoko nawet wśród niemieckojęzycznych krajów Cislitawii. Zjawisko to w świetle naszych poprzednich rozważań jest zupełnie zrozumiałe. Natężenie wewnętrznych ruchów migracyjnych o zasięgu lokalnym i krajowym jest bowiem funkcją dynamiki rozwoju gospodarczego. Jeśli uwzględnimy fakt, że w przypadku Galicji mamy do czynienia z intensywniejszym przebiegiem pierwszych faz procesu transformacji demograficznej (stwierdziliśmy to w poprzednich rozdziałach), przy jednoczesnym dużym zapóźnieniu procesów industrializacyjnych w porównaniu choćby z terytorium Czech, będzie nam łatwiej zrozumieć dynamikę przemian w

zakresie migracji zewnętrznych populacji Galicji. Na tej podstawie można przypuszczać, że stopień rozwoju gospodarczego Galicji ograniczał zakres kompensacji ruchów wędrownych przez migracje wewnętrzne. W tej sytuacji presja czynników demograficznych musiała wywołać efekt wzmocnienia migracji zewnętrznych.

4. MIGRACJE ZEWNĘTRZNE LUDNOŚCI GALICJI W OBRĘBIE MONARCHII AUSTRO-WĘGERSKIEJ

Nie jest to kwestia nowa w polskiej historiografii. Ostatnio wiele uwagi poświęcił jej A. Pilch¹⁹. Omówił on szeroko tło społeczne i polityczne emigracji poza granice Galicji w ogóle, w tym emigracji ludności Galicji w obrębie Austro-Węgier. Nakreślił jej zasadnicze kierunki. Wiele uwagi poświęcił podstawie źródłowej, w tym także danym spisów powszechnych. Musimy jednak zaznaczyć, że w przeciwieństwie do A. Pilcha celem naszych rozważań nie jest opisanie problemu i jego wyjaśnienie na gruncie tradycyjnie pojętej historii społecznej i gospodarczej, ale ukazanie problemu migracji jako zjawiska demograficznego, wpleczonego w szerszy proces społeczny, jakim była transformacja demograficzna.

Garść szczegółowych informacji źródłowych na ten temat i wstępne obliczenia najprostszych wskaźników zostały przedstawione w "Informatorze do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji"²⁰. W uzupełnieniu tych informacji musimy jedynie dodać, iż materiał statystyczny, którym tu się będziemy posługiwać, podobnie jak poprzednio, określa ludność galicyjską de iure znajdującą się na terenie innych krajów Cislitawii.

Zupełnie odmiennie przedstawia się stan badań nad imigracją z terenów Austro-Węgier na obszar Galicji. Zjawisko to jest zupełnie pomijane w historiografii (jeśli nie liczyć analiz bilansu migracyjnego w pracach z epoki, o czym piszemy dalej), a jego przedstawienie musi stanowić istotny punkt rozważań nad przekształceniami ruchu wędrownego ludności. Włączamy je do naszych rozważań.

W świetle materiałów, którymi dysponujemy, liczbowy ogólny obraz emigracji mieszkańców Galicji do innych krajów Cislitawii przedstawiał się następująco²¹:

Rok	Liczba emigrantów	% ogółu ludności	Wskaźniki dynamiki w %	
1857	14 000	0,3	100,0	-
1869	36 900	0,7	263,6	263,6
1880	73 100	1,2	522,1	198,1
1890	107 200	1,6	765,7	146,6
1900	185 600	2,5	1325,7	173,1
1910	237 300	3,0	1695,0	127,9

Kolejno przedstawmy w oparciu o spisy powszechne charakterystykę liczbową imigracji na obszar Galicji ludności innych krajów Cislitawii, podając liczbę ludności przynależnej do innych krajów Cislitawii, obecnej na terytorium Galicji²².

Rok	Liczba imigrantów	% ogółu ludności	Wskaźniki dynamiki w %	
1857	12 800	0,3	100,0	-
1869	13 900	0,3	108,6	108,6
1880	26 200	0,4	204,7	188,5
1890	40 400	0,6	315,6	154,2
1900	51 000	0,7	398,4	126,2
1910	53 100	0,7	414,8	104,1

Dane te należałoby uzupełnić o stosowne liczby charakteryzujące migrację między Galicją a krajami węgierskimi Austro-Węgier. Niestety w statystykach austriackich znaleźliśmy informacje dotyczące tego zagadnienia jedynie dla dwóch przekrojów czasowych z roku 1857 i 1869²³.

Jeśli powyższe dane porównać z rozmiarami migracji wewnętrznych w Galicji (o zasięgu lokalnym i krajowym łącznie), co stanowiło - jak pamiętamy - 9,8 (1880), 15,2 (1890), 20,1 (1900), 17,7% (1910) całkowitej liczby ludności Galicji, to skonstatujemy, iż migracja populacji galicyjskiej do innych krajów Cislitawii i obywateli pozostałych krajów Cislitawii do Galicji była nieporównanie niższa. Należy jednak zwrócić uwagę na dynamikę zjawiska. Jest niezmiernie ciekawe, że proces emigracji z Galicji, niezależnie od tego, że dominował liczbowo nad imigracją z terenów Cislitawii na obszar Galicji, rozwijał się nieporównanie bardziej dynamicznie niż imigracja z państw Cislitawii na tereny Galicji. Bardzo ważnym i symptomatycznym zjawiskiem jest wyraźne osłabienie dynamiki wzrostu zarówno procesów imigracji, jak i - przede wszystkim - emigracji w ostatnim z badanych przekrojów. Wykazują to wyraźnie współczynniki dynamiki o podstawie zmiennej. Jeśli z kolei za podstawę współczynników dynamiki o podstawie stałej przyjął rok 1880, celem porównania dynamiki zmian migracji wewnątrzgalicyjskich i migracji galicyjskiej w skali Cislitawii, to stwierdzimy, iż dynamika emigracji do Cislitawii jest znacząco wyższa aniżeli dynamika ruchów migracyjnych wewnątrzgalicyjskich. Stosowne dane dla emigracji osiągną wartości: 1890 - 146,6, 1900 - 253,9 oraz 1910 - 324,6%. Przy czym i tu zwracaliśmy uwagę na spowolnienie procesu w ostatnim przekroju.

Po to, by uzyskany powyżej obraz dostrzec we właściwych proporcjach, musimy obecnie ukazać problem migracji populacji galicyjskiej w obrębie Cislitawii na tle innych, wybranych krajów austriackich. Wstęp do wyni-

ków spisu powszechnego z roku 1910 ukazuje to zjawisko syntetycznie za pośrednictwem wskaźników określających (A) liczbę osób według przynależności państwowej przypadających na każde 10 000 obecnych w danym kraju oraz (B) liczbę osób obecnych w danym kraju na każde 10 000 ludności de iure tego kraju. Pierwszy obrazuje zatem skalę procesów emigracyjnych, drugi imigracyjnych w obrębie Cislitawii. Zestawienie obu tych wskaźników wykazuje w naszym przekonaniu, jak duża część populacji badanego obszaru podlega procesowi migracyjnemu w relacji do jego potencjału ludnościowego. Jak wynika z interpretacji współczynnika (A), skala procesów imigracyjnych toczących się w ramach Cislitawii była w Galicji najmniejsza z wszystkich krajów austriackich i wzrosła pomiędzy 1900 a 1910 r. tylko o jeden punkt. Z drugiej strony w relacji do potencjału ludnościowego skala emigracji z Galicji do innych krajów Austro-Węgier była również jedną z najniższych (niższy współczynnik występuje jedynie na Bukowinie). Przytoczmy tu przykładowo dane dla Galicji i Bukowiny z jednej strony oraz Czech, Moraw, Śląska austriackiego, Dolnej i Górnej Austrii z drugiej w latach 1900 i 1910²⁴.

Kraj	1900		1910	
	Wskaźnik A	Wskaźnik B	Wskaźnik A	Wskaźnik B
Galicja	9888	9749	9887	9759
Bukowina	9241	9784	9387	9797
Czechy	9781	9056	9769	9309
Morawy	9092	8431	9230	8632
Śląsk austriacki	8282	8244	8281	8551
Dolna Austria	6200	9508	7115	9541
Górna Austria	8742	8793	9023	8929

5. MIGRACJE ZEWNĘTRZNE LUDNOŚCI GALICJI W OBRĘBIE MONARCHII AUSTRO-WĘGIERSKIEJ NA TLE MIGRACJI ZEWNĘTRZNYCH LUDNOŚCI WIELKOPOLSKI, POMORZA I ŚLĄSKA PRUSKIEGO

Spróbujmy obecnie dokonać porównań w nieco szerszej skali. Niestety stan materiałów źródłowych oraz stan badań nie stwarzają tu dogodnych warunków w odniesieniu do wszystkich ziem dawnej Rzeczypospolitej. Brakuje nam precyzyjnych statystyk dla zaboru rosyjskiego, a i stan badań ruchu wędrownego populacji Królestwa Polskiego pozostawia nadal wiele do życzenia²⁵. Podobnie jak w przypadku innych zagadnień, dobrego materiału porównawczego dostarczają nam natomiast statystyki pruskie. Należy też podkreślić, że stan badań nad zagadnieniem migracji na tych ziemiach jest w chwili obecnej chyba najbardziej zaawansowany. Skorzystamy tu z materiału statystycznego dostarczonego przez S. Bcrowskiego²⁶.

Określmy, czym były w relacji do liczby ludności migracje ludności Śląska pruskiego, Wielkopolski i Pomorza. Przedstawmy procent ludności tych ziem przemieszczający się w obrębie państwa pruskiego w relacji do ich ogólnej liczby ludności oraz wskaźnik B wykorzystany powyżej dla charakterystyki stosunków migracyjnych w Cislitawii.

Rok	Śląsk pruski		Wielkopolska		Pomorze	
	% ogółu ludności	Wsk. B	% ogółu ludności	Wsk. B	% ogółu ludności	Wsk. B
1871	4,9	9637	7,9	9287	4,4	9680
1880	5,9	9559	10,6	9279	6,6	9670
1890	8,4	9555	16,8	9169	12,4	9625
1900	9,9	9434	23,4	9057	18,2	9515
1905	10,6	9373	26,8	8901	21,1	9434

Jak zatem widzimy, proces migracji w obrębie państwa pruskiego mieszkańców analizowanych obszarów był w końcu XIX i na początku XX w. o wiele bardziej zaawansowany niż w Galicji. Obejmował też większą liczbę ludzi niż w Galicji. Współczynnik (B) przyjmuje tu bowiem wartości zbliżone do tych, które obserwowaliśmy w najbardziej rozwiniętych cywilizacyjnie krajach cislitawskich. Warto przy tym zauważyć, że Wielkopolskę cechowała zdecydowana przewaga nad pozostałymi obszarami. Nie dostrzegamy tu też zahamowania migracji w ostatnim dziesięcioleciu przed wybuchem pierwszej wojny światowej, co uznaliśmy za tak charakterystyczne dla Galicji.

6. OGÓLNY BILANS RUCHÓW MIGRACYJNYCH LUDNOŚCI GALICJI NA TLE CISLITAWII W DRUGIEJ POŁOWIE XIX I NA POCZĄTKU XX W.

Jest to najtrudniejszy punkt naszych rozważań. Problem ten bowiem mimo rozlicznych badań pozostaje nadal nieznanym, tak jeśli idzie o rzeczywiste rozmiary liczbowe emigracji ludności Galicji poza Cislitawię, jak i w szczególności rozmiary reemigracji, czyli powrotu na terytorium Galicji. Istniejące badania określają ogólne daty statystyczne w przybliżeniu, opisują i analizują kierunki emigracji i panujące natężenie ruchów emigracyjnych²⁷. Naszym zadaniem w tej pracy jest jednak określenie stopnia obciążenia rozwoju populacji galicyjskiej w pierwszych fazach przejścia demograficznego przez ruch migracyjny. Musimy zatem dążyć do wykorzystania danych statystycznych możliwie najdokładniej określających to zjawisko. W istniejącej sytuacji źródłowej i przy obecnym stanie zaawansowania analizy tego problemu za najlepszą metodę analizy uznaliśmy zbadanie ogólnego bilansu ruchu wędrówkowego Galicji na tle

Cislitawii w oparciu o dane K. Englicha²⁸. Dane te określają bilans ruchu migracyjnego na podstawie powszechnych spisów ludności, co pozwala nam zachować jednolitość i porównywalność kategorii. Należy przy tym zaznaczyć, że określając wielkość bilansu łączą one zarówno emigrację na obszary Cislitawii, jak i - o wiele od niej wyższą - emigrację europejską i zamorską populacji Galicji.

W latach 1880 - 1910 Galicję cechowało najwyższe ujemne saldo bilansu ruchu wędrownego spośród wszystkich krajów Cislitawii. Wynosiło ono w liczbach bezwzględnych dla dziesięcioleci kolejno: -67 460 w latach 1880 - 1890, -302 700 w latach 1890 - 1900 i -488 400 w latach 1900 - 1910. Stanowiło to odpowiednio 33,6, 75,9 i 71,4% ogólnego, ujemnego salda całej Cislitawii. Nie ulega zatem wątpliwości, iż proces emigracji z Galicji w sposób znaczący zaważył na ogólnym bilansie migracyjnym Cislitawii. Jeśli z kolei weźmiemy pod uwagę relacje salda do liczby ludności w końcowym okresie rachunku, to obraz procesów migracyjnych Galicji i całej Cislitawii przedstawia się tak, jak ujęliśmy to w tabeli 41.

T a b e l a 41

Obciążenie procentowe liczby ludności krajów
Cislitawii przez saldo migracji w latach 1880 - 1910
(liczba ludności z końca okresu rachunkowego)

Kraje	1880-1890	1890-1900	1900-1910
Dolna Austria	+ 6,4	+ 5,9	+ 4,5
Górna Austria	- 0,2	- 2,7	- 2,1
Salzburg	+ 3,0	+ 5,1	+ 2,1
Styria	+ 0,8	- 0,4	- 1,1
Karyntia	- 1,8	- 4,2	- 0,5
Kraina	- 4,1	- 6,4	- 6,5
Istria	- 1,2	- 0,2	- 4,2
Tyrol i Voralberg	- 1,7	+ 0,7	+ 2,1
Czechy	- 3,3	- 1,9	- 2,5
Morawy	- 2,3	- 3,1	- 3,5
Śląsk austriacki	- 1,1	- 0,1	- 2,2
Galicja	- 1,0	- 4,1	- 6,1
Bukowina	- 0,1	- 1,9	- 4,3
Dalmacja	- 2,6	- 2,1	- 4,9

Ź r ó d ł o d a n y c h: K. Zamorski, Informator statystyczny, tab. 112, s. 183.

Reasumując należy stwierdzić, że Galicja - tak dominująca z punktu widzenia liczb bezwzględnych wartości swego bilansu migracyjnego - w liczbach względnych jest jednym z kilku krajów Cislitawii o wysokim saldzie ujemnym. Równocześnie jednak musimy też mieć cały czas na uwadze dynamikę rozwoju liczby ludności. Jak pamiętamy, z tego względu należała Galicja do grupy krajów o najbardziej intensywnym wzroście. Nie chcemy przez to minimalizować efektu migracyjnego, był on bezsprzecznie duży, ale też należy podkreślić, iż wynikał z dynamiki rozwoju ruchu naturalnego. Ten ostatni czynnik oddziaływać mógł szczególnie mocno w kierunku migracji zewnętrznych wobec stwierdzonych przez nas uprzednio w tym rozdziale ograniczonych możliwości kompensacyjnych migracji wewnątrzgalicyjskich oraz przy słabości migracji galicyjskich wewnątrz Cislitawii.

Przypisy

1. J.-C. Chesnais, La transition démographique. Étapes, formes et implications économiques. Étude de séries temporelles (1720 - 1984) relatives à 67 pays, "Travaux et document de l' I.N.E.D.", Cahier No 113, Paris 1986, s. 155.

2. W początku naszego stulecia żyło tu około 74 milionów mieszkańców, co stanowiło w przybliżeniu około 37 - 38% ludności Europy w tym czasie. W roku 1910 jej rozmieszczenie terytorialne przedstawiało się następująco (liczba ludności w milionach): Cislitawia - 28 572; Translitawia - 10 887; Śląsk pruski - 5 226; Pomorze pruskie - 5 485; Wielkopolska - 2 100; Królestwo Polskie - 12 129. Por. S. Dorowski, Emigracja i równowaga społeczna, tab. 1; H. Batowski, Rozpad Austro-Węgier 1914 - 1918, Kraków 1982, s. 17.

3. J.-C. Chesnais, La transition démographique, s. 156.

4. Mówimy tu o atrakcyjności ekonomicznej lub jej braku. Częstokroć też wspomina się o politycznych uwarunkowaniach procesu migracji. Odgrywały one bezsprzeczną rolę, choć migracje o charakterze czysto politycznym dotyczyły zwykle niewielkiej relatywnie grupy społecznej. Rządziej do mechanizmów migracji dziewiętnastowiecznej odnosi się inne faktory, takie na przykład jak kwestia atrakcyjności lub braku atrakcyjności kulturowej obszaru emigracji lub imigracji.

5. Z najnowszych poważniejszych opracowań tego zagadnienia wymienimy tu: Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych XVIII - XX, A. Pilch (red.), Warszawa 1984; B.P. Murdzek, Emigration in Polish Social-Political Thought 1870 - 1914, New York 1977; Mechanizmy polskich migracji zarobkowych, C. Bobińska (red.), Warszawa 1976; H. Chmelar, Hohepunkte der oesterreichischen Auswanderung, "Studien zur Geschichte der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie", Bd. 14, Wien 1974.

6. P. Morawski, Przesiedlanie się ludności z Galicji zachodniej do wschodniej, "Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych", t. XV, z. 3, Lwów 1896, s. 37 - 67.

7. Ibidem, s. 66.

8. Problem ten w mikroskali zdaje się dostrzegać F. Morawski pisząc: "O ile zatem wpływ wielkiej ilości przedsiębiorstw w powiecie drohobyckim na imigrację jest jasnym, o tyle z drugiej strony jest widocznym, że imigracja ta z zachodniej Galicji pochodząca podrzędne tylko miejsce w dostarczaniu żywności robotniczych zajmuje i że te żywności liczniej się skądinąd, jak z zachodniej Galicji ściągają, przede wszystkim zapewne z przyległych powiatów wschodniej, czego zbadanie do zakresu niniejszego zestawienia nie należy", *ibidem*, s. 54.

9. O kategoriach spisowych ludności w powszechnych spisach austriackich piszemy szerzej gdzie indziej, por. K. Zamorski, *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857 - 1910*, H. Madurowicz-Urbańska (red.), Kraków - Warszawa 1989, s. 15 - 17.

10. Dwa pierwsze spisy liczby ludności wprowadzają w interesującej nas kwestii jedynie rozróżnienie ludności zamieszkałej (*einheimische Bevölkerung*) na obecną i nieobecną (*anwesende und abwesende Bevölkerung*), dzieląc tę ostatnią ogólnie na nieobecną przebywającą w samym kraju, w innych krajach monarchii, za granicą oraz w miejscu nieznanym. Por. *Bevölkerung und Viehstand von Ost-und West-Galizien nach der Zahlung vom 31 October 1857*, Wien 1859, cz. 1, s. 26, cz. 2, s. 14; *Bevölkerung und Viehstand von Galizien nach der Zahlung vom 31 Dezember 1869*, Wien 1871, s. 26 i n.

11. W kolejnych publikacjach spisów chodzi tu o następujące kategorie: 1880 - wśród ludności przynależnej do "Królestw i Krajów reprezentowanych w Radzie Państwa" grupy ludności należące do danej gminy w okręgu spisowym i spisane w tej gminie ("in der Gemeinde des Zahlortes"); należące do innej gminy tego samego powiatu co okręg spisowy gminy, w której zostali spisani ("in einer anderen Gemeinde des Bezirkes"), oraz do innego powiatu tego samego kraju aniżeli gmina, w której zostali spisani ("in einem anderen Bezirk desselben Landes") - por. *Die Bevölkerung der im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder nach Aufenthalt und Zuständigkeit. Ergebnisse der Volkszählung und der mit desselben verbundenen Zahlung der Hauslichen Nutztiere vom 31 Dezember 1880*, "Oesterreichische Statistik", Bd. I, 1 Heft, Wien 1882, s. 166 - 205; 1890 - odpowiednio: "in der Gemeinde des Aufenthaltes", "nicht in der Gemeinde, aber im Bezirke des Aufenthaltes", "in einem anderen Bezirke desselben Landes" - por. *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31 Dezember 1890 in den im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder. Die Bevölkerung nach Heimatsberechtigung und Geburtigkeit*, "Oesterreichische Statistik", Bd. XXXII, 2 Heft, Wien 1893, s. 18 i n.; 1900 - jak w 1890, por. *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31 Dezember 1900 in den*

im Reichsrate vertretenen Königreichen und Ländern. 2 Bd., 2 Heft. Die Bevölkerung nach Grossenkatēgorien der Ortschaften, nach der Geburtigkeit, nach der Confession und Umgangsschprache in Verbindung mit dem Geschlechte, nach dem Bildungsgrade innerhalb der, nach dem Bildungsgrade innerhalb der umgangsschprache in der Grossenkatēgorien der Ortschaften und dem Familienstande, "Oesterreichische Statistik", Bd. LXIII, 2 Heft, s. 32 i n.; 1910 - "Von der anwesenden Bevölkerung sind heimatberitigt: in der Aufenthaltsgemeninde, in einer anderen Gemeinde des Aufenthaltsbezirkes, in einem anderen Bezirke des Aufenthaltslandes" - por. Die Ergebnisse der Völkzählung vom 31 Dezember 1910 in den Reichsrate vertretenen Königreichen und Ländern. 1 Heft. Heimatsrechtsverhaltaiſse, "Oesterreichische Statistik", N.F. Wien 1912, Bd. 2, 1 Heft, s. 220 i n.

12. Źródło danych por. przyp. 11.

13. Liczba ludności według: K. Zamorski, Informator, s. 45. Podając najogólniejsze współczynniki wewnętrznego ruchu migracyjnego Galicji, liczbę migrantów (z wyłączeniem uczestników migracji poza granice Galicji) odnosimy do ogólnej liczby ludności wykazanej przez spisy ludności.

14. Piszemy tu o umowności, ponieważ zgodnie z naszymi poprzednimi zastrzeżeniami odnośnie do wiarygodności spisów w kategoriach ludności de facto i de iure nie jesteśmy do końca przekonani, iż kategoria I ludności odpowiada dokładnie rzeczywistej liczbie nie podlegających czasowym przemieszczeniom.

15. Źródło danych por. przyp. 11 oraz tab. 36.

16. Źródło danych por. przyp. 11 oraz tab. 36.

17. F. Morawski, Przesiedlanie się ludności z Galicji zachodniej do wschodniej, s. 64.

18. Źródło danych por. przyp. 11.

19. A. Pilch, Emigracja z ziem zaboru austriackiego (od połowy XIX w. do 1918 r.) [w:] Emigracja z ziem polskich, s. 287 - 296.

20. K. Zamorski, Informator, s. 177 - 179.

21. Obliczenia własne, źródło danych: A. Pilch, Emigracja z ziem zaboru austriackiego, s. 288; K. Zamorski, Informator, s. 178; Podręcznik Statystyki Galicji, t. 8, Lwów 1908, s. 7.

22. Obliczenia własne, źródło danych: Bevölkerung und Viehstand von Ost-und West-Galizien nach der Zählung vom 31 October 1857, Wien 1859, cz. 1, s. 26 - 27, cz. 2, s. 14 - 15; K. Zamorski, Informator, s. 177.

23. Według spisu z roku 1857 odnotowano na Węgrzech obecność około 15 800 obywateli Galicji. W tym samym czasie na terytorium Galicji przebywało około 1000 obywateli węgierskich - por. Bevölkerung und Viehstand von Ost-und West-Galizien nach der Zählung vom 31 October 1857, Wien

1859, cz. 1, s. 26, cz. 2, s. 14; A. Pilch, Emigracja z ziem zaboru austriackiego, s. 288. W spisie z roku 1869 stosowne dane przedstawiały się następująco: około 11 500 mieszkańców Galicji na Węgrzech i około 2200 Węgrów w Galicji - por. Bevölkerung und Viehstand von Galizien nach der Zahlung vom 31 Dezember 1869, Wien 1871, s. 17, 29, 33, 37.

24. Die Ergebnisse der Volkszahlung vom 31 Dezember 1910, "Oesterreichische Statistik", Neue Folge, Bd. 2, Heft 1, s. 18 - 20. Podane niżej współczynniki należy interpretować w ten sposób, że im wyższa jest wartość współczynnika, tym niższe rozmiary zjawiska.

25. Pewne wypełnienie ogromnej luki w tym zakresie stanowi niedawna praca K. Groniowskiego, ale jakoś materiału statystycznego, którym dysponował, pozostawia wiele do życzenia i praktycznie uniemożliwia statystyczną analizę porównawczą z Galicją czy ziemiami stanowiącymi wówczas część państwa pruskiego - por. K. Groniowski, Emigracja z ziem zaboru rosyjskiego (1864 - 1918) [w:] Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych, s. 196 - 251.

26. S. Borowski, Emigracja z ziem polskich pod panowaniem niemieckim w latach 1815 - 1914, "Przeszłość Demograficzna Polski", t. 2, Warszawa 1968, s. 150 (tab. 1). Czytelnikowi szerzej zainteresowanemu tą problematyką polecamy ciekawą, pożyteczną i nowszą publikację A. Brożka - por. A. Brożek, Ruchy migracyjne z ziem polskich pod panowaniem pruskim w latach 1850 - 1918 w: Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych, s. 120 - 140.

27. Na szczególne podkreślenie zasługują tu statystyczne analizy zjawiska autorstwa Leopolda Caro i Karola Englicha. Por. L. Caro, Statystyka emigracji polskiej i austro-węgierskiej do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, Kraków 1907; tenże, Emigracja i polityka emigracyjna ze szczególnym uwzględnieniem stosunków polskich, Poznań 1914; K. Englich, Die oesterreichische Auswanderungsstatistik, "Statistische Monatschrift", R: 13, Bd. 39, Brunn 1913, s. 65 - 167. Prace nowsze na pewno pełniejsze w warstwie interpretacyjnej, w warstwie materiałowej w szczególności zaś, jeśli idzie o zakres analizy statystycznej tyczącej globalnych rozmiarów zjawiska, są w naszym przekonaniu w dużej mierze pochodną ich ustaleń. Por. H. Chmelar, Hohepunkte der oesterreichischen Auswanderung; A. Pilch, Emigracja z ziem zaboru austriackiego. Nie przekonują nas przy tym szacunki ogólnego bilansu migracyjnego B.P. Murdzka, Emigration in Polish Social-Political Thought 1870 - 1914, s. 382 i 383. Z naszej strony różne aspekty statystycznej analizy emigracji poza obręb Galicji w oparciu o dane L. Caro i (wykorzystującego w dużej mierze jego szacunki) K. Englicha zawarliśmy w "Informatorze" - por. K. Zamorski, Informator statystyczny, s. 180 - 184.

28. K. Zamorski, Informator, s. 183 (tab. 112).

Zakończenie

Autor korzysta z przysługującego mu prawa, aby w zakończeniu przedstawić kilka konstatacji i refleksji bardziej ogólnych, które jednak mają swe źródło w przedmiocie i treści tej rozprawy. Nie traktuje on bowiem demografii historycznej jako nauki realizującej tylko swoje specjalistyczne cele, ale uznaje ją za jedną z ważnych dziedzin historii, koniecznej w procesie wyjaśniania szerszych zjawisk społecznych, gospodarczych i kulturowych. W takim kontekście możemy wyróżnić trzy płaszczyzny poznawcze.

Zacznijmy od tej, która wiąże się ściśle z pojęciem transformacji demograficznej jako swoistego mechanizmu przemian zjawisk ludnościowych - jego funkcjonowanie i przebieg jest uwarunkowane - obok wielu - trzema podstawowymi elementami: stopą urodzeń, stopą zgonów i w wyniku relacji zachodzących między nimi (przyrost naturalny), rozmiarem liczby ludności.

Przechodząc do centrum naszych badań zaprezentowanych w pracy, to znaczy do Galicji w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku, należy skonstatować, że transformacja demograficzna dokonała się tutaj późno i bez tej długotrwałej fazy wstępnej, która sprowadziłaby - jak w krajach Europy Zachodniej - na niższy poziom zarówno stopę zgonów, jak i rodności. W sytuacji, w której rodność odpowiada w zasadzie poziomowi charakterystycznemu dla społeczeństw tak zwanego starego ładu demograficznego, stabilizacja i następujący tuż po niej spadek stopy zgonów przynoszą raptowny wzrost liczby ludności. W dodatku w Galicji wstępna faza transformacji demograficznej nastąpiła tuż po fali cyklicznych kryzysów populacji połowy XIX stulecia i związanej z nimi rekuperacji, którą również charakteryzował bardzo szybki wzrost liczby ludności. Zbieżność tych zjawisk wzmacnia efekt gwałtownego wzrostu liczby ludności i pociąga za sobą poważne implikacje gospodarcze, społeczne i mentalnościowe.

Wyniki naszych badań pozwalają - jak już wskazano - stwierdzić, iż

faza pretranszitoryjna w przypadku populacji Galicji kończy się definitywnie na początku lat osiemdziesiątych XIX w. Od tej chwili do połowy lat dziewięćdziesiątych następuje stabilizacja liczby zgonów, co przy wywołanym już procesie wzrostu liczby urodzeń przynosi spadek stopy zgonów. W tym też okresie dochodzi do stabilizacji liczby małżeństw i stopy małżeństw. Mamy tu zatem do czynienia z pierwszym etapem fazy transzitoryjnej, który zaczyna się nie wcześniej niż w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XIX w.

Jak wiadomo jednak, nie zawężaliśmy naszych analiz demograficznych jedynie do terytorium Galicji. Świadomie poszerzyliśmy znacznie badany obszar do umownie przyjętych ram Europy Środkowej, głównie zaś Wielkopolski, Królestwa Polskiego i całej Cislitawii. To otwiera nam drugą płaszczyznę poznawczą, w której dochodzą do głosu ściśle powiązane ze sobą aspekty przestrzenne i chronologiczne.

W obrębie samej Galicji stwierdziliśmy istotne różnice w przekształceniach ludnościowych w obrębie samej Galicji, gdzie dały znać o sobie wyraźnie odmienności między Galicją Wschodnią a Zachodnią. Nie zmienia to jednak faktu, że proces transformacji w Galicji jest zbieżny w czasie z jej wystąpieniem na obszarze Wielkopolski i Królestwa Polskiego. Dowodzi to, że w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku nastąpiła na wszystkich tych terenach intensyfikacja rozwoju demograficznego. W tym sensie spotykane często w polskiej literaturze historycznej różnicowanie ich rozwoju, także w sensie cywilizacyjnym, nie powinno prowadzić do zbytniego kontrastowania stopnia odmienności. Nie twierdzimy, że różnic tych w ogóle nie było (wykazaliśmy je w naszej analizie), ale też funkcjonujące stereotypy oparte na przekonaniu o totalnie zacofanej Galicji, uprzemysłowionym Królestwie Polskim i bardzo zaawansowanej w rozwoju Wielkopolsce mogą ulec kontroli także w wyniku badań demograficznych.

Niestety brak porównywalnych danych dla Królestwa Polskiego nie pozwolił nam do końca zbadać przemian zachodzących na jego obszarze. Wiele symptomów jednak wskazuje na to, że był to proces bardziej zbliżony do przekształceń typowych dla Galicji aniżeli dla Wielkopolski.

W najogólniejszym spojrzeniu transformacja demograficzna pojawia się w Wielkopolsce i Królestwie Polskim z sięgającym ćwierćwiecza opóźnieniem w stosunku do najbardziej rozwiniętych krajów Europy i rozpoczyna się podobnie jak w Galicji, po bardzo krótkim okresie przygotowawczym, przy wysokich jeszcze obu zasadniczych współczynnikach ruchu naturalnego, to jest zarówno współczynniku zgonów, jak i urodzeń. Ta zbieżność chronologiczna nie oznacza jednak, by proces transformacji przebiegał

podobnie na wszystkich obszarach Europy Środkowej. Wykazaliśmy bowiem przez analizę poziomu wielu zjawisk demograficznych, a więc nie tylko ruchu naturalnego, że istnieją tu istotne różnice. Zbieżność chronologiczna oddaje podobieństwo trendów przekształceń, nie oddaje zaś do końca ich jakościowej odmienności. Nie wolno bowiem zapominać, że inny był punkt wyjściowy procesu transformacji Czech, Moraw, Śląska austriackiego i pruskiego, Pomorza pruskiego i Wielkopolski aniżeli Galicji.

Po to, by dramaturgię przemian biospołecznych w Europie Środkowej i w Galicji w drugiej połowie XIX i na początku XX w. ukazać we właściwym świetle, należy dokonać najogólniejszych porównań z wystąpieniem tego procesu w Europie Zachodniej. W świetle trójfazowej wersji teorii transformacji demograficznej proces ten rozpoczął się tam z początkiem lat siedemdziesiątych XIX w. (z wyjątkiem Francji, gdzie spadek stopy urodzeń odnotowywano praktycznie na przestrzeni całego XIX w.). Wobec naszych konstatacji oznaczałoby to dla zasadniczych regionów Polski opóźnienie rzędu jednego ćwierćwiecza. Nie jest to jednak w naszym przekonaniu jedyny z zasadniczych problemów transformacji demograficznej ziem polskich, a - jak mamy podstawy sądzić - i innych ziem Europy Środkowej. Całość przestrzennego zróżnicowania transformacji demograficznej w Europie Środkowej da się w naszej opinii sprowadzić do konstatacji faktu powolnego przesuwania się jej z zachodu na wschód. Sugeruje to jednocześnie zjawisko raczej mechanicznego przejmowania wzorców przemian cywilizacyjnych płynących z Europy Zachodniej aniżeli wytworzenie własnego modelu przemian.

Poznając procesy transformacji demograficznej możemy lepiej zrozumieć i wyjaśnić szereg zjawisk gospodarczych, społecznych i kulturowych. Jest to trzecia ważna płaszczyzna poznawcza. Teoria transformacji demograficznej wyjaśnia mechanizm przemian ludnościowych, ale jest również pomocna dla zrozumienia skomplikowanego systemu zależności między wzrostem gospodarczym i wynikającymi z niego zmianami w poziomie życia społeczeństw a przekształceniami w ludzkiej świadomości i w strukturze społecznej. W tym też sensie jej wystąpienie może i powinno być potraktowane jako swoisty papierek lakmusowy dla stwierdzenia procesu przemian, określenia ich zakresu i specyfiki. Widzimy również, jak odmienne parametry demograficzne charakteryzują poszczególne grupy społeczne. Istotne różnice odnotowujemy tu nie tylko w podziale na ludność miejską i wiejską, ale też w tych przypadkach, w których mogliśmy dokonać porównań między poszczególnymi kategoriami wyznaniowymi i językowymi ludności. W naszym przekonaniu wiąże się to nie tylko z cechami etnicznymi, ale ze stopniem rozwoju procesu industrializacji na poszczególnych terenach.

W toku naszych rozważań niejednokrotnie wskazywaliśmy też na różnice w wartościach podstawowych wskaźników demograficznych w zależności od składu wyznaniowego i językowego badanej populacji, w naszym wypadku Galicji. Występują one w sposób oczywisty. Trudno jest nam jednak już w tej chwili dokonywać próby pełnego ich wyjaśnienia. Wymagają bowiem analizy bardziej dogłębnej i opartej na źródłach bardziej szczegółowych innego typu i bardziej rozciągniętych w czasie aniżeli wykonywane przez nas w tej rozprawie.

W naszej pracy - poruszając się na gruncie relacji analizy demograficzno-historycznej do zmian społeczno-gospodarczych, cywilizacyjnych i kulturowych - szczególnie miejsce i uwagę poświęciliśmy natomiast problemowi bynajmniej nie zapoznanemu w naszych polskich badaniach, zagadnieniu migracji galicyjskich. Czynimy tak dlatego, że problem ten miał szczególne znaczenie dla dziejów społeczno-gospodarczych Galicji.

Gwałtowny wzrost liczby ludności wywołuje zawsze silny efekt migracyjny. Migracje ludności galicyjskiej są intensywne tak wewnątrz, jak i na zewnątrz Galicji. Wewnątrz Galicji wyrażają się masowymi przemieszczeniami ludności zarówno o bliższym, jak i dalszym zasięgu. W tym drugim przypadku mamy m.in. do czynienia z masowymi przemieszczeniami ludności z Galicji Zachodniej (szybciej i głębiej dotkniętej efektami pierwszej fazy transformacji) do Galicji Wschodniej. W początkach XX w. widać to w zmianach struktury wyznaniowej i językowej społeczności tej części Galicji. Napływ żywołu polskiego z Galicji Zachodniej zbiega się tu w czasie z narodzinami narodowego ruchu ukraińskiego, potęgując poczucie zagrożenia polonizacją wśród ludności ukraińskiej i w ten sposób pośrednicząc potęgując napięcia polityczne.

W sferze migracji zewnętrznych, zważywszy na fakt, iż większość tzw. krajów słowiańskich Cislitawii przechodzi proces transformacji w zbliżonym czasie, silna konkurencja na rynku pracy (przy braku kwalifikacji zawodowych migrantów galicyjskich) uniemożliwia wchłonięcie znaczącej części zbędnego potencjału ludnościowego przez Cislitawię. To zmusza ludność galicyjską do emigracji zamorskiej, wypychając ją niejako samoczynnie na zewnątrz. Ten efekt migracyjny pozwala nam patrzeć na proces masowych migracji z Galicji w końcu XIX i na początku XX w. jako przejaw jej słabości gospodarczej. Nie należy jednakże zapominać, iż migracje ludności Galicji były z punktu widzenia transformacji demograficznej zjawiskiem koniecznym i nieuniknionym. Wykazaliśmy w naszej pracy, że proces gwałtownych przesunięć ludnościowych dotyczył większości krajów Cislitawii i udowodniliśmy, iż w obrębie samej Galicji mamy również do czynienia z falą przemieszczeń ludności w tym czasie. Zarówno ze

względem jednak na gwałtowność przemian demograficznych, jak i ze względu na wiekowe zapóźnienia w rozwoju gospodarczym nie można było oczekiwać, by został (jak to miało miejsce na przykład w Czechach i na Morawach) utrzymany w znacznej części w ramach rodzinnego kraju lub rozprzestrzenił się przede wszystkim na obszar Cislitawii. Ta ostatnia kwestia wymaga zresztą szczególnej uwagi i dalszych szczegółowych analiz porównawczych.

Siła efektu migracyjnego była tym większa, że nie zdołał się w tym czasie wykształcić, bądź działał w ograniczonym zakresie, zespół zjawisk decydujących o kontroli urodzin. Stwierdziliśmy co prawda (potwierdzając wyniki badań W. Stysia), iż na obszarze Galicji pojawia się stwierdzona przez J. Hajnalę i J. Matrasy strategią opóźniania wieku małżeństw, ale też analizując współczynnik "Im" doszliśmy do wniosku, iż w relacji do Europy Zachodniej był to proces znacznie słabszy i tym samym mniej skuteczny w zakresie hamowania skutków gwałtownego wzrostu liczby ludności. Fakt wystąpienia tej strategii w krajach Europy Zachodniej wiąże się najczęściej z systemem dziedziczenia majątku i zwyczajów spadkowych. Dążenie do zachowania możliwie największego majątku w rękach jednej rodziny wpływało już w XVIII stuleciu w świetle nowszych i najnowszych badań angielskich na upowszechnienie praktyki późnych małżeństw (zyskanie samodzielności gospodarczej i podstaw utrzymania rodziny) i relatywnie mniejszą, niż na przykład w Europie Środkowej, powszechność małżeństw. Taką zresztą strategią wobec wzrostu liczby ludności zalecał Malthus. W przypadku ziem polskich proces opóźniania wieku zawierania związków małżeńskich mógł się w pełni ukształtować dopiero w warunkach pełnego uwłaszczenia, ale analiza porównawcza tego zjawiska z uwzględnieniem specyfiki przemian społecznych, gospodarczych i kulturowych omawianych obszarów nadal czeka jeszcze na swego autora.

Wykaz tabel statystycznych

1. Liczba (w mln) i średnioroczna stopa wzrostu (w %) ludności Galicji Wschodniej i Zachodniej w latach 1857 - 1910	23
2. Liczba (w tys.) i średnioroczna stopa wzrostu (w %) ludności Cislitawii w latach 1857 - 1910	26
3. Liczba (w mln) i średnioroczna stopa wzrostu (w %) ludności wybranych krajów europejskich w drugiej połowie XIX i na początku XX w.	28
4. Liczba ludności (w tys.) i średnioroczna stopa wzrostu liczby ludności Galicji, Śląska, Wielkopolski i Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX i na początku XX w. (w %)	30
5. Gęstość zaludnienia Galicji Wschodniej i Zachodniej w latach 1857 - 1910 (w os./km ²)	33
6. Liczba powiatów politycznych Galicji w poszczególnych grupach gęstości zaludnienia (w liczbach bezwzględnych i %) w latach 1869 - 1910	34
7. Gęstość zaludnienia krajów Cislitawii w latach 1857 - 1910 (w os./km ²)	40
8. Gęstość zaludnienia Galicji, Śląska pruskiego, Wielkopolski oraz Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w. (w os./km ²).	41
9. Porównanie struktury wieku ludności Galicji Wschodniej i Galicji Zachodniej w latach 1869 - 1900	54
10. Porównanie struktury wieku ludności Galicji wyznania mojżeszowego oraz ludności deklarującej język polski i ruski (ukraiński) jako codzienny w spisie powszechnym z r. 1890	56
11. Struktura wieku ludności Cislitawii w roku 1869 i 1910 w promilach	58
12. Struktura wieku wybranych krajów Europy i USA na przełomie XIX i XX w. według E.B. Reutera i E. Rosseta	61
13. Porównanie przemian struktury wieku ludności Galicji i Wielkopolski w latach 1857 - 1910	62

14. Struktura wieku ludności Galicji, Wielkopolski i Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX i w początkach XX w.	63
15. Proporcje małżeństw endo- i egzogamicznych wyznaniowo w Galicji w latach 1895 - 1909 (w %)	73
16. Struktura wyznaniowa małżeństw endogamicznych wyznaniowo w Galicji w latach 1895 - 1909 (w %)	74
17. Porównanie struktury wyznaniowej małżeństw endogamicznych wyznaniowo ze strukturą wyznaniową populacji Galicji w latach 1900 - 1909 (w %)	75
18. Stopa małżeństw endogamicznych wyznaniowo w Galicji (na 1000 ludności danego wyznania)	77
19. Struktura małżeństw egzogenicznych wyznaniowo w Galicji w latach 1895 - 1909 (w %)	78
20. Mediany oraz średnie wieku kobiet i mężczyzn zawierających związek małżeński w Galicji w latach 1860 - 1910	79
21. Zmiany w wybranych kategoriach wieku małżeństw ludności Galicji w latach 1860 - 1910 (w %)	80
22. Liczba małżeństw wybranych krajów Cislitawii w latach 1860 - 1910	81
23. Stopa małżeństw w Cislitawii w latach 1857 - 1910 (w promilach)	82
24. Stopa urodzeń netto w Galicji Wschodniej i Zachodniej w latach 1881 - 1910. Średnia dziesięcioletnia w promilach ..	88
25. Stopa urodzeń netto Lwowa i Krakowa w latach 1881 - 1910. Średnia dziesięcioletnia w promilach	89
26. Szacunkowa stopa rodności netto według głównych wyznań ludności Galicji w latach 1895 - 1907 (na 1000 ludności danej kategorii wyznaniowej)	90
27. Liczba (w liczbach bezwzględnych) i dynamika (współczynnik dynamiki o podstawie zmiennej w %) urodzeń żywych w Galicji i w wybranych krajach Cislitawii w latach 1860 - 1910	93
28. Stopa urodzeń netto Cislitawii w latach 1857 - 1910 w przekrojach czasowych (w promilach)	94
29. Stopa urodzeń brutto w Monarchii Austro-Węgierskiej i w niektórych krajach z nią sąsiadujących w latach 1876 - 1913 (średnie dziesięcioletnie w promilach)	95
30. Stopa urodzeń brutto wybranych krajów Europy Środkowej w latach 1871 - 1910 (Średnie pięcioletnie w promilach)	96
31. Syntetyzujące wskaźniki płodności kobiet w Galicji w latach 1880 - 1900	98

32. Wybrane cząstkowe współczynniki zgonów według wieku w Galicji w latach 1870 - 1910 (w promilach)	105
33. Średnie dziesięcioletnie liczby zgonów (liczby bezwzględne) oraz ich dynamika (współczynniki dynamiki o podstawie zmiennej w ‰) w Cislitawii w latach 1850 - 1910	107
34. Stopa zgonów brutto (w promilach) w Cislitawii w latach 1857 - 1910	108
35. Stopa zgonów brutto (w promilach) w Europie Środkowej i Wschodniej w latach 1861 - 1910 (średnia pięcioletnia)	109
36. Rozmiary ruchu migracyjnego mieszkańców Galicji w latach 1880 - 1910 w obrębie kraju (w liczbach bezwzględnych)	126
37. Rozmiary ruchu migracyjnego mieszkańców Galicji w latach 1880 - 1910 w obrębie kraju (w ‰)	126
38. Powiaty polityczne Galicji w latach 1880 - 1910 o ponadprzeciętnej ruchliwości przestrzennej mieszkańców w obrębie jednego powiatu politycznego (kategoria II - współczynniki w ‰)	127
39. Powiaty polityczne Galicji w latach 1880 - 1910 o ponadprzeciętnej ruchliwości przestrzennej mieszkańców w obrębie kraju (kategoria III - współczynniki w ‰)	129
40. Rozmiary ruchu migracyjnego mieszkańców Cislitawii w obrębie swych krajów w spisach powszechnych z lat 1880 i 1910 (w ‰)	134
41. Obciążenie procentowe liczby ludności krajów Cislitawii przez saldo migracji w latach 1880 - 1910 (liczba ludności z końca okresu rachunkowego)	139

Wykaz map i wykresów

Mapa 1. Galicja w latach 1880 - 1910	36
Mapa 2. Gęstość zaludnienia Galicji w roku 1869	37
Mapa 3. Gęstość zaludnienia Galicji w roku 1880	37
Mapa 4. Gęstość zaludnienia Galicji w roku 1890	38
Mapa 5. Gęstość zaludnienia Galicji w roku 1900	38
Mapa 6. Gęstość zaludnienia Galicji w roku 1910	39
Rys. 1. Ludność Galicji w latach 1776 - 1910	20
Rys. 2. Szacunkowa roczna stopa wzrostu ludności Galicji Wschodniej i Zachodniej w latach 1869 - 1910	24
Rys. 3. Szacunkowa roczna stopa wzrostu ludności Galicji Słaska austriackiego i Czech	29
Rys. 4. Szacunkowa roczna stopa wzrostu ludności Galicji, Wielkopolski, Królestwa Polskiego i Śląska pruskiego w latach 1869/1971 - 1910	31
Rys. 5. Piramida wieku ludności Galicji według spisu z roku 1869 (ludność w promilach, wiek w latach ukończonych)	48
Rys. 6. Piramida wieku ludności Galicji według spisu z roku 1880 (ludność w promilach, wiek w latach nieukończonych)	49
Rys. 7. Piramida wieku ludności Galicji według spisu z roku 1890 (ludność w promilach, wiek w latach nieukończonych)	50
Rys. 8. Piramida wieku ludności Galicji według spisu z roku 1900 (ludność w promilach, wiek w latach ukończonych)	51
Rys. 9. Porównanie piramid wieku ludności Galicji według spisów z lat 1869 i 1890 (ludność w promilach, wiek w latach ukoń- czonych)	52
Rys. 10. Liczba małżeństw w Galicji w latach 1860 - 1910	71
Rys. 11. Stopa małżeństw ludności Galicji w latach 1860 - 1910 (na 1000 ludności)	72
Rys. 12. Urodzenia w Galicji w latach 1860 - 1910	85

Rys. 13. Stopa urodzeń ludności Galicji w latach 1860 - 1910 (na 1000 ludności)	87
Rys. 14. Średnia pięcioletnia stopy urodzeń Śląska pruskiego, Wielkopolski, Pomorza i Galicji w latach 1861 - 1910	97
Rys. 15. Liczba zgonów w Galicji w latach 1860 - 1910	103
Rys. 16. Stopa zgonów ludności Galicji w latach 1860 - 1910 (na 1000 ludności)	104
Rys. 17. Ruch naturalny ludności Galicji w latach 1860 - 1910. Liczba urodzeń, małżeństw i zgonów	111
Rys. 18. Stopa zgonów i urodzeń ludności Galicji w latach 1860 - 1910 (na 1000 ludności)	112

Bibliografia

Źródła i wydawnictwa o charakterze źródłowym

1. Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Oesterreich nach der Zahlung vom 31. October 1857, Wien 1859.
2. Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrate vertretenen Königreiche und Ländern, dann der Militärgrenze. Nach der Zahlung vom 31. October 1869, 2 Bd, Wien 1871.
3. Die Ergebnisse der Volkszählung und der mit derselben verbundenen Zahlung der häuslichen Nutztiere vom 31. Dezember 1880 in den Reichsrate vertretenen Königreiche und Ländern, "Oesterreichische Statistik", Bd. 1, H. 1 - 2, Wien 1882.
4. Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1890 in den im Reichsrate vertretenen Königreiche und Ländern, "Oesterreichische Statistik", Bd. 32, H. 1, 3, Wien 1892.
5. Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900 in den im Reichsrate vertretenen Königreiche und Ländern, "Oesterreichische Statistik", Bd. 63, H. 1 - 2, Wien 1902.
6. Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrate vertretenen Königreiche und Ländern, "Oesterreichische Statistik", Neue Folge, Bd. 1, H. 1 - 2, Wien 1912.
7. "Rocznik (Podręcznik) Statystyki Galicji", R. I: 1886 - R. V: 1894 - 1897, Lwów 1887 - 1898, t. VI - IX, Lwów 1900 - 1913.
8. "Statistische Handbuechlein für die oesterreichische Monarchie", Jg. 1 - 8, Wien 1861 - 1871.
9. "Statistisches Jahrbuch der oesterreichischen Monarchie", Jg. 1 - 20: 1861/1862 - 1881, Wien 1863 - 1882.
10. "Oesterreichisches Statistisches Handbuch der im Reichsrate vertretenen Königreiche und Ländern", Jg. 1 - 32: 1882 - 1913, Wien 1883 - 1914.
11. "Demographic Yearbook" 1953, wyd. 5, Statistical Office of the United Nations, New York 1953.

12. Bolognese-Leuchtenmüller B., Bevölkerungsentwicklung und Berufsstatistik. Gesundheits- und Fürsorgewesung in Oesterreich 1750 - 1918, Materialien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, hrsg. A. Hoffman, H. Matis, M. Mitterauer, Bd. 1, München 1978.
13. Burzyński A., Informator statystyczny do dziejów przemysłu w Galicji. Górnictwo, hutnictwo i przemysł rafineryjny, H. Madurowicz-Urbańska (red.), Kraków 1982.
14. Zamorski K., Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857 - 1910, H. Madurowicz-Urbańska (red.), Kraków - Warszawa 1989.

Opracowania

1. Armengaud A., Dupâquier J., Reinhard M., Histoire générale de population mondiale, Paris 1968.
2. Bar A., Burzyński A., Madurowicz-Urbańska H., Zamorski K., Problem protoindustrializacji w przemyśle naftowym w Galicji, "Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych", t. XLIV, R. 1983, s. 57 - 83.
3. Batowski H., Rozpad Austro-Węgier 1914 - 1918, Kraków 1982.
4. Blacker C.P., Stages in Population Growth, "The Eugenics Review", Nr 39/3, 1949, s. 88 - 101.
5. Bobińska C. (red.), Mechanizmy polskich migracji zarobkowych, Warszawa 1976.
6. Borowski S., Rozwój demograficzny i problem maltuzjański na ziemiach polskich pod panowaniem niemieckim, "Przeszłość Demograficzna Polski", t. 3, Warszawa 1969.
7. Borowski S., Emigracja i równowaga społeczna podczas rewolucji demograficznej w Europie Środkowej i w niektórych krajach sąsiadujących, "Przeszłość Demograficzna Polski", t. 4, Warszawa 1971, s. 241 - 259.
8. Borowski S. i in., Demografia społeczna, Warszawa 1974.
9. Brożek A., Ruchy migracyjne z ziem polskich pod panowaniem pruskim w latach 1850 - 1918 [w:] Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych, A. Pilch (red.), Warszawa 1984, s. 120 - 140.
10. Buzek J., Rozsiedlenie ludności Galicji według wyznania i języka, "Wiadomości Statystyczne o stosunkach krajowych", t. XXI, z. II, Lwów 1909, s. 197.
11. Caro L., Statystyka emigracji polskiej i austro-węgierskiej do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, Kraków 1907.
12. Caro L., Emigracja i polityka emigracyjna, Poznań 1914.
13. Chesnais J.-C., La transition démographique. Étapes formes et impli-

- cations économiques. Étude de séries temporelles (1720 - 1984) relatives à 67 pays, "Travaux et documents de l'I.N.E.D.", Cahier No 113, Paris 1986.
14. Chmelar H., Hohepunkte der oesterreichischen Auswanderung. Die Auswanderung aus den im Reichsrat vertretenen Königreiche und Ländern in den Jahren 1905 - 1914, "Studien zur Geschichte der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie", Bd. 14, Wien 1974.
 15. Cieslak M i in., Demografia. Metody analizy i prognozowania, Warszawa 1984.
 16. Coal A.J., Factors Associated with the Development of Fertility: An Historic Summary [w:] Proceedings of the World Population Conference, 1965, United Nation, New York 1967, vol. 2, s. 205 - 209.
 17. Davis K., The World Demographic Transition, "The Annals of the American Academy of political and Social Sciences, January, 1945, s. 1 - 11.
 18. Davis K., Population in the long view [w:] Food for the World, T. Schultz (red.), Chicago 1945.
 19. Davis K., Economic Problems of population Change w: Proceedings of the Eight International Conference of Agricultural Economist, New York 1953, s. 13 - 31.
 20. Demeny P., Early Fertility Decline in Austria-Hungary [w:] Population and Social Change, D.V. Glass, R. Revell (red.), American Academy of Arts and Sciences, 1972, s. 153 - 172.
 21. Dobroszycki L., The Fertility of Modern Polish Jewry [w:] Modern Jewish Fertility, P. Ritterband (red.), Studies in Judaism in Modern Times, Leiden 1981, vol. 1, s. 68.
 22. Drake M., Fertility Control in Pre-industrial Norway [w:] Population and Social Change, D.V. Glass, R. Revell (red.), American Academy of Arts and Sciences, 1972, s. 41 - 64.
 23. Englich K., Die oesterreichische Auswanderungsstatistik, "Statistische Monatschrift", R. 1913, t. 39.
 24. Eversley D.E.C., Glass D.V. (red.), Population in History, Chicago 1965.
 25. Festy P., La fécondité des pays occidentaux de 1870 à 1970, "Travaux et Documents de l'I.N.E.D.", Cahier No 85, Paris 1979.
 26. Ficker A., Bevölkerung der oesterreichischen Monarchie, Gotha 1860.
 27. Findl P., Mortalität und Lebensverwartung in den oesterreichischen Alpenländer im Zeitalter der Hochindustrialisierung (1868 bis 1912) [w:] Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Oesterreich 1829 - 1979, "Beiträge zur oesterreichischen Statistischen Zentralamt", Wien 1979, H. 550, s. 403 - 424.

28. Friedlander D., The Role of Migration in the Process of Demographic Change [w:] Conference Mondiale, UIESP, vol. 4, Londyn 1969.
29. Gąsowski T., Ludność miejska w Galicji w dobie autonomicznej, Kraków 1978 /praca doktorska pisana w Instytucie Historii UJ - maszynopis/.
30. Glass D.V., Grebenik E., World Population [w:] The Cambridge Economic History of Europe, vol. VI/1, Cambridge University Press, 1966.
31. Glass D.V., Revelle R. (red.), Population and Social Change, The American Academy of Arts and Sciences, 1972.
32. Gieysztorowa I., Wstęp do demografii staropolskiej, Warszawa 1979.
33. Gisser R., Daten zur Bevölkerungsentwicklung der oesterreichischen Alpenländer 1819 bis 1913, [w:] Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Oesterreich 1829 - 1979, "Beiträge zur oesterreichischen Statistischen Zentralamt", Wien 1979, H. 550, s. 403 - 424.
34. Groniowski K., Emigracja z ziem zaboru rosyjskiego (1864 - 1918) [w:] Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych, A. Pilch (red.), Warszawa 1984, s. 196 - 251.
35. Hajnal J., European Marriage Patterns in Perspective, [w:] Population in History, D.V. Glass, D.E.C. Eversley (red.), Chicago 1965, s. 101 - 143.
36. Helczmanovszki H., Die Entwicklung der Bevölkerung Oesterreichs in den letzten Jahren nach wichtigsten demographischen Komponenten, [w:] tegoż (red.), Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Oesterreichs, München 1973, s. 112 - 165.
37. Helczmanovszki H., Die Bevölkerung Oesterreich-Ungarn [w:] Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Oesterreich 1829 - 1979, "Beiträge zur Oesterreichischen Statistik", H. 550, Wien 1979, s. 369 - 401.
38. Heer D.M., Economic Development and the Fertility Transition [w:] Population and Social Change, D.V. Glass, R. Revelle (red.), The American Academy of Arts and Sciences, 1972, s. 99 - 113.
39. Holzer J., Demografia, Warszawa 1979.
40. Knodel J., The Decline of Fertility in Germany, 1871 - 1939, Princeton 1974.
41. Komlos J. (red.), The Habsburg Monarchy as a Custom Union. Economic Development in Austria-Hungary in the 19th Century, Columbia University Press, 1983.
42. Kosiński L., Obraz demograficzny Europy, Warszawa 1966.
43. Kopczak W.P., Kopczak S.H., Nasielienije Zakarpatija za 100 let, 1870 - 1970, Lwów 1977.

44. Kowalska-Gluckman S., Ruchliwość społeczna i zawodowa mieszkańców Warszawy w latach 1845 - 1861 na podstawie akt stanu cywilnego, Wrocław 1971.
45. Krzyżanowski A., Kumaniecki K., Statystyka Polski, Kraków 1915.
46. Krzywicki L., Statystyka, Warszawa 1922.
47. Kuznetz S., Wzrost gospodarczy narodów, Warszawa 1976.
48. Ladstätter J., Die verwanderung der Alterstruktur in Oesterreich seit 1869 [w:] Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Oesterreich 1829 - 1979, "Beiträge zur oesterreichischen statistischen Zentralamt", Heft 550, Wien 1979, cz. 2, s. 453 - 469.
49. Landry A., Les trois théories principales de la population, "Scientia", Paris 1909, s. 3 - 39.
50. Landry A., La révolution démographique, Paris 1934.
51. Landry A., Traité de démographie, Paris 1945.
52. Leboutte R., Reconversion de la main-d'oeuvre et transition démographique. Les Bassins industriels en Aval de Liège XVIIe - XXe siècles, Paris 1988.
53. Livi Bacci M., Fertility and Population Growth in Spain in the eighteenth and nineteenth centuries [w:] D.V. Glass, R. Revelle /red./, Population and Social Change, American Academy of Arts and Sciences, 1972.
54. Ładogórski T., Periodyzacja rozwoju demograficznego ludności polskich ziem zachodnich i północnych w latach 1816 - 1914, "Przeszłość Demograficzna Polski", t. 5, Warszawa 1972.
55. Łuczak Cz., Dzieje gospodarcze Niemiec 1871 - 1945, Poznań 1984.
56. Madurowicz-Urbańska H., Struktura wielkości miast i osiedli typu miejskiego w Wielkim Księstwie Poznańskim, Królestwie Polskim i Galicji w drugiej połowie XIX w. (do 1910 r.) [w:] Badania nad historią społeczną i gospodarczą w Polsce. Problemy i metody. Warszawa 1978, s. 171 - 181.
57. Marczewski J., Histoire quantitative. Buts et Méthodes, Paris 1961.
58. Marczewski J., Introduction à l'histoire quantitative, Genève, Droz 1965.
59. Matras J., The Social Strategy of Family Formation: some Variation in Time and Space, "Demography", vol. 2, 1965, s. 349 - 362.
60. Meuvret J., Demographic Crisis in France from the Sixteenth to the Eighteenth Century w: Population in History, D.V. Glass, D.E.C. Eversley (red.), Chicago 1965, s. 507 - 522.
61. Michalewicz J., Elementy demografii historycznej, Warszawa 1979.

62. Morawski F., Przesiedlanie się ludności z Galicji zachodniej do wschodniej na podstawie rękopiśmiennych materiałów udzielonych przez c.k. Centralną Komisję Statystyczną, "Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych, t. IV, z. III, Lwów 1986, s. 35 - 67.
63. Murdzek B.P., Emigration in Polish Social-Political Thought 1870 - 1914, New York 1977.
64. Okolski M., Refleksje nad mechanizmem przejścia demograficznego, "Studia Demograficzne", t. 2/88, Warszawa 1987, s. 33 - 46.
65. Pavlik Z., Nástin populačného vývoje svèta, Praha 1964.
66. Podraza A., Polens Platz in Europa [w:] Studia Polono-Helvetica, "Basler Beiträge zur geschichtswissenschaft", Bd. 157, H. Madurowicz-Urbańska, M. Mattmüller (red.), Basel und Frankfurt am Main 1989, s. 3 - 12.
67. Pilch A. (red.), Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych XVIII - XIX w., Warszawa 1984.
68. Pilch A., Emigracja z zaboru austriackiego (od połowy XIX w. do 1918 r.) [w:] Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych, A. Pilch (red.), Warszawa 1984, s. 196 - 251.
69. Rabinach A.G., The migration of Galician Jews to Vienna 1857 - 1880, "Austrian History Yearbook", 1975.
70. Reuter E.B., Population Problems, Filadelfia 1923.
71. Romer E., Weinfeld I., "Rocznik Polski". Tablice Statystyczne, Kraków 1917.
72. Rosset E., Proces starzenia się ludności. Studium demograficzne, Warszawa 1959.
73. Rosset E., Eksplozja demograficzna, Warszawa 1978.
74. Rosset E., Piąta faza przejścia demograficznego, "Studia Demograficzne", R. 1980, s. 3 - 4.
75. Rusiński W., Rozwój gospodarczy ziem polskich, Warszawa 1973.
76. Schluchter A., Kurmann, Die Bevölkerung der Schweiz seit 1800, Bd. 1: Bevölkerung, Bern 1988.
77. Schofield R., The relationship between Demographic Structure and Environment in Preindustrial Western Europe w: Sozialgeschichte der Familie in der Neunzeit Europas, W. Conze (red.), Stuttgart 1976, s. 147 - 160.
78. Scott E.M., Jews as Migrants: An Alternative Hypothesis, "Austrian History Yearbook", 1975.
79. Sobczak T., Przełom w konsumpcji spożywczej w Królestwie Polskim w XIX w., Wrocław 1968.
80. Sobczak T., Konsumpcja żywnościowa chłopska w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX i w początkach XX w., Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk - Łódź 1986.

81. Styś W., Rozdrobnienie gruntów chłopskich w byłym zaborze austriackim od roku 1787 do 1931, Lwów 1934.
82. Styś W., Współzależność rozwoju rodziny chłopskiej i jej gospodarstwa, Wrocław 1959.
83. Styś W., Drogi postępu gospodarczego wsi. Studium szczegółowe na przykładzie zbiorowości próbnej wsi Husowa, Wrocław 1974.
84. Styś W., The Influence of Economic Conditions on the Fertility of Peasant Women, "Population Studies", vol. 11, No 2, s. 136 - 148.
85. Szewczuk J., Kronika klęsk elementarnych w Galicji w latach 1772 - 1848 [w:] Badania z dziejów społecznych i gospodarczych pod red. F. Bujaka, Nr 35, Lwów 1939.
86. Szulc S., Ruch naturalny ludności w latach 1895 - 1935 [w:] Zagadnienia demograficzne Polski, Warszawa 1936, s. 695 - 736.
87. Szulc S., Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności Królestwa Polskiego, Warszawa 1920.
88. Szulc S., Starzenie się społeczeństw ludzkich, "Przegląd Statystyczny", t. 2: 1955, s. 225 - 233.
89. Thompson W.S., Population, "American Journal of Sociology", mai 1929, s. 959 - 975.
90. Thompson W.S., Population and Peace in the Pacific, Chicago 1946.
91. Tranter N.L., Population since the Industrial Revolution. The Case of England and Wales, London 1973.
92. Wolski L., Materiały do statystyki Królestwa Polskiego, "Biblioteka Warszawska", t. II, 1850.
93. Willigan J.D., Lynch K.A., Sources and Methods of Historical Demography, Academic Press 1982.
94. Van de Walle E., Marriage and Fertility [w:] Population and Social Change, D.V. Glass, R. Reville (red.), American Academy of Arts and Sciences, 1972, s. 137 - 151.
95. Vielrose E., Przyczynek do demografii Galicji i Bukowiny, "Przegląd Statystyczny", R. VIII: 1961, z. 2, s. 131 - 145.
96. Zamorski K., Transition démographique en Europe centrale au XIXe siècle. Les ressemblances et les differences internes /praca w druku w materiałach międzynarodowej konferencji "Europe Centrale. Réalité, Mythe, Enjeu. XVIIIe - XIXe siècles" organizowanej we wrześniu 1990 r. przez Centrum Kultury Francuskiej Uniwersytetu Warszawskiego/.
97. Zajac K., Zarys metod statystycznych, Warszawa 1971.

